

ISSN 2411-2054

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

57'2025

Фахове наукове видання

КАТЕГОРІЯ «Б»

ДО 160-РІЧЧЯ ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

CONSTITUTIONAL STATE

57'2025

SCIENTIFIC JOURNAL

Published 4 times a year

Founded in February, 1999

Odesa
Feniks
2025

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

*Лауреат IV Всеукраїнського конкурсу
на краще юридичне видання*

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у лютому 1999 р.

Одеса
Фенікс
2025

Засновник – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія

О. І. Миколенко – головний редактор,
А. О. Богустов, О. В. Гаран, І. С. Кanzaфарова,
О. М. Миколенко, С. В. Саяпін, Т. В. Степанова,
М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, Л. М. Токарчук,
В. І. Труба, Н. В. Хендель, О. А. Чуваков

Відповідальний секретар

Н. В. Ільєва

Establisher and publisher – Odesa I. I. Mechnikov National University

Editorial Board

О. І. Mykolenko – Editor-in-Chief,
А. О. Bohustov, О. V. Haran, І. S. Kanzafarova,
О. М. Mykolenko, S. V. Saiapyn, T. V. Stepanova,
М. О. Stefanchuk, R. O. Stefanchuk, L. M. Tokarchuk,
V. I. Truba, N. V. Khendel, O. A. Chuvakov

Executive Secretary

N. V. Ilieva

Наказом МОН України № 409 від 17.03.2020 р. науковий журнал «Правова держава» внесено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України у галузі «Юридичні науки» за спеціальністю **081 Право**.

Згідно з Рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 429 від 22.02.2024 р. журнал зареєстрований як друковане медіа і внесений до **Ресстру суб'єктів у сфері медіа** з ідентифікатором **R30-02960**.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(протокол № 8 від 25 березня 2025 р.)

Індексація наукометричними базами даних:

Index Copernicus International

Індексація іншими базами даних:

Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова,
Google Scholar, Scientific Periodicals of Ukraine
of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Advanced Sciences Index,
Ulrich's Periodicals Directory, CiteFactor

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ПРАВА І ДЕРЖАВИ; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

- А. О. Сапарова*
«ТУРЕЦЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ» ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА: ОСМИСЛЕННЯ І ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ 13

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА

- В. С. Веремчук, Д. О. Козинська*
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУДОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНІ 30

- О. М. Козакевич, Б. П. Ткачук*
ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ 39

- І. В. Коцюбко*
СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ: У ПОШУКАХ НАЛЕЖНОГО СУДУ 50

- М. М. Стефанчук*
ЗВІЛЬНЕННЯ ПРОКУРОРІВ У РАЗІ ЛІКВІДАЦІЇ ЧИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ АБО СКОРОЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ ПРОКУРОРІВ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ЮРИСДИКЦІЙНИЙ АСПЕКТ 63

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

- О. М. Борщевська, О. О. Кукишинова*
ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ 75

- А. І. Василяченко*
ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ 85

- О. І. Миколенко*
ПОЛІТИКА, ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ ТА ЮРИДИЧНА НАУКА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ І ВЗАЄМОВПЛИВУ НА ПРИКЛАДІ НАУКИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА 92

- І. Ю. Потанін*
ПРОТИПРАВНА БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ В АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ, ЯКІ ПОВ'ЯЗАНИ З КОРУПЦІЄЮ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА 103

- В. С. Рудов*
ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ЗАСАДИ

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ
ВЛАДИ В ПЕРІОД З 2002 ПО 2013 РОКИ..... 110

О. В. Черкунов
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНЕ ОПИТУВАННЯ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ
ПОЛІГРАФА ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ МИТНИХ ОРГАНІВ..... 117

М. В. Шевченко
ДЕЛЕГУВАННЯ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРИВАТНИМ
ОСОБАМ: ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРАКТИЧНИЙ
ДОСВІД..... 125

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Ю. Д. Корчев
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ТА ДОБРОЧЕСНОСТІ НА
ОПТОВОМУ ЕНЕРГЕТИЧНОМУ РИНКУ: ДОСВІД УКРАЇНИ..... 134

О. В. Серт
САМОКЕРОВАНА РАДА ДИРЕКТОРІВ 145

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

С. М. Клейменова
ДО ПИТАННЯ ПРО ЯКІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ 160

В. В. Криворучко
ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА..... 167

В. Ю. Матвеев
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: СУБ'ЄКТ ЧИ ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ
ПРАВОВІДНОСИН?..... 173

Н. Г. Печерова
ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ ДОГОВОРІВ З РОЗПОРЯДЖАННЯ
МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА
ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ..... 180

СІМЕЙНЕ ПРАВО

В. М. Чернега
УКРАЇНСЬКЕ СІМЕЙНЕ РЕТРОПРАВО, ПРОБЛЕМИ ТА ПОТЕНЦІАЛ
НАЦІОНАЛЬНОГО СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НАШОГО ЧАСУ .. 200

МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

А. В. Смітюх
ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ ЗА LEX FORI У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО
ПРИВАТНОГО ПРАВА 211

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

О. В. Толкаченко

ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗБОРУ І ПЕРЕДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ/ДАНИХ
ГРОМАДСЬКІСТЮ В ПРОЦЕСІ ВІДНОВЛЕННЯ ДОВКІЛЛЯ
УКРАЇНИ 220

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

О. В. Матвеевський, І. В. Столярова

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ТА
ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ
СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ
ПРАВOPOPУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГМ
НАРКОТИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 234

О. М. Миколенко

СУТНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЙОГО
ІНСТИТУТІВ..... 243

Я. В. Неділько

ДОКТРИНА ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ..... 254

Б. М. Орловський, І. А. Осадча

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КІБЕРЗАГРОЗ ТА ЇХ ВПЛИВ НА
ТОРГІВЕЛЬНЕ МОРЕПЛАВСТВО 263

Н. В. Рябих

КОРУПЦІЙНИЙ ФАКТОР У КРИМІНАЛЬНІЙ ПОВЕДІНЦІ УЧАСНИКІВ
ТРАНСПОРТНОЇ СФЕРИ..... 274

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ 286

CONTENT

THEORY OF LAW AND THE STATE; COMPARATIVE JURISPRUDENCE

A. O. Saparova

“TURKISH EXPERIMENT” IN BORROWING OF EUROPEAN LAW:
COMPREHENSION AND EXPERIENCE FOR UKRAINE 13

COURT; PROSECUTOR'S OFFICE

V. S. Veremchuk, D. O. Kozynska

ON THE SIGNIFICANCE AND PROSPECTS OF JUDICIAL LAWMAKING
AS A MECHANISM FOR ENSURING LEGAL CERTAINTY IN UKRAINE .. 30

O. M. Kozakevych, B. P. Tkachuk

ACCESS TO JUSTICE FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS:
PROTECTION AND IMPLEMENTATION ISSUES 39

I. V. Kotsiubko

RECOVERY OF ASSETS OF SANCTIONED PERSONS INTO THE STATE'S
REVENUE: IN SEARCH OF A PROPER COURT 50

M. M. Stefanchuk

DISMISSAL OF PROSECUTORS IN THE EVENT OF LIQUIDATION OR
REORGANISATION OF THE PROSECUTION BODY OR REDUCTION
OF THE NUMBER OF PROSECUTORS IN THE PROSECUTION BODY:
CONSTITUTIONAL AND JURISDICTIONAL ASPECT 63

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS

O. M. Borshchevska, O. O. Kukshynova

PREVENTIVE MEASURES TO PREVENT AND FIGHT CORRUPTION IN
UKRAINE..... 75

A. I. Vasyliachenko

PREVENTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES RELATED TO
CORRUPTION IN THE SYSTEM OF THE STATE CRIMINAL AND
EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE..... 85

O. I. Mykolenko

POLITICS, STATE IDEOLOGY AND LEGAL SCIENCE: PROBLEMS OF
INTERACTION AND MUTUAL INFLUENCE ON THE EXAMPLE OF
ADMINISTRATIVE LAW SCIENCE 92

I. Yu. Potanin

UNLAWFUL INACTION IN ADMINISTRATIVE OFFENSES RELATED TO
CORRUPTION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE PROVISIONS
OF NATIONAL LEGISLATION..... 103

V. S. Rudov

GENERAL TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT
ON THE PRINCIPLES OF THE FUNCTIONING OF CENTRAL EXECUTIVE
BODIES IN THE PERIOD FROM 2010 TO 2013 110

<i>O. V. Cherkunov</i> PSYCHOPHYSIOLOGICAL SURVEY USING A POLYGRAPH AS A MECHANISM FOR ENSURING THE INTEGRITY OF CUSTOMS AUTHORITIES' CIVIL SERVANTS	117

<i>M. V. Shevchenko</i> DELEGATION OF POWER TO PRIVATE ACTORS: THEORETICAL PREREQUISITES AND PRACTICAL EXPERIENCE	125

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

<i>Yu. D. Korchev</i> ENSURING TRANSPARENCY AND INTEGRITY IN THE WHOLESALE ENERGY MARKET.....	134

<i>O. V. Sert</i> SELF-MANAGED BOARD OF DIRECTORS	145

CIVIL LAW AND PROCESS

<i>S. M. Kleimenova</i> REGARDING THE QUALITY OF LEGAL SERVICES	160

<i>V. V. Kryvoruchko</i> FEATURES OF ADVERTISING AS AN OBJECT OF COPYRIGHT	167

<i>V. Yu. Matvieiev</i> ARTIFICIAL INTELLIGENCE: SUBJECT OR OBJECT OF CIVIL LEGAL RELATIONS?	173

<i>N. H. Pecherova</i> PECULIARITIES OF THE SUBJECT OF AGREEMENTS ON THE DISPOSAL OF PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	180

FAMILY LAW

<i>V. M. Cherneha</i> UKRAINIAN FAMILY RETROLAW, PROBLEMS AND POTENTIAL OF NATIONAL FAMILY LEGISLATION OF OUR TIME	200

PRIVATE INTERNATIONAL LAW

<i>A. V. Smitiukh</i> LEX FORI ECONOMIC SANCTIONS IN THE CONTEXT OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW	211

ENVIRONMENTAL LAW

<i>O. V. Tolkachenko</i> LEGAL INSTRUMENTS FOR COLLECTING AND TRANSMITTING OF INFORMATION/DATA BY THE PUBLIC IN THE PROCESS OF POST-WAR ENVIRONMENTAL RECONSTRUCTION OF UKRAINE	220

CRIMINAL LAW AND PROCESS

O. V. Matvieievskiy, I. V. Stoliarova

CERTAIN ASPECTS OF IMPROVING THE LEGAL AND ORGANIZATIONAL
FRAMEWORK FOR THE APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC
EXAMINATIONS OF DRUGS IN THE INVESTIGATION OF OFFENSES
RELATED TO ILLEGAL DRUG TRAFFICKING UNDER MARTIAL LAW... 234

O. M. Mykolenko

THE ESSENCE AND TRENDS OF HUMANIZATION OF THE CRIMINAL
PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE AND ITS INSTITUTIONS 243

Y. V. Nedilko

DOCTRINE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
NATIONAL FEATURES AND WORLD TRENDS 254

B. M. Orlovskiy, I. A. Osadcha

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF CYBER THREATS AND THEIR IMPACT
ON COMMERCIAL SHIPPING..... 263

N. V. Riabykh

CORRUPTION FACTOR IN CRIMINAL BEHAVIOR OF TRANSPORT SECTOR
PARTICIPANTS 274

INFORMATION FOR AUTHORS286

ДО 160-РІЧЧЯ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова від дня свого створення 13 травня 1865 року займає одне з провідних місць у формуванні системи освіти, у розвитку наукових досліджень і культури в Україні. Він є одним з найстаріших університетів України і фактично визначає стан і перспективи розвитку освіти, науки і культури в мережі освіти нашої країни. ОНУ імені І. І. Мечникова – всесвітньо відомий університет з високим міжнародним авторитетом, у світовому рейтингу займає почесне місце серед кращих університетів світу.

Історія вищої освіти на півдні України почалася в 1865 року з установи Імператорського Новоросійського університету та подальший її розвиток нерозривно пов'язаний з діяльністю ОНУ імені І. І. Мечникова. Загальнонаціональний вплив ОНУ на освіту полягає в тому, що значна частина вищих навчальних закладів на півдні України створена на базі факультетів університету (Національний університет «Одеська юридична академія», Одеський національний економічний університет, Одеський національний медичний університет).

Одну з яскравих сторінок в історію Одеського університету вписав вчений-біолог, лауреат Нобелівської премії І. І. Мечников, який викладав тут упродовж двадцяти п'яти років. У зв'язку з епохою реформ та експериментів радянської влади у вищій школі в Україні у 1920 році Новоросійський університет було ліквідовано. Замість нього з'явилися нові інститути: медичний, фізико-математичний і гуманітарно-суспільний, перетворений в Інститут народного господарства, сільськогосподарський, політехнічний. У 1930 році було реорганізовано й сам Інститут народного господарства, замість нього створили три інші інститути: соціального виховання, професійної освіти та фізико-хіміко-математичний. Ім'я Іллі Ілліча Мечникова університету було надано у 1945 р.

Першим ректором ще до офіційного відкриття університету був призначений професор І. Д. Соколов. В даний час ректором Одеського національного університету імені І. І. Мечникова є доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України Вячеслав Іванович Труба.

Слід зазначити, що троє із дев'яти президентів Академії наук України працювали професорами ОНУ імені І. І. Мечникова: академіки Д. К. Заболотний, В. І. Ліпський, О. О. Богомолець. Зараз в ОНУ імені І. І. Мечникова працюють лауреати державних премій, відмінники освіти, заслужені працівники освіти, діячі науки і техніки, заслужені юристи України.

Основна мета університету – підготовка кваліфікованих кадрів для забезпечення потреб різних галузей господарства та виробництва у фахівцях освіти, науки, історії, хімії, фізики, астрономії, математики, економіки, права, географії, туризму, біології, мікробіології та вірусології, гідрометеорології, екології, психології, філософії, політології, комп'ютерних систем та мереж, перекладу, філології, прикладної лінгвістики, журналістики, видавничої справи та редагування, менеджменту, обліку та аудиту, міжнародних відносин тощо.

ОНУ імені І. І. Мечникова є загально визнаним провідним вищим навчальним закладом у групі класичних університетів, національним, науковим і культурним центром України. Міжнародне визнання ОНУ імені І. І. Мечникова як

ТЕОРІЯ ПРАВА І ДЕРЖАВИ; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325380>

УДК 340.5

А. О. Сапарова, канд. юрид. наук, доцент
Державний торговельно-економічний університет
Кафедра правового забезпечення безпеки бізнесу
вул. Кіото, 19, Київ, 02156, Україна
e-mail: sapar3000@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5569-8192>

«ТУРЕЦЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ» ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА: ОСМИСЛЕННЯ І ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті осмислюється шлях масштабних правових реформ в Туреччині за останні півтора століття, спрямованих на зміну ідентичності країни і суспільства, а саме – переходу від ісламської правової системи до сучасної правової системи континентального (романо-германського) права. Наводяться причини і контекст реформаторських зусиль в пізній османській імперії й при переході до турецької республіки. Основний акцент зроблений на реформах цивільного права, оскільки саме воно є ідентифікуючою ознакою приналежності до континентального права, втілюючи догматику і стиль останнього. Проаналізовано кодифікаційний процес зі створення Цивільного кодексу Туреччини 1926 року. Визначений характер запозичення змісту цього кодексу з швейцарського законодавства, яке мало характер буквального перекладу Швейцарського цивільного кодексу і Швейцарського закону про зобов'язання. Проводиться співставлення турецьких цивільних кодексів 1926 і 2002 років. Вказується на загрозливий для правової системи континентального типу ісламський ревізіонізм, який має місце в Туреччині в останні десятиліття. Турецька правова система, незважаючи на століття реформ, знов опинилася на роздоріжжі. Виявилось, що реформаторські зусилля, спрямовані на запозичення зарубіжного права є вкрай недостатніми. Навіть буквальне відтворення змісту зарубіжних джерел права і дисципліноване застосування цих приписів суддями та іншими юристами, не спроможні створити ефективну правову систему. Таке право буде сприйматися чужим більшістю населення. Потрібно значно більше, а саме перетворення модернізованого права на культурний досвід народу. Право має силу змінювати суспільство, якщо воно само пересте асоціюватися виключно з державою і владним примусом. Право має стати надбанням народу, тим, в чому народ знаходить вияв своїх прагнень і мрій.

Невизначеність майбутнього європеїзованої правової системи і Туреччини повинна мотивувати до створення власного права за допомогою власного мислення. Європа і європейськість не може обмежуватися догмою права. Ї вони виявляються тим, що неспроможне до трансплантації з однієї правової культури в іншу. Це має бути досвідом, який підлягає врахуванню Україною задля успішної європеїзації суспільства і держави.

Ключові слова: правова система Туреччини, модернізація права, європеїзація, правові транспланти, цивільний кодекс.

Постановка проблеми. Прагнення всеосяжної європеїзації та набуття повноправного членства в Європейському Союзі (далі – ЄС) визначає структуру та зміст всіх політико-правових та суспільних явищ та процесів в Україні протягом 33 років її незалежності. Більше того, євроінтеграція України є не лише смисловою, але й формально-юридичною конститувантою національного правопорядку – набуття членства в ЄС займає чільне місце в преамбулі Основного Закону нашої держави.

ЄС і його країни-члени однозначно асоціюється в українському суспільстві та науковій спільноті тільки з найпрогресивнішими формами організації соціального життя. Засобами права в країнах ЄС був створений найдосконаліший механізм організації суспільства. Євроінтеграція в науковій літературі розглядається як «шлях моделювання економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій та новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності виробників промислових товарів, вихід зі світової відсталості» [1]. ЄС розглядається як простір «надійних механізмів політичної стабільності, демократії та безпеки» [2]. А виконання вимог, що їх висуває ЄС до України, – як інструмент розвитку демократичних інституцій [3].

Таке відношення до питання євроінтеграції створює ризик некритичного, а отже і нераціонального дискурсу. Питання перетворення власного права в якісно новий стан, поміщення його в ідейно-ціннісний простір європейської цивілізації вимагає ретельного наукового дослідження, з особливою увагою до методологічного інструментарію, що при цьому має застосовуватися. Чільне місце тут посідає порівняльне правознавство. Саме воно може надати доступ до досвіду інших країн, й передусім тих, що, як і Україна зараз, проходили свій шлях європейської інтеграції.

Для України особливої ваги і цінності має досвід Турецької Республіки. Ця країна, так само як Україна зараз, була безмежно зачарована Європою, й доклала безпрецедентних зусиль щодо власної європеїзації. Турецький шлях до Європи триває вже повне століття, й наразі стає дедалі очевиднішим, що на зміну захопленню Європою і жаги тотального запозичення всього європейського, прийшло розчарування, й усвідомлення не лише нездоланності, але й непотрібності йти тим шляхом, який зробить з тебе лише копію того, що існує в іншому місці, й що виростає з відмінної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням і проблемам безпрецедентного за своїм розмахом турецького проєкту перетворення ісламської правової системи на систему сучасного європейського права у вітчизняній правовій доктрині не приділяється належної уваги. Є лише поодинокі наукові розвідки у форматі статей (Г. С. Єрмакова, Н. О. Дугієнко, А. Е. Мамедова, Р. С. Флоренцев). Турецькі вчені надають повний опис процесу європеїзації турецького права, але їх аналіз часто є тенденційним й вони не схильні акцентувати увагу на проблемах, з якими стикається правова система Туреччини (Y. Atamer, B. U. Ömer, A. Oguz, E. Örücü, I. Postacioglu, M. Tutaj). Важливе значення для розгляду питання європеїзації турецького права і врахування такого досвіду Україною мають дослідження відомих компаративістів, особливо в частині методологічного забезпечення правових запозичень і розуміння їх природи (P. G. Monateri, R. Sacco, G. Teubner, A. Watson).

Метою статті є з'ясування контексту, причин і характеристика процесу європеїзації правової системи Туреччини, осмислення поточних наслідків цього з огляду на євроінтеграційні процеси в Україні.

Виклад основного матеріалу. Спроби масштабних запозичень західноєвропейських правових зразків на теренах сучасної Туреччини мали місце ще за часів Османської імперії. Такі спроби отримали назву «Руху за реформацію» (Tanzimat), що був ініційований 1839 року як відповідь на очевидне відставання колись могутньої Османської імперії, що претендувала, зокрема й на статус спадкоємиці Східної Римської імперії, від країн Західної Європи. Почався незламний тренд на техніко-військову деградацію й неспроможність опиратися геополітичним інтересам західноєвропейських імперій. За Османською імперією вже тоді закріпилася принизлива назва «головний хворий Європи».

До честі Османської імперії, причини деградації і випадання з історії шукали в належному місці – у сфері права. За словами знаної компаративістки Е. Орюджу: «Османська імперія здійснила перехід від ісламської держави до змішаної правової системи» [4, с. 452-453]. Такий перехід відбувся шляхом запозичення декількох кодексів, передусім французьких: в 1850 році був прийнятий Торговельний кодекс, в 1861 році – Торговельно-процесуальний кодекс, в 1863 році – Морський кодекс (на який, окрім французького, також справили вплив бельгійський і пруський кодекси), в 1879 році – Кримінальний процесуальний кодекс. А найперша Конституція Османської імперії 1876 року була натхненна бельгійською конституцією 1831 року і пруською конституцією 1850 року.

Однак всього цього виявилось недостатньо – Османська імперія так і не стала успішною державою європейського штибу, програючи одну війну за наступною. Поразка у Першій світовій війні остаточно засвідчила вичерпаність і банкрутство імперського проекту, й 1923 року Османська імперія припинила своє існування. На її уламках виникла Республіка Туреччина.

Нова держава не лише не розчарувалася у європейському векторі свого майбутнього, а й, будучи рухомою енергією і волею свого засновника Кемалю Атаюрка, вирішила повністю і з безмежним революційним завзяттям буквально перенести до себе найбільш сучасні західноєвропейські правопорядки. Ідейно це виглядало як сприйняття Туреччини у вигляді цілком порожнього резервуару, звільненого від власного змісту й готового прийняти західноєвропейське право у його чистому і незмінному вигляді.

Демонтаж власної ідентичності задля заміщення її європейською набув форми лаїцизму – повномасштабної модернізації, вестернізації, секуляризації і демократизації всіх сфер суспільного життя, тотального звільнення від впливу релігії (передусім – ісламу) як на життя окремої людини, так і суспільства в цілому. Туреччина в цьому плані являє унікальний приклад спроби переходу країни від мусульманської правової системи до романо-германської.

Таке перекодування правової ідентичності стало втіленням методології, яку італійський компаративіст П. Д. Монатері назвав «підходом відсутності зв'язку з правовою і соціальною культурою суспільства». Пануючий статус такого підходу, на його думку, є свідченням того, що правова система Туреччини в епоху її формування була «слабкою», й саме через це настільки широко відкритою для іноземного впливу [5, с. 44].

До цієї тези про слабкість турецької правової системи в епоху її формування потрібно ставитися критично. Західне право не було нав'язане Туреччині. Тотальність запозичення не має затьмарювати собою ту обставину, що імпульс до такої максимальної трансплантації цілих галузей права західноєвропейських країн в їх «готовому» і завершеному вигляді знаходився в середині самої правової системи, що запозичувала – в Туреччині. Й це було свідоме й осмислене рішення, вияв суверенної волі керівництва Турецької республіки. Суверенний характер такого рішення ще більше відтіняє та обставина, що він робився в умовах вже наявної альтернативи західноєвропейському праву. Такою альтернативою для Туреччини могло стати соціалістичне право. Тим більше, що Радянський Союз надав суттєво військову допомогу Туреччині під час її війни за незалежність проти Греції. Однак був обраний інший вектор розвитку і інше джерело запозичення.

Тому якщо це і було виявом слабкості, то це слабкість тієї ж якості, яка мала місце при творенні правових систем континентальної Європи – повсюдно був обраний шлях відмови від творення свого права «з нуля», а натомість було наявне щире бажання відтворити римське право з тим, щоб послуговуватися саме ним. Тому ілюстрацією загального правила розвитку західного права, й водночас іманентно властивої йому «слабкості», цілком може виступати твердження визначного італійського компаративіста Р. Сакко: «народження норми або інституту є більш рідкісним явищем, ніж спроба її імітації» [6, с. 397].

Стосовно орієнтації Туреччини на Захід є важлива метаморфоза. Вона стосується співвідношення турецької і османської державності. Річ у тім, що держава османів була імперією у всіх можливих вимірах цього поняття. Це не була держава турків, більш того, вони займали трохи не найгірше становище в цій державі, фактично виступаючи для неї лише ресурсом. Інтелектуальна і управлінська еліта Османської імперії була багатонаціональною, навіть космополітичною. Що найприкметніше, не останнє місце в ідеологічній легітимації тієї держави відігравав концепт правонаступництва Османської імперії за Римською (Візантією). Очевидним і видимим обґрунтуванням цього мав бути Константинополь – місто, яке, будучи спочатку столицею Римської імперії, потім Східної римської імперії (Візантії), – з 1453 року стало столицею Імперії османів, а султан Мехмед II Фатіх проголосив себе Цезарем Августом. Однак таке «наступництво Риму» не мало жодного змістового наповнення – Османська імперія очевидно не була європейською державою, побудованою на рецепції римського права.

Інша річ – Республіка Туреччина. Вона постала з цілковитого демонтажу османської імперської ідеї. Це з самого початку була національна держава турецького народу, яка свідомо поривала будь-який зв'язок з попередньою імперією. Цілковитий розрив з минулим – це перехрестя, яке відкриває два можливі шляхи. Перший – це творення нового, з опорою на власні інтелектуальні сили. Цим шляхом, наприклад, пішла Франція часів Революції. Другий шлях – це запозичення з-за кордону того, що видається прогресивним і діючим. Туреччина пішла другим шляхом.

Р. Сакко сформулював таку цікаву закономірність в практиці запозичення зарубіжного права: «якщо мова йде про дві абсолютно різні правові системи, всеохоплююча рецепція є легшою, ніж імітація окремих норм і інститутів» [6, с. 400]. З огляду на досвід Туреччини, цю тезу можна розвинути таким чином:

у випадку радикально відмінних правових систем, якщо виникає бажання запозичення, то це бажання саме тотального перенесення цілих галузей права, чи навіть заміщення всієї правової системи, а не бажання покращити своє право за рахунок окремих зарубіжних норм або інститутів.

Отже, Туреччина пішла шляхом імпорту як змісту, так і структури західноєвропейських правових систем. Звісно, сама можливість переміщення права під сумнів не ставилася. Якщо ви прагнете відтворити у себе зарубіжне право в його оригінальному вигляді, ви приречені бачити саме право в оптиці вузького позитивізму, ототожнюючи право з законодавством, й сакралізуючи закон. Останній розглядається як цілком автономна й самодостатня сутність, що спроможна бути інструментом перетворення суспільства, переведення його в бажаний для законодавця стан.

В цьому імпліцитно містилася відповідь на онтологічне питання про природу права. Воно мислилося як цілком неконтекстне, раціональне й інструментальне. Право розглядалося як таке досягнення європейської цивілізації, яке можна поставити на один щабель з технічними пристроями, завдяки яким Європа докорінно змінила ландшафт існування людей в масштабах всієї планети.

У порівняльно-правовій методології концептуалізацією такого ставлення до права став підхід «правових трансплантантів» шотландського вченого А. Ватсона. Конститутивною ідеєю стає цілковите заперечення значення впливу контексту як країни, з якої запозичується право, так і країни, яка запозичує. Квінтесенцією такого розуміння є висловлювання: «навіть незрозуміле може бути трансплантоване» [7, с. 79].

Тобто мова йде про переконання, що ми будь-яке зарубіжне право можемо зробити нашим, й ані в праві, ані за його межами немає якихось суттєвих перешкод цьому. Зв'язок права з конкретним народом, його культурою, досвідом, історією проголошуються химерою і містифікацією, які блокують можливості використання права для модернізації суспільств.

Якщо ж власне і ефективно діюче право не обов'язково повинно бути результатом окремої сингулярної культурної перспективи бачення впорядкованості суспільства, тоді стає цілком логічною, чи навіть єдино можливою теза А. Ватсона, що «переміщення норми або системи права з однієї країни до іншої є найбільш плідним джерелом правового розвитку, оскільки більшість змін у більшості систем є результатом запозичення» [8, с. 94].

Однак Туреччина зробила навіть більше. Вона не «дискваліфікувала» всі контексти, що століттями визначали ідентичність суспільства. Мова не йшла лише про емансипацію права від релігії, моралі і культури. Був обраний найбільш радикальний шлях з усіх мислимо можливих. Вирішили, що політичної волі і жаги до модернізації достатньо, щоб мати те право, яке ми хочемо. Наче можливо просто взяти його в тих, кого вважаємо успішними, й ким ми хочемо бути. Вирішили, що швейцарське цивільне право є найкращим, й були цілком впевнені, що такого рішення, помноженого на волю й ідеологію, достатньо, щоб в Туреччині було швейцарське цивільне право, яке навіть не потрібно буде називати турецьким. Будь-яке право може бути будь де.

І турецькі еліти на чолі з К. Ататюрком поставили ключове питання. Якщо право може існувати безвідносно до будь-чого, що складало ідентичність цьо-

го суспільства, чи можна тоді право використати для знищення самої цієї ідентичності? На це питання була дана ствердна відповідь!

Така робота з ідентичністю засобами права призвела до того, що перехід від ісламської держави до держави європейського типу відбувся не просто шляхом тотального запозичення західних правових моделей. Було зроблено дещо більше – правова система Туреччини створювалася шляхом перекладу західних кодексів і прийняття цих перекладів турецькою в якості власне турецьких еквівалентів західних оригіналів. Цілком адекватною є характеристика цього феномена, запропонована Е. Орюджу, яка визначила правову систему Туреччини як таку, що заснована на перекладі [4, с. 447].

Об'єктами «перекладацької правотворчості» стали передусім Цивільний кодекс Швейцарії, Торговельний кодекс Німеччини і Кримінальний кодекс Італії.

Однак, механізм перетворення Туреччини з країни ісламського на країну романо-германського права цілковито знаходився саме в площині цивільного права. Цивільне право повністю визначає архітектуру континентального права, а отже, визначивши за мету тотальне перетворення власної правової системи, турецькі еліти основну увагу приділили запозиченню західноєвропейського цивільного права.

Визначенню вектору й ідеології кодифікації цивільного права була присвячена робота двох комісій, створених у 1923 і 1924 роках. «Комісія 1923 року» намагалася поставити ісламські цінності на передній край кодифікаційного процесу. Це був прояв консервативного руху в турецьких елітах, які прагнули зберегти звичну для них структуру права, а отже й відкидали необхідність тотальної модернізації. Декілька членів цієї комісії прямо наполягали на визначенні правових норм з перспективи моральних настанов і звичаїв ісламського суспільства. А тодішній міністр юстиції Сейїд Бей прямо підкреслив, що «право й означає манери та звичай» [9]. Отже, деякі члени комісії висунули ідею створення національного і чисто турецького цивільного кодексу. Був навіть підготовлений його проект, який містив 251 статтю.

Однак проти цієї ідеї були висунуті заперечення. Одним з найпоштовхливіших опонентів був Махмут Есат Бей (Бозкурт). Він наголошував на необхідності виконання головного завдання – досягнення рівня сучасної цивілізації [9]. Ця ідея справила визначальний вплив на «комісію 1924 року», в якій пануючим став погляд, що якщо Турецька Республіка прагне зайняти гідне місце серед сучасних держав, вона повинна мати право цих сучасних держав. Такий погляд на необхідність відкинення принципів ісламського права і встановленні цілковито нових норм був пануючим серед політиків молодої Турецької республіки. Відповідно, ідея створення дійсно турецького кодексу своїми вченими юристами була повністю відкинута в 1924 році, й новий кодифікаційний комітет вирішив ухвалити натхненний зарубіжним впливом цивільний кодекс.

Новий міністр юстиції Махмут Бозкурт прямо заявив, що немає жодних підстав для розробки нового кодексу, що може зайняти багато часу, оскільки наявні не тільки придатні до запозичення цивільні кодекси, але також існує багато наукової літератури, присвяченої ним [10, с. 729]. Тому він ухвалив рішення про розпуск двох вказаних вище комісій й про переклад Швейцарського цивільного кодексу і Швейцарського Закону про зобов'язання для ухвалення їх перекладів як основи нової правової системи Туреччини.

Прийняття рішення про запозичення західноєвропейського цивільного кодексу також було відлунням поразки Османської імперії в Першій світовій війні. Так, за умовами Лозаннського мирного договору, Туреччина взяла на себе зобов'язання впровадити законодавство, яке б забезпечувало юридичну рівність всіх громадян. Власна правова спадщина не надавала жодних ресурсів для створення такого права. А отже, не було жодних сумнівів, що такому критерію юридичної рівності відповідало лише запозичене з Західної Європи право [11]. Тому й було прийняте рішення ухвалити цивільний кодекс, який би максимально відповідав західноєвропейському зразку [12, с. 336].

Таким чином, знаходить підтвердження поширена в порівняльному правознавстві думка, що «правопорядки більшості країн світу були сформовані шляхом трансплантації правових систем, які були розвинуті в кількох європейських країнах наприкінці XVIII – на початку XIX ст. й ці похідні правопорядки були побудовані протягом XIX і початку XX ст.» [13, с. 170].

Підсумком рішення повністю запозичити західноєвропейський цивільний кодекс був вибір країни, з якої таке запозичення мало відбутися. Турецькі еліти вирішили, що вони хочуть мати у себе Швейцарський цивільний кодекс. Проект такого «перенесення» Швейцарського цивільного кодексу і Швейцарського Закону про зобов'язання отримав назву «Ангорської реформи» [14], за історичною назвою міста Анкара. Підсумком цього став правовий феномен, який отримав назву Швейцарсько-Турецького права (İsviçre-Türk Hukuku) [4, с. 450], втіленого у Турецькому цивільному кодексі 1926 року.

Досі в науковій літературі тривають дискусії з приводу основних причин такого вибору. Звісно, Швейцарія як нейтральна країна з усталеною правовою системою як така могла бути тією правовою моделлю, що її хотіла мати в себе Туреччина. Також турецьким лідерам сподобався виражений акцент на особистих правах, рівності перед законом, а також чіткість і всебічність регламентації, що її мав Швейцарський цивільний кодекс. Міністр юстиції Туреччини, під орудою якого відбувалася «ангорська реформа», Махмут Бозкурт прямо називав Швейцарський цивільний кодекс найновішим, найкращим й найбільш людиноорієнтованим цивільним кодексом [15].

Важливе значення також мало те, що велика кількість представників турецької правничої еліти раніше навчалася в Швейцарії, оскільки саме остання була популярним місцем навчання для синів вищого класу Османської імперії. Окрім цього, французька була основною іноземною мовою для османської еліти. Тому закономірно, що для створення Турецького цивільного кодексу був використаний саме франкомовний варіант Швейцарського цивільного кодексу і Закону про зобов'язання. При цьому повністю ігнорувалися як німецькомовний і італомовний варіанти, так і література й тлумачення законодавства цими мовами. Отже, для запозичення був обраний не просто Швейцарський цивільний кодекс, але він виключно в оптиці франкомовної частини швейцарської юридичної доктрини, з термінологією і герменевтикою, прилаштованими під особливості французької мови.

Доречним буде також вказати, що франкофільські настрої турецької еліти в сфері цивільного права сягали часів великого візира Алі Паші, одного з найвідоміших натхненників руху Танзімат (реорганізації) 1839 року і руху Іслахат

(реформування) в Османській імперії. Він виступав за повне прийняття західного права, як воно втілене у Цивільному кодексі Наполеона, за винятком сімейного права, яке мало б продовжувати регулюватися ісламським правом [16, с. 378].

Також допоміжним фактором цілком могло бути те, що М. Бозкурт захистив дисертацію в університеті швейцарського міста Фрібурга, й був активним і знаним в турецьких колах Лозанни. Й, нарешті, Швейцарський цивільний кодекс був написаний значно простішою мовою, порівняно з Німецьким цивільним уложенням.

У будь-якому разі, 17 лютого 1926 року, з прийняттям Цивільного кодексу, Туреччина зробила радикальний і, здавалось, незворотний розрив з власним османським минулим, перейшовши від релігійного режиму до режиму сучасних західноєвропейських держав. Як вже зазначалось, Цивільний кодекс Туреччини фактично був перекладом французького варіанту Швейцарського цивільного кодексу. Він був одногосно ухвалений парламентом Туреччини, й набрав чинності 4 жовтня 1926 року.

Основний тягар відповідальності за впровадження нової правової системи був покладений на студентів теоретичного і практичного юридичного профілю, й це бачення впроваджувалося поетапно. На початку парламентських дискусій щодо прийняття швейцарського цивільного права й впродовж перекладу текстів швейцарського законодавства, міністр юстиції М. Бозкурт здійснював підготовку відкриття юридичної школи в Анкарі. Це було необхідно, оскільки всі студенти-випускники зі Стамбулу отримували ісламську юридичну освіту, що дуже непокоїло нову турецьку владу. Нова юридична школа мала відобразити новий дух країни. Саме про це в своїй промові на честь відкриття юридичної школи в Анкарі зазначив Мустафа Кемаль Ататюрк 5 листопада 1925 року. Ця промова викарбувана в мармурі біля входу до юридичної школи, яка тепер є юридичним факультетом Анкарського університету [16, с. 383–384].

З метою формування у студентів нового правового світогляду для навчання з основних предметів були запрошені західноєвропейські викладачі. Основними з них були так звані «три професори»: Б. Шварц, який був запрошений читати лекції з римського і цивільного права, Ернст Хірш, який був запрошений читати лекції з комерційного права, й Пол Кошакер, який був запрошений читати лекції з римського права.

Окрім вивчення законодавства, також прискіплива увага приділялась швейцарській юридичній практиці. Важливі судові рішення перекладались. Багато турецьких студентів проходили стажування чи повне навчання в швейцарських університетах. Переклади важливих швейцарських судових рішень і огляди практики безкоштовно розповсюджувались серед учених, суддів і адвокатів.

Були зроблені безпрецедентні зусилля, щоб цивільне право, та й загалом вся правова система Туреччини, стала заснованою на швейцарському юридичному мисленні, ідеалах і поглядах, а не лише на текстах законодавства. Звернення до цивільного права Швейцарії намагались зробити безперервним і живим соціальним процесом. Також великі сподівання покладали на суддів, які мали поєднати свої знання з гнучкістю прийнятого Цивільного кодексу, й таким чином перетворити запозичене з Швейцарії на національну правову систему Туреччини.

Цивільний кодекс Туреччини охоплював питання правового статусу осіб, речового, спадкового, зобов'язального права, а також, що було найбільш важливим, – сімейного права. Модернізація сімейного права була найбільш проблематичною у багатьох відношеннях.

Передусім, згідно традиційному ісламському праву, якщо пара, що бажає укласти шлюб, чи їх сім'я виявляють волю на це в присутності свідків, шлюб вважається укладеним. Традиційно, на церемонії був присутній імам (священнослужитель) чи ходжа (ісламський гуру), однак така присутність не була обов'язковою. Й навіть коли Цивільний кодекс 1926 року запровадив інститут світського шлюбу, турки, що жили в сільських районах країни, чи які були бідними, продовжували зберігати свої традиції, й укладали релігійні шлюби замість світських. Однією з основних причин цього було те, що Цивільний кодекс не передбачав юридичної можливості припинити світський шлюб за допомогою «talak» (розлучення за одностороннім рішенням чоловіка).

Тобто більшість населення свідомо не хотіла поширення на їх життя положень Цивільного кодексу, й своєю відданістю ісламському праву продовжували його життя, створюючи певний дуалізм правових систем у Туреччині.

Також постала проблема статусу дітей, народжених в релігійних шлюбах. Вони вважалися «законними» з погляду суспільної моралі, але не були такими в світлі положень Цивільного кодексу 1926 року. Довелося приймати спеціальні закони, що узаконювали статус дітей від релігійних шлюбів.

Це лише декілька випадків, які ілюструють фундаментальне питання, яке постало перед турецькою юридичною спільнотою: чи можливо забезпечити дію в Туреччині швейцарського права, його ефективність і життєздатність, незважаючи на ворожі його змісту соціально-економічні фактори? Чи можливо забезпечити тривалу, чи навіть перманентну відповідність турецького і швейцарського правопорядків в умовах їх відмінних контекстів і всього того, що й утворює матерію соціального життя?

Цим питанням була присвячена спеціальна конференція, яка відбулася в Стамбулі в 1957 році. На ній не була знайдена однозначна відповідь на питання, чи взагалі правова система впливає на життя пересічних людей, особливо за межами великих міст? Однак, не зважаючи на це, всі погодились з тим, що змінити шлях модернізації неможливо. Й засвідчили, що турецькі вчені і судді дуже прискіпливо стежать за законодавчими змінами Цивільного кодексу Швейцарії й за тим, як його правові норми застосовуються в Швейцарії [17].

Цивільний кодекс Туреччини 1926 року був чинним 75 років. На початку 21 століття стало очевидним, що потрібно врахувати в законодавстві нові соціально-економічні реалії. Й 3 грудня 2001 року турецький парламент прийняв новий Турецький цивільний кодекс (Türk medeni kanunu, буквально: «Турецький цивільний закон»). Статус кодексу визначається, відповідно, не стільки назвою, скільки структурою. Вказаний нормативно-правовий акт містить 1030 статей, розділених на п'ять книг, що дає підставу не лише турецьким юристам, але і компаративістам відносити його до стандартних європейських кодексів. Кодекс структурований згідно інституційної системи, а отже за формою тяжіє до романської підгрупи романо-германського права [18, с. 14].

Ухвалення нового кодексу було можливістю залишити швейцарський вплив в минулому, як етап у формуванні власної правової системи. Однак, насправді так не відбулося. Основними причинами необхідності ухвалення нового кодексу самі турецькі юристи визначали суттєву неправильність перекладу з французького оригіналу Швейцарського цивільного кодексу, яка мала місце в Турецькому цивільному кодексі 1926 року, а також модернізацію самої мови – мова старого Турецького кодексу через майже вісімдесят років стала практично незрозумілою нікому, окрім юристів. Змістово новий кодекс у багатьох положеннях повторює старий. В літературі навіть вказується, що новий цивільний кодекс став більш «швейцарським», аніж саме швейцарське право. Як приклад наводиться реалізація в Турецькому цивільному кодексі 2002 року ідей, викладених швейцарськими вченими П'єром Відмером і П'єром Весснером в їх проекті змін до Швейцарського цивільного кодексу в частині реформи цивільної відповідальності. При цьому в самій Швейцарії такі ідеї в підсумку не знайшли законодавчого закріплення [11].

Для обґрунтування того, що Турецький цивільний кодекс 2002 року, так само як і його попередник 1926 року, йде у фарватері, прокладеному швейцарським цивільним правом, вказують на впровадженні у ньому швейцарської моделі спільної власності на майно, вартість якого збільшилась за час перебування подружжя у шлюбі [16, с. 386].

Яскравим свідченням щирого прагнення вчених, суддів й інших юристів продовжувати залишатися тінню і проекцією швейцарського правопорядку було невдоволення тим, що розробники Кодексу 2002 року не забезпечили його постатейну відповідність Кодексу 1926 року. Було б дуже поверхнево пояснювати таку критику нового кодексу за його структурну невідповідність старому лише інтелектуальною ледачістю й небажанням вивчати нову нумерацію статей. Припускаємо, що тут криється щось більше, а саме невідповідність самої ідеологічної і методологічної установки розуміння суті і природи права турецькими правознавцями з таким підходом, коли стара нумерація статей була скасована. Для турецьких юристів право, очевидно, несе в собі ознаки абсолютності і безумовного авторитету, перед яким вони схиляються. Право – це дар Агатурка, засновника Республіки.

Й тут можна побачити певну сублімацію релігійності. В Туреччині докорінно змінили зміст права, але незмінним залишилося мислення, яке потребує безумовного й сакрального авторитету. Й у цьому найбільша проблема. За часів османів адресатом віри були божественні приписи ісламського права. За часів Республіки адресат змінився – це стали приписи світського права, яке проголошувалося кращим і цивілізованим. Змінився зміст права. Але не змінилося ставлення до цього змісту. Мислення залишилося так само авторитарно дисциплінованим. Місце Корану зайняв Швейцарський цивільний кодекс, а місце ханбалістського мазаху – практика швейцарських судів і швейцарська доктрина. До чого призвела така підміна стало остаточно зрозумілим з початком нового тисячоліття.

Не можна не зазначити про основні положення Цивільного кодексу 2002 року у сфері сімейного права. Адже саме воно є основним маркером зміни цивілізаційної ідентичності Туреччини з ісламської країни на сучасну секуляризовану країну європейського типу.

Власне, основні зміни, запроваджені Кодексом 2002 року і стосуються сімейного права. Так, Кодекс 1926 року містив правило про те, що місце проживання чоловіка автоматично є місцем проживання дружини. Кодекс 2002 року скасував це правило. Кодекс 2002 року доповнив підстави розлучення вказівкою на таке ставлення одного з подружжя до іншого, яке принижує гідність останнього. Також введене нове положення, згідно якого інший з подружжя усувається від спадкування, якщо один з подружжя помер під час розгляду в суді справи про розлучення. Кодекс 2002 року прямо ввів принцип юридичної рівності подружжя, зокрема у питаннях представництва і захисту спільних інтересів. Тим самим в Кодексі більше не мітється положень про те, що чоловік є головою подружньої пари. Принцип рівності чоловіка і жінки в шлюбі був поширений і на їх відносини з дітьми. Скасовано положення про те, що голос батька є вищим за голос матері у випадку конфлікту між ними щодо виховання дитини.

Поза будь-яким сумнівом, ці та подібні їм приписи законодавства є прогресивними й відповідають досягнутому рівню європейської цивілізації. Турецькі юристи відверто пишаються цим, стверджуючи, що «Туреччина є єдиним прикладом такого успіху, де одна нація отримала й сприйняла право зарубіжної країни в умовах цілковито відмінної соціальної структури» [16, с. 382].

Це означає, що турецька юриспруденція досі, говорячи мовою порівняльно-правової методології, перебуває в системі координат, заданих парадигмою «правових трансплантантів» – віри в транскордонну мобільність права, в те, що право і його зміст можна перенести з однієї країни в іншу, й що на таке перенесене право не будуть суттєво впливати місцеві контексти. Зокрема, не лише на рівні самоусвідомлення, але й на рівні слововжитку Цивільний кодекс Туреччини в літературі називають «швейцарським». Така ж назва часто використовується для позначення цивільного права Туреччини.

У порівняльному правознавстві концепт «правових трансплантантів» є чи не найбільш критикованим в останні десятиріччя. З огляду на предмет цього дослідження, найбільш важливою видається критика з боку турецької компаративістки Е. Орюджу, яка, безумовно рефлектуючи близький для неї випадок «турецького експерименту», здійснила концептуальну трансформацію, запропонувавши замість «правових трансплантантів» концепт «правової транспозиції» [19, с. 103].

«Правова транспозиція», так само як і «правовий трансплантант» передбачає використання в країні-реципієнті саме запозиченого з зарубіжної правової системи права. Тобто, у випадку з цивільним правом Туреччини, мова йде про запозичення і застосування швейцарського права. Сутнісна відмінність правової транспозиції від правової трансплантації полягає в тому, що запозичене зарубіжне право не застосовується і не може застосовуватися як таке, в чистому вигляді. Як таке воно дисфункціональне. Дієвість і ефективність йому надає прилаштування до соціально-культурного контексту країни-реципієнта. Таке прилаштування (сама Е. Орюджу частіше говорить про «налаштування») і є транспозицією.

У світлі цього, надважливе значення мають ті, хто забезпечують такий процес інтеріоризації зарубіжного права – налаштування зарубіжного права відбувається завдяки освіті, активності суддів і творчості вчених. Отже, «правова транспозиція» акцентує на тому, що те, як здійснюється прилаштування

зарубіжного права є значно більш важливим за те, звідки це зарубіжне право запозичується.

Міркуючи про долю запозиченого права в Туреччині, та про правову систему останньої в цілому, Е. Орюджу змальовує картину у стриманих тонах. Вона визнає, що запозичене право не справляє вплив на більшість населення, а юристи недостатньо творчо розвивають правову систему [19, с. 112]. При цьому, на її думку, «офіційна правова система в Туреччині виконує роль балансування. Інколи вона намагається зайняти тверду позицію, в інших випадках дозволяє бути почутими традиціоналістським уявленням. Тим не менш, вона виживає попри всі труднощі завдяки настроювачам транспозицій» [19, с. 112]. Свої міркування Е. Орюджу завершує онтологічною тезою, яка має дещо виправдати такий стан права в Туреччині: «право є результатом серії транспозицій» [19, с. 117].

Прикметний сам факт того, що Е. Орюджу вважає великим досягненням те, що запозичена з Західної Європи правова система все ще «виживає» в Туреччині, лише побіжно зазначаючи на те, що створює загрозу такому виживанню – традиціоналістський іслам.

Остання чверть століття для Туреччини пройшла в атмосфері реваншу ісламу й початку поступової ревізії основ світської державності європейського типу. В політиці визначається постійне зростання неоосманізму – реваншистського погляду на історію минулого століття і тугою за втраченою імперією.

Рух Туреччини до ЄС не просто загальмований, – фактично був здійснений цивілізаційний розворот у протилежний від Європи напрям. Ми є свідками чергової зміни ідентичності, точніше, відновлення тієї, що начебто мала була б бути зруйнованою реформами Атаюрка. І вже ЄС не розглядає перспективи членства Туреччини, в тому числі й з огляду на релігійний фактор ісламу [3].

Тому Туреччину сьогодні знов можна розглядати як арену боротьби двох ідентичностей. Світська держава і право втілюють собою один полюс, в якому втілена обіцянка побудови життя на людиноцентричних цінностях Європи. Цей полюс, представлений інтелігенцією і середнім класом великих міст, знаходиться в обороні, протистояючи поверненню в життя, державу, політику і право «величного» ісламського нарративу. Найгучнішим голосом «європейської» Туреччини виступає відомий письменник Орхан Памук. Приреченість і меланхолія, що червоними нитками проходять крізь його твори, чи не найкраще відображають настрої тих, хто жив обіцянкою Європи.

Постає питання, чому таке стало можливим після всього зробленого, після всіх безпрецедентних зусиль?

Корінь проблеми знаходиться в праворозумінні і правосвідомості. Якщо сприймати зарубіжне право як різновид технологій, які піддаються імпорту і гарантовано змінюють образ та рівень життя, тоді годі дивуватися тому, що ваше право стане химерою. Все населення Туреччини радо користується досягненнями сучасної технічної цивілізації, але, з точки зору його чисельності, майже ніхто не хоче послуговуватися «європеїзованим» світським правом. Це найкраще свідчення гносеологічного банкрутства метафори права як різновиду технічного пристрою. Е. Орюджу помиляється, – право не є наслідком транспозицій, право не твориться шляхом пристосування зарубіжного до власного. Хоча б через те,

що право існує і є живим лише тоді, коли воно саме створює це «власне», до якого мало б бути пристосоване запозичене зарубіжне.

Зарубіжні правові інститути не можна сприймати як завершені і систематизовані об'єкти можливого імпорту, – натомість вони є формами мислення, створеними у відповідь на конкретні виклики в умовах конкретних культур та за певних історичних обставин. І своє національне право завжди є власними формами мислення, або його просто немає, а є лише міраж, віртуальна реальність.

У світлі сказаного, значно більше відповідає дійсності, порівняно з концептами «правових трансплантантів» чи «правових транспозицій», концепція «правових подразників» німецького компаративіста Гюнтера Тюбнера. Згідно неї, вплив зарубіжного права може виявлятися лише у вигляді «подразнення», тобто того, що адресує власній спроможності до мислення і творчості, що характеризують відповідну національну правову традицію. Прямо зазначається: «правові подразники не можуть бути одомашнені ... Скоріше вони запускають еволюційну динаміку, в якій значення зовнішньої норми буде заново сконструйовано і внутрішній контекст зазнає фундаментальних змін» [20, с. 11]. Більше того, навіть якщо була спроба перенесення зарубіжного права з прагненням максимального збереження його форми і змісту, як це і мало місце у випадку Туреччини, «норма національного права може виглядати так само як і її зарубіжний прототип, але насправді вона змінилася з її асиміляцією в новій мережі правових відмінностей» [20, с. 19].

Усвідомлення того, що право може бути результатом лише власних зусиль й було відсутнє в турецькій правовій думці. Тому, незважаючи на сто років безпрецедентних спроб спростувати твердження, що «право не має крил» [21], й довести протилежне, найбільш адекватним питанням щодо правової системи Туреччини виглядає таке: яким чином турецька правова система взагалі ще існує, остаточно не перетворившись на мертву химеру? Чим є та сила, яка продовжує вдихати в турецьке право життя?

Відповідь на це є, й вона зовсім невтішна. Турецьке право, використовуючи слова Е. Орюджу, ще виживає лише тому, що воно сприймається не як система раціональних дискурсів, а як система сакрального знання і послання. Турецьке право ще якимось тримається під напором ісламської релігійності саме тому, що воно саме є квазі-релігійним. Основою сакралізації права є безпосередньо постать Кемаля Ататюрка. Сповідання прихильності праву є складовою його культу. Саме право розглядається як дар і заповіт Ататюрка.

Дійсний зміст ціннісної дихотомії в сучасній Туреччині пролягає не у протистоянні світського і релігійного, але в протистоянні двох різновидів сакралізації. Для утвердження і розвитку права це вкрай несприятливий формат. Й це максимально виключає наближення, не кажучи вже про долучення до європейської правової цивілізації. Остання неможлива без критичної орієнтації розуму й ґрунтуванні правових дискурсів у мистецтві аргументації. Для Європи право – це спосіб конструювання соціальних світів й самоствердження буття людини як особистості. Право, як мистецтво творення соціальної гармонії за допомогою мислення, є безумовним у своїй цінності, його значення перевищує будь-які утилітарні міркування, ідеології, політичні проекти. У випадку Туреччини все навпаки.

Право пов'язується з конкретною державно-політичною ідеологією, розглядається як її атрибут. Це позбавляє право власного ґрунту, робить уразливим, а його перспективи постають вкрай невизначеними. Напевно, правова система Туреччини не приречена на повну руйнацію й демонтаж під впливом ісламу, що відроджується. Але дійсне виживання права в Туреччині можливе лише у випадку, коли воно стане силою, спроможною формувати турецьку культуру, спосіб життя, самоусвідомлення і самоідентифікацію більшості турків. А це можливе лише за допомогою власного правового мислення, це те, що не імпортується з інших правових культур.

Досвід спроб європеїзації Туреччини за допомогою запозиченого права має принципове значення для України, яка на найвищому – конституційному – рівні декларує те саме прагнення стати повноцінним і рівноправним членом спільноти європейських країн, наразі об'єднаних в ЄС. Прикметно, що і наші проблеми подібні з турецькими, будучи локалізованими передусім у сферах правової культури і мислення.

Схематично якість правосвідомості в Україні можна зобразити як перехід від нігілістичного сприйняття права радянської доби, до фетишизації права, що має місце після розпаду СРСР. Суть фетишизації права, тобто применшення його дійсного значення всупереч ствердження протилежного, в тому, що свідоме узалежнення від західних моделей і зразків вбачалося як гарантія трансляції їх правового смислу. При цьому цінність західного права сприймалася виключно утилітарно й у світлі атрибутів престижу і цивілізації, які пов'язувалися зі світом Заходу. Правові смисли постулювалися вже встановленими, а власний творчий потенціал, почуття самоповаги і відповідальності не стверджувалися як необхідні складові формування вітчизняної правової системи.

Такий підхід до розуміння права неминуче скінчиться розчаруванням у проєкті європейської України, як це має місце щодо Туреччини. Неможливо зрозуміти, що означає бути Європою, якщо не зрозуміти суті права. Тому для українського правознавства необхідно подолати етап фетишизму, що характеризував його пострадянський період існування, і перейти до сучасної парадигми правового розвитку, для якої інтеграція до європейського правового простору – не одноразова дія щодо вступу в уніфіковане і систематичне ціле, а мистецтво балансування між відмінними, більше того, конкуруючими цінностями та моделями в межах власного права. Українське правове мислення стане європейським лише за умови серйозного, відповідального і відповідного вимогам контексту епохи ставлення до права як сфери власних зусиль і особливого мислення.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження «турецького експерименту» – спроби трансформувати ісламську державу в сучасну секуляризовану демократичну європейську за допомогою правових реформ, дає підстави зробити надзвичайне важливе для порівняльного правознавства і філософії права узагальнення. Якою б цілеспрямованою не була політична воля, якої б концентрації влади вона не досягала, незворотне перетворення суспільного життя не може досягатися лише засобами правової догми, тобто шляхом зміни форми та змісту джерел права. Дійсний фундамент творення нового суспільства і держави знаходиться в структурах і установках правового мислення. А саме це мислення є тим, що не запозичується ззовні. Можна перекласти зарубіжний кодекс, як це,

власне, і зробили в Туреччині, й припускати що в твоїй країні діє зарубіжний кодекс і зарубіжне право. Але це буде викривленням дійсності. За цим не буде стояти власної онтології. Право не переноситься запозиченням слів і формулювань. Домівкою права є не текст закону, а мислення юристів. Таке мислення, яке завжди творить власне право, піднімаючи його на рівень тієї сили, що формує культуру і ідентичність суспільства.

Не зрозумівши цього, турецька еліта уможливила ренесанс ісламізму, який спостерігається в Туреччині в останні десятиліття. Й мрія про Туреччину як сучасну європейську країну може поступитися реставрацією ісламської правової системи. Розчарування Європою, як це має місце в Туреччині, є безпідставним. Європа – це не імпортований товар. Вона – завжди результат власних зусиль, помножених на належну організацію критичного розуму, просякненого гуманістичними ідеалами. Для України турецький досвід має бути значно більшим за повчальний приклад. Це застереження нам. Залишається сподіватися, що в нас вистачить часу і розуму врахувати турецькі помилки, й стати більш успішними у справі творення власного українського європейського світу.

Список використаної літератури

1. Дугієнко Н. О., Флоренцев Р. С. Україна та Туреччина на шляху до ЄС: основні проблеми євроінтеграційного процесу. Економіка та суспільство. Вип. 44. 2022. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1840/1775>.
2. Відносини між ЄС та Україною: інформаційна довідка. Офіційний сайт Європейського Союзу. URL: https://ec.europa.eu/headquarters/headquartersHomepage/29685/node/29685_uk.
3. Єрмакова Г. С. Релігійний фактор і питання інтеграції Туреччини в ЄС: організаційно-правовий і теоретико-методологічний аспекти. Держава та регіони. 2018. № 3. С. 11-15.
4. Örücü Esin. A Legal System Based on Translation: The Turkish Experience. Journal of Civil Law Studies. 2013. Vol. 6. P. 445-473.
5. Monateri P. G. The «Weak» Law: Contaminations and Legal Cultures. Rechtsgeschichte. 2006. Vol. 8. P. 39-51.
6. Sacco R. Legal Formants: a dynamic approach to Comparative law. American Journal of Comparative law. 1991. Vol. 39. P. 343-401.
7. Watson A. Legal transplants: an approach to Comparative law. Edinburgh, 1974.
8. Watson A. Aspects of Reception of Law. American Journal of Comparative law. 1996. Vol. 44. P. 335-351.
9. Batuhan Uçmak Ömer. The history of the Turkish and Swiss civil codes from past to today. URL: <https://www.academia.edu/49386569/>
10. Atamer Y. Rezeption und Weiterentwicklung des schweizerischen Zivilgesetzbuches in der Türkei. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. 2008. Vol. 72/4. P. 724-754.
11. Tutaj M. The Turkish Civil Code and Code of Obligations of 1926 and the Charm of Swiss Civil Law. British Association of Comparative Law. Blog. URL: <https://british-association-comparative-law.org/2024/02/23/the-turkish-civil-code-and-code-of-obligations-of-1926-and-the-charm-of-swiss-civil-law-by-michal-tutaj/>
12. Miller Ruth A. The Ottoman and Islamic Substratum of Turkey's Swiss Civil Code. Journal of Islamic Studies. Vol. 11. N. 3. P. 335-361.
13. Berkowitz D., Pistor K., Richard J.-F. Economic development, legality and the transplant effect. European Economic Review. 2003. Vol. 47(1). P. 165-195.
14. Ostrorog L. *The Angora Reform*. London, 1927.
15. Kieser H. Mahmut Bozkurt und die «Revolution des Rechts» in der jungen Republik Türkei. Revolution Islamischen Rechts. Das Schweizerische ZGB in Der Türkei. H. Kieser, A. Meier, W. Stoffel (Eds.). Zürich, 2008, P. 49-58.

16. Oguz Arzu. The role of comparative law in development of Turkish civil law. *Pace International Law Review*. 2005. Vol. 17. Issue 2. P. 373-386.
17. Postacioglu I. *The Technique of Reception of a Foreign Code of Law*. *Social Science Bulletin*. 1957. Vol. 9. P. 54-60.
18. Мамедова А. Е. Система джерел права Туреччини. *Правова держава*. 2017. № 27. С. 12-18.
19. Орюку Е. Право як транспозиція. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1-2. С. 102-120.
20. Teubner G. Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends Up in New Divergencies. *Modern Law Review*. 1998. Vol. 61. N. 1. P. 11-32.
21. Schauer F. The Politics and Incentives of Legal Transplantations. Center for International Development at Harvard University Working Paper. 2000. N. 44. URL: <https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/cid/files/publications/faculty-working-papers/044.pdf>.

References

1. Dugienko, N. O., & Florentsev, R. S. (2022). Ukraine and Turkey on the path to the EU: the main problems of the European integration process. *Ekonomika ta suspilstvo*, 44. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1840/1775> [in Ukrainian].
2. Relations between the EU and Ukraine: information note. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquartersHomepage/29685/node/29685_uk [in Ukrainian].
3. Ermakova, G. S. (2018). Religious factor and the issue of Turkey's integration into the EU: organizational, legal and theoretical and methodological aspects. *Derzhava ta rehiony*, 3, 11-15 [in Ukrainian].
4. Örücü, E. (2013). A Legal system based on translation: the Turkish experience. *Journal of Civil Law Studies*, 6, 445-473.
5. Monateri, P. G. (2006). The «Weak» Law: Contaminations and Legal Cultures. *Rechtsgeschichte*, 8, 39-51.
6. Sacco, R. (1991). Legal formants: a dynamic approach to Comparative law. *American Journal of Comparative Law*, 39, 343-401.
7. Watson, A. (1974). *Legal transplants: an approach to Comparative law*. Edinburgh.
8. Watson, A. (1996). Aspects of reception of law. *American Journal of Comparative Law*, 44, 335-351.
9. Batuhan Uçmak, Ö. The history of the Turkish and Swiss civil codes from past to today. URL: <https://www.academia.edu/49386569/>
10. Atamer, Y. (2008). Rezeption und Weiterentwicklung des schweizerischen Zivilgesetzbuches in der Türkei. *Rebels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, 72(4), 724-754.
11. Tutaj, M. (2024, February 23). The Turkish Civil Code and Code of Obligations of 1926 and the Charm of Swiss Civil Law. *British Association of Comparative Law Blog*. URL: <https://british-association-comparative-law.org/2024/02/23/the-turkish-civil-code-and-code-of-obligations-of-1926-and-the-charm-of-swiss-civil-law-by-michal-tutaj/>
12. Miller, R. A. (2000). The Ottoman and Islamic substratum of Turkey's Swiss Civil Code. *Journal of Islamic Studies*, 11(3), 335-361.
13. Berkowitz, D., Pistor, K., & Richard, J.-F. (2003). Economic development, legality and the transplant effect. *European Economic Review*, 47(1), 165-195.
14. Ostrorog, L. (1927). *The Angora Reform*. London.
15. Kieser, H. (2008). Mahmut Bozkurt und die «Revolution des Rechts» in der jungen Republik Türkei. In H. Kieser, A. Meier, & W. Stoffel (Eds.), *Revolution Islamischen Rechts. Das Schweizerische ZGB in Der Türkei* (pp. 49-58). Zürich.
16. Oguz, A. (2005). The role of comparative law in development of Turkish civil law. *Pace International Law Review*, 17(2), 373-386.
17. Postacioglu, I. (1957). The technique of reception of a foreign code of law. *Social Science Bulletin*, 9, 54-60.
18. Mamiedova, A. E. (2017). System of sources of law in Turkey. *Pravova derzhava*, 27, 12-18 [in Ukrainian].

19. Örüçü, E. (2013). Law as transposition. *Porivnialne pravoznavstvo*, 1-2, 102-120 [in Ukrainian].
20. Teubner, G. (1998). Legal irritants: Good faith in British law or how unifying law ends up in new divergencies. *Modern Law Review*, 61(1), 11-32.
21. Schauer, F. (2000). The politics and incentives of legal transplantations. Center for International Development at Harvard University Working Paper, 44. URL: <https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/cid/files/publications/faculty-working-papers/044.pdf>.

Стаття надійшла 23.02.2025 р.

A. O. Saparova, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor
State University of Trade and Economics
the Department of Legal Support of Business Security
19 Kioto St, Kyiv, 02156, Ukraine
e-mail: sapar3000@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5569-8192>

"TURKISH EXPERIMENT" IN BORROWING OF EUROPEAN LAW: COMPREHENSION AND EXPERIENCE FOR UKRAINE

Summary

The article analyzes the path of large-scale legal reforms in Turkey over the past century and a half, aimed at changing the identity of the country and society, namely, the transition from the Islamic legal system to the modern legal system of continental (Roman-Germanic) law. The reasons and context of reform efforts in the late Ottoman Empire and during the transition to the Turkish Republic are given. The main emphasis is placed on civil law reforms, since it is this that is the identifying feature of belonging to continental law, embodying the dogma and style of the latter. The codification process for the creation of the Civil Code of Turkey of 1926 is analyzed. The nature of the borrowing of the content of this code from Swiss legislation, which was a literal translation of the Swiss Civil Code and the Swiss Law of Obligations, is determined. The Turkish Civil Codes of 1926 and 2002 are compared. The article points out the Islamic revisionism that threatens the continental legal system, which has been taking place in Turkey in recent decades. The Turkish legal system, despite centuries of reforms, has again found itself at a crossroads. It turned out that the reform efforts aimed at borrowing foreign law are extremely insufficient. Even the literal reproduction of the content of foreign sources of law and the disciplined application of these prescriptions by judges and other lawyers are not able to create an effective legal system. Such law will be perceived as alien by the majority of the population. Much more is needed, namely the transformation of modernized law into the cultural experience of the people. Law has the power to change society if it itself ceases to be associated exclusively with the state and coercion by power. Law should become the property of the people, that in which the people find expression of their aspirations and dreams.

The uncertainty of the future of the Europeanized legal system and Turkey should motivate them to create their own law with the help of their own thinking. Europe and Europeanness cannot be limited to the dogma of law. And they turn out to be that which is incapable of transplantation from one legal culture to another. This should be an experience that Ukraine should take into account for the successful Europeanization of society and the state.

Keywords: legal system of Turkey, modernization of law, Europeanization, legal transplants, Civil Code.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325381>

УДК: 347.9:340.131(477)

В. С. Веремчук, викладач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

e-mail: veremchuk@onu.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-3618-2630>

Д. О. Козинська, студентка 4 курсу

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Економіко-правовий факультет

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

e-mail: dkozinskaya@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-2030-7274>

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СУДОВОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНІ

Визначається, що судова правотворчість, тобто специфічна діяльність судових органів полягає у формуванні юридичних норм через судові рішення, ухвалені у результаті розгляду конкретних справ, є важливим елементом правової системи України, особливо в умовах стрімкої трансформації суспільних відносин та необхідності удосконалення законодавства. Судова правотворчість розглядається як правове явище, що поєднує аспекти правової визначеності та гнучкості судової практики. Увага зосереджена на особливостях реалізації цього механізму в умовах правової системи України, яка перебуває у процесі трансформації, спрямованої на гармонізацію з європейськими стандартами.

Зазначено, що принцип правової визначеності, закріплений у практиці Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, є важливою запорукою вимагає передбачуваності та послідовності у застосуванні права, що, у свою чергу, залежить від якості судових рішень.

Особливу увагу приділено ролі Верховного Суду у забезпеченні балансу між стабільністю правозастосування та необхідністю врахування специфічних обставин окремих справ. У статті розглянуто практичний приклад зміни правової позиції Верховного Суду у залежності від зміни обставин справи, що сприяє досягненню справедливості та гнучкості правозастосування. Зокрема, аналізується категорія справ про злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, коли зміна правової позиції Верховного Суду стала важливим механізмом забезпечення правильної кваліфікації та визначення суб'єкта кримінального правопорушення. Підкреслюється, що подібні зміни в судовій практиці не суперечать принципу правової визначеності, а навпаки, сприяють його реалізації через уточнення та деталізацію змісту правових норм.

Зазначено, що судова правотворчість в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку, однак потребує системного підходу, який забезпечить баланс між необхідністю дотримання принципу правової визначеності та можливістю оперативного реагування на динамічні зміни у суспільних відносинах. Приділено увагу важливості гармонізації підходів Верховного Суду з практикою Європейського суду з прав людини, що сприятиме утвердженню верховенства права та правової стабільності.

Ключові слова: судова правотворчість, судова практика, верховенство права, правова визначеність.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток правової системи України супроводжується постійними викликами, пов'язаними з необхідністю адаптації правозастосування до динамічних змін суспільного життя. Верховенство права як фундаментальна цінність демократичного суспільства вимагає стабільності, передбачуваності та відповідності правозастосовної практики реальним потребам суспільства. Законодавство не завжди може детально регулювати правовідносини, що зумовлює прогалини у праві та необхідність пошуку механізмів забезпечення правової визначеності як складової верховенства права.

Судова правотворчість, яка здійснюється шляхом створення судовою владою при реалізації правосуддя нових обов'язкових правоположень, сприяє наповненню законодавчих норм новим змістом, їх уточненню та адаптації до конкретних життєвих ситуацій. Вона є інструментом, що дозволяє подолати прогалини в законодавстві, вирішувати колізії правових норм. Однак, в Україні феномен судової правотворчості залишається недостатньо дослідженим та нормативно врегульованим, що породжує низку теоретичних і практичних проблем.

На нашу думку, роль судової правотворчості у забезпеченні правової визначеності найбільш чітко проявляється у кримінальному праві необхідністю дотримання балансу між гуманістичними цінностями та інтересами суспільства. Гуманізм у кримінальному праві вимагає не лише справедливого покарання винних, але й недопущення порушення прав осіб, які потрапляють під дію кримінально-правових норм.

При захисті кримінальним законом суспільних відносин від злочинних посягань особливого значення набуває правильна кваліфікація кримінального правопорушення. Диспозиції статей Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) можуть не повною мірою закріплювати усі елементи складу кримінального правопорушення, що, у поєднанні із відсутністю чітких методологічних підходів до тлумачення кримінально-правових норм призводить до порушення принципу правової визначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє стверджувати, що тема впливу судової правотворчості на розвиток та практичне застосування верховенства права в Україні та окремих його складових, зокрема принципу правової визначеності набуває дедалі більшої актуальності серед вітчизняних науковців. Дослідженню вказаної проблематики присвячені праці І. С. Іванюри, М. І. Козюбри, Ю. В. Кривицького, О. М. Линника, А. С. Макаренко та ін.

Мета статті полягає у встановленні ролі судової правотворчості як важливого механізму забезпечення правової визначеності в Україні, а також у визначенні перспективи її розвитку в контексті підвищення ефективності правозастосуван-

ня та зміцнення верховенства права в умовах сучасних викликів для національної правової системи.

Виклад основного матеріалу. Принцип правової визначеності та його складові були сформульовані практикою Європейського суду з прав людини. Так, у рішенні у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» правову визначеність слід розуміти як вимогу «щоб усе право, писане чи неписане, було достатньо чітким, щоб дозволити громадянинові, якщо виникне потреба, передбачати певною мірою за певних обставин наслідки, які може спричинити певна його дія» [1].

Рішенням Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року у справі № 6-р/2019 правова визначеність визначається єдністю таких критеріїв як «чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування)» [2].

Відповідно до ст. 124 Конституції України та ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», суди є органами, які здійснюють правосуддя в Україні. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення [3, 4]. Під час здійснення правосуддя суди першими стикаються із прогалинами у праві, зумовленими появою нових правовідносин або змінами у структурі правовідносин, що існують. Загальновизнаним способом подолання правових прогалин є аналогія закону та аналогія права [5], однак передбачена ч. 3 ст. 4 КК України заборона застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією, робить судову правотворчість єдиним механізмом забезпечення правової визначеності усунення неточностей та неповноти кримінального законодавства [6].

Судова практика хоча і не вважається офіційним джерелом права в Україні, проте відіграє важливу роль у його розвитку та подальшому вдосконаленні. Звісно, судовий прецедент (квазіпрецедент), як правові положення, обов'язкові для нижчих судів при розгляді аналогічних справ, не вбачається окремим способом подолання прогалин у праві чи розв'язанні колізій, але при цьому є здатним ефективно доповнювати чинне законодавство, надаючи конкретні приклади його застосування в різних ситуаціях і, таким чином, допомагає суб'єктам права передбачити можливі наслідки своїх дій і більш ефективно захистити свої права.

Слід погодитись із думкою І. С. Іванюри та Д. С. Шевченко, що в Україні є досить закономірним та частим процесом, коли при вирішенні справи посилаються на судові рішення як джерело права, хоча вони такими і не визнані. Даний процес відбувається не лише в Україні: він охоплює країни із романо-германською правовою системою, до якої відносять й нашу державу. Правотворча діяльність судів в нашій країні розвивається переважно за такими основними напрямками як: застосування закону (норми права) за аналогією під час розгляду конкретної справи; створення судового прецеденту (квазіпрецедент, псевдопрецедент); формування правових рішень Конституційного Суду України; видання Верховним Судом роз'яснень із питань судової практики [7, с. 300].

М. І. Козюбра зазначає, що «судова правотворчість – це не аномалія, а іманентна властивість правосуддя, яка хоча і має свої межі, проте вилученою з діяль-

ності суду бути не може, оскільки закладена в самій природі правосуддя. Однією з основних причин, які зумовлюють необхідність суддівської правотворчості, є потреба в конкретизації норм законів та інших нормативних актів, прийнятих офіційними суб'єктами нормотворчості, або ж точніше – їх актуалізації, тобто пристосування до конкретних ситуацій, що є предметом розгляду суду, з урахуванням безлічі чинників, які впливають на ухвалення судового рішення. Без елементів правотворчості не може обійтися також процес судового тлумачення Конституції, законів та інших нормативних актів, яке є такою ж невід'ємною властивістю правосуддя, як і правотворчість (по суті – її складовою)» [8, с. 41]. Ю. В. Кривицький доповнює, що «юридична природа судової правотворчості глибока та багатогранна, зокрема вона є способом досягнення мети правосуддя та забезпечення верховенства права; важливою гарантією захисту прав людини; необхідним елементом реалізації верховенства права в механізмі забезпечення прав і свобод людини» [9, с. 95].

Говорячи про обсяг правотворчої діяльності судів України, О. А. Линник підсумовує, що «наразі суди всіх інстанцій фактично «добудовують» право при колізіях чи прогалинах у законодавстві, Верховний Суд узагальнює судову практику і сприяє однаковому застосуванню норм права судами, а Конституційний Суд України здійснює негативну правотворчість, визнаючи неконституційність нормативно-правових актів, що тягне за собою втрату ними чинності. Ця діяльність судових органів України має характер квазіпрецедентної, інтерпретаційної, правозастосовної та, як наслідок, правотворчої» [10, с. 343].

У контексті судової правотворчості у кримінальному праві слід погодитись із думкою А. С. Макаренка, яка оперує поняттям суддівського розсуду, визначаючи його як «правозастосовну інтелектуально-вольову діяльність судді, яка є передбаченою кримінальним законом мірою свободи вибору одного з варіантів рішення в кримінальному провадженні. Його позитивним аспектом є те, що застосування суддівського розсуду дає змогу врахувати всі обставини справи, забезпечити індивідуалізацію покарання, встановлення соціальної справедливості, тобто реалізувати всі приписи законодавця, у тому числі й ті, які не знайшли детальної регламентації кримінальним законом» [11, с. 303].

При цьому, такі проблеми як недостатня чіткість кримінального законодавства, варіативність покарання, відсутність у кримінальному законі детальних і чітких правил, критеріїв призначення покарання та широкий розсуд суддів часто призводить до неоднорідних тлумачень однакових норм різними судами, що може мати наслідком судові помилки.

Тим не менш, правотворча функція в Україні є притаманною Верховному Суду, оскільки, по-перше, відповідно до п. 2, 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», Верховний Суд здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики та забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [4]. По-друге, відповідно до ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [4]. Вказана норма кореспондує із ч. 6 ст. 368 Кримінального процесуального кодексу України, згідно якої «обираючи і застосовуючи норму закону

України про кримінальну відповідальність до суспільно небезпечних діянь при ухваленні вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду» [12].

Практичне значення судової правотворчості при застосуванні кримінально-го закону пропонуємо розглянути крізь призму справ про злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту у контексті кваліфікації та визначення суб'єкта злочину, коли дорожньо-транспортна пригода (далі – ДТП) сталася внаслідок порушення правил дорожнього руху (далі – ПДР) пішоходом.

Так, предметом розгляду справи № 668/2604/15-к було притягнення до кримінальної відповідальності водія за ст. 286 КК України. З матеріалів справи вбачається, що водій «проявив неухважність та безпечність до дорожньої обстановки, яка склалася при засліпленні його світлом фар зустрічних транспортних засобів. У результаті він своєчасно не зупинив транспортний засіб в межах смуги свого руху до моменту, коли пройдуть негативні наслідки засліплення та щоб дати дорогу пішоходу, якого він спроможний був завчасно виявити, не зменшив швидкості руху автомобіля, внаслідок чого здійснив наїзд на пішохода, який переходив проїзну частину у забороненому місці, у результаті чого пішоходу заподіяно тяжкі тілесні ушкодження». У висновках, наведених в постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.05.2020 р. у справі № 668/2604/15-к колегія суддів не погодилася з доводом засудженого про його невинуватість через протиправність дій потерпілого пішохода та зазначила, що незалежно від причин виникнення небезпеки для руху або перешкоди, водій зобов'язаний був виконати вимогу ПДР і негайно зменшити швидкість аж до зупинки транспортного засобу або безпечного для інших учасників руху об'їзду перешкоди. Таким чином, порушення водієм ПДР перебуває у причинному зв'язку з наслідками, що настали [13].

Постановою Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.06.2020 р. у справі № 202/4077/14 фактично сформульовано підставу кримінальної відповідальності водіїв за скоєння злочину, передбаченого ст. 286 КК України. Колегія суддів зазначає, що «основним чинником, який визначає відповідальність водія у разі створення небезпеки під час дорожнього руху, є його можливість вчасно виявити цю небезпеку і здійснити відповідні заходи для її уникнення чи зменшення. Причина, через яку створена небезпека для руху, не має значення, якщо встановлено, що водій мав можливість її вчасно виявити» [14].

Постановою Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07.02.2024 р. у справі № 161/3113/18 було підтверджено усталену позицію касаційної інстанції щодо наявності вини водія у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, незважаючи на порушення ПДР з боку пішохода та вказано, що «порушення пішоходом ПДР з боку пішохода не підтверджує, що вказані дії потерпілого перебувають в причинно-наслідковому зв'язку з наслідками ДТП та не спростовують вину водія, оскільки виникненням небезпеки для водія є саме момент виходу пішоходів, у тому числі потерпілого, на проїзну частину» [15].

Втім, існує інший підхід Верховного Суду, за якого пішохід може бути притягнений до кримінальної відповідальності, якщо ДТП сталася внаслідок порушення ним вимог ПДР. У Постанові Касаційного кримінального суду Верховно-

го Суду від 12.06.2019 р. у справі № 450/1523/14-к викладено наступні обставини кримінального провадження за обвинуваченням пішохода у вчиненні злочину, передбаченого ст. 291 КК України: пішохід, перебуваючи на ділянці дороги поза межами населених пунктів, проявив неухильність до дорожньої обстановки та її змін, переходячи проїзну частину дороги у непередбаченому для цього місці, лежав на смузі, призначеній для руху транспорту, намагаючись підвестися, створив аварійну обстановку для водія автомобіля, який в умовах темної пори доби не мав можливості своєчасно виявити пішохода, а з моменту виявлення вимушений був, уникаючи наїзду на пішохода, змінити напрямок свого руху ліворуч та виїхати на смугу зустрічного руху, що, у свою чергу, призвело до зіткнення з іншими автомобілями, у результаті двоє осіб загинуло, одна особа отримала тяжкі тілесні ушкодження. Зазначено, що водій не мав технічної можливості уникнути наїзду на лежачого пішохода шляхом своєчасного застосування екстреного гальмування без зміни напрямку руху, а водії інших автомобілів не мали можливості уникнути зіткнення відповідно шляхом своєчасного застосування екстреного гальмування. З моменту настання видимості лежачого пішохода для водія з технічної точки зору виникла не тільки небезпечна, а й навіть аварійна дорожня ситуація, в умовах якої вже не можна стверджувати, що дії вказаного водія у цій дорожній ситуації суперечили вимогам ПДР [16].

За заданими вихідними даними причиною настання цієї ДТП з технічної точки зору є невідповідність дій пішохода вимогам ПДР. Таким чином, колегією суддів було спростовано доводи захисника про відсутність у діях пішохода вини, оскільки ПДР визначено, що пішохід як повноправний учасник дорожнього руху, який зобов'язаний знати й неухильно виконувати вимоги ПДР, є суб'єктом злочину, передбаченого ст. 291 КК, оскільки, зокрема від його поведінки та дотримання ПДР залежить безпека на дорогах [16].

Висновки і пропозиції. Судова правотворчість, як механізм забезпечення правової визначеності, відіграє ключову роль у забезпеченні узгодженості та передбачуваності правозастосування. В умовах реформування судової системи та європейської інтеграції України особливого значення набуває формування сталих правових позицій, які сприяють зміцненню довіри до правосуддя та забезпеченню захисту прав і свобод громадян. При цьому, потенціал судової правотворчості ще не реалізований повною мірою. Для досягнення максимальної ефективності ми пропонуємо здійснювати подальшу інституціоналізацію цього явища, вдосконалення законодавчих механізмів його регулювання та забезпечення гармонізації із принципами верховенства права та правової держави.

Список використаної літератури

1. Case of Steel and Others v. the United Kingdom. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58240>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 р. у справі № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>
3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

4. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Іванюра І. С., Шевченко Д. В., Сівець А. С. Судова правотворчість: природна особливість правосуддя чи його аномалія? Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2022. Випуск № 67. С. 296-301.
8. Козюбра М. І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. Право України. 2016. № 10. С. 38-48.
9. Кривицький Ю. В. Теоретичні та практичні аспекти впливу судової правотворчості на судову реформу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2024. Випуск 82. С. 89-97.
10. Линник О. А. Судова правотворчість як важлива гарантія захисту прав людини. Альманах права. 2020. Випуск 11. С. 339-344.
11. Макаренко А. С. Види суддівського розсуду під час призначення покарання в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2013. Випуск 70. С. 303-308.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14 травня 2020 року у справі № 668/2604/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89345781>
14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 червня 2020 року у справі № 202/4077/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955588>
15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 161/3113/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89929070>
16. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 червня 2019 року у справі № 450/1523/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492100>

References

1. Case of Steel and Others v. the United Kingdom (1998). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-58240>
2. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 62 People's Deputies of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Decree of the President of Ukraine «On the early termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine and the appointment of extraordinary elections». № 6-p/2019 (2019, June 20). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> [in Ukrainian].
3. Constitution of Ukraine (1996, June 28). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> [in Ukrainian].
4. Law of Ukraine on the judiciary and the status of judges № 1402-VIII (2016, June 2). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> [in Ukrainian].
5. Civil Code of Ukraine (2003, January 16). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
6. Criminal Code of Ukraine (2001, April 5). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
7. Ivanyura, I. S., Shevchenko, D. V., Sivets, A. S (2022). Judicial law-making: A natural feature of justice or its anomaly? Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. The Law series, 67, 296-301 [in Ukrainian].
8. Kozyubra, M. I. (2016). Judicial law-making: anomaly or immanent property of justice. Law of Ukraine, 10, 38-48 [in Ukrainian].
9. Kryvytskyi, Y. V. (2024). Theoretical and practical aspects of the influence of judicial law-making on judicial reform. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, 82, 89-97 [in Ukrainian].
10. Linnyk, O. A (2020). Judicial law-making as an important guarantee of human rights protection. Almanac of law, 11, 339-344. [in Ukrainian].

11. Makarenko, A. S. (2013). Types of judicial discretion when sentencing in Ukraine. Actual problems of the state and law, 70, 303-308. [in Ukrainian].
12. Criminal Procedure Code of Ukraine (2012, April 13). Verchovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
13. The Resolution of Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dd. 14.05.2020 № 668/2604/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89345781> [in Ukrainian].
14. The Resolution of Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dd. 18.06.2020 № 202/4077/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89929070> [in Ukrainian].
15. The Resolution of Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dd. 07.02.2024 № 161/3113/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116955588> [in Ukrainian].
16. The Resolution of Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dd. 12.06.2019 № 450/1523/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492100> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 01.03.2025 р.

V. S. Veremchuk, Lecturer

Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Civil Law Disciplines
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: vladislavsveremchuk@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-3618-2630>

D. O. Kozynska, 4th year Student

Odesa I. I. Mechnikov National University
Faculty of Economics and Law
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: dkozinskaya@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-2030-7274>

ON THE SIGNIFICANCE AND PROSPECTS OF JUDICIAL LAWMAKING AS A MECHANISM FOR ENSURING LEGAL CERTAINTY IN UKRAINE

Summary

It is determined that judicial lawmaking, i.e., the specific activity of judicial bodies consisting in the creation of legal norms through court decisions made in the resolution of particular cases, constitutes an essential element of Ukraine's legal system, especially in the context of the rapid transformation of social relations and the necessity to improve legislation. Judicial lawmaking is viewed as a legal phenomenon that combines aspects of legal certainty and the flexibility of judicial practice.

The focus is on the peculiarities of implementing this mechanism within Ukraine's legal system, which is undergoing a transformation aimed at harmonization with European standards. It is noted that the principle of legal certainty, enshrined in the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, is a crucial guarantee requiring predictability and consistency in the application of law, which, in turn, depends on the quality of judicial decisions.

Particular attention is paid to the role of the Supreme Court (Ukraine) in ensuring a balance between the stability of legal application and the necessity to consider the specific circumstances of individual cases. The article examines a practical example of a change in the Supreme Court's legal position depending on changes in case circumstances, which contributes to achieving justice and flexibility in legal application. Specifically, the category of cases involving crimes against traffic safety and the operation of transport is analyzed, where the change

in the Supreme Court's legal position became a significant mechanism for ensuring the proper qualification and determination of the subject of a criminal offense. It is emphasized that such changes in judicial practice do not contradict the principle of legal certainty; on the contrary, they facilitate its realization through clarification and detailing of the content of legal norms.

It is noted that judicial lawmaking in Ukraine holds significant potential for further development but requires a systematic approach that ensures a balance between adherence to the principle of legal certainty and the ability to respond promptly to dynamic changes in social relations. Attention is given to the importance of harmonizing the approaches of the Supreme Court with the practice of the European Court of Human Rights, which will promote the rule of law and legal stability.

Keywords: judicial lawmaking, judicial practice, rule of law, legal certainty.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325386>

УДК 342.726:347.9

О. М. Козакевич, доктор філософії в галузі права, старший викладач
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
Кафедра адміністративної діяльності
вул. Шевченка, 46, Хмельницький, 29000, Україна
e-mail: ol.mk.2019@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5528-7008>

Б. П. Ткачук, прокурор
Сарненська окружна прокуратура
вул. Демократична, 32, Сарни, Рівненська область, 34500, Україна
e-mail: tkachukbohdanpost@gmail.com

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу дослідження забезпечення та реалізації доступу до правосуддя. Визначено, що право на доступ до правосуддя за своєю суттю виступає у якості загальної правової гарантії людини і громадянина на судовий захист. Наразі забезпечення доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб є одним із першочергових завдань держави. Зумовлена реаліями воєнного стану, проблема доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб є однією із проблем на часі. Систематизовано тези про те, що доступ до правосуддя є комплексним поняттям, адже потрібно розуміти, що воно включає в себе не тільки саме право доступу до суду, але й також доступ до правової допомоги, фізичний доступ до суду, дотримання розумності строків розгляду та можливість брати участь у справі, фінансовий аспект доступності судових процедур тощо. Визначено, що в контексті доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб найболючішою проблемою є звернення такої категорії осіб до суду за місцем фактичного перебування. Аргументовано, що довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи зазначає факт саме зареєстрованого місця перебування. Тому суди вважають, що така довідка не є належним документом, який засвідчував би підтвердження місця перебування, а тому не може вважатися законним фактором визначення територіальної підсудності справи та часто відмовляють внутрішньо переміщеним особам у здійсненні правосуддя за місцем фактичного проживання. Доведено, що право на безоплатну правову допомогу для внутрішньо переміщених осіб є особливо важливим інститутом, так як сучасні реалії та правовий режим воєнного стану значно впливають на фінансові ресурси громадян, які не мають матеріальних ресурсів для оплати правничих послуг. Обґрунтовано, що необхідно закріпити на законодавчому рівні право внутрішньо переміщеної особи звертатися до суду за місцем її територіального обліку та викласти в новій редакції частину 1 статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Ключові слова: доступ до правосуддя, суд, доступність, внутрішньо переміщена особа, ВПО, права людини, право на доступ до правосуддя, безоплатна правова допомога, судовий збір, підсудність, судовий розгляд.

Постановка проблеми. Право людини на доступ до правосуддя є одним із основоположних прав людини, гарантованих Конституцією України та Європейською конвенцією з прав людини. Введення правового режиму воєнного стану в Україні вплинуло на всі сфери суспільного життя, зокрема і на систему правосуддя. Актуальною проблемою є забезпечення права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя. Варто зауважити, що забезпечення права на доступ до правосуддя для вразливих категорій осіб покладається саме на державу. Проте, незважаючи на те, що державні інституції роблять практичні кроки до врегулювання проблем, зумовлених реаліями воєнного стану, при цьому впроваджуючи нові правові механізми, проблема доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб є однією із проблем на часі. Особи, які внаслідок окупації територій України та ведення активних бойових дій вимушені залишити свою домівку, переїхати, створювати свій побут та починати життя «заново», потребують максимального захисту своїх прав. Попри звернення уваги наукової та професійної правничої спільноти до питань доступності правосуддя, аспект забезпечення та реалізації права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя є суспільно значимим, при цьому зовсім недослідженим. Саме тому, необхідно здійснити аналіз цього питання і визначити бар'єри щодо доступу до правосуддя для внутрішньо переміщених осіб та визначити шляхи їх вирішення шляхом врегулювання національного законодавства. Це зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика щодо дотримання права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя досліджувались багатьма науковцями, такими, як: І. Басова, І. Наливайко, М. Савчин, Д. Селіхов та ін. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають щодо реалізації прав внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя.

Метою даної статті є аналіз забезпечення та реалізації права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Національним законодавством визначається, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру відповідно до частини 1 статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [1].

Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни, сформовані Представником Генерального секретаря ООН з питань внутрішньо переміщених осіб 1998 року є основним нормативно-правовим актом, який закріплює наступне положення щодо визначення поняття внутрішньо переміщених осіб: «внутрішньо переміщеними особами або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки або місця постійного проживання, зокрема в результаті або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини, стихійних або антропогенних лих і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон» [2].

Проаналізувавши національне законодавство, очевидно, що законодавець врахував положення Керівних принципів ООН з питання переміщених осіб всередині країни щодо статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Адже поняття, яке закріплене у вказаному законі є близько наближеним до поняття, яке висвітлює вищезазначений міжнародний акт.

Стаття 2 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» гарантує, що Україна вживає всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, щодо запобігання виникненню передумов вимушеного внутрішнього переміщення осіб, захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні [1].

Відтак, за даними Міністерства соціальної політики України наразі кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб в країні досягає 4,9 млн осіб. З них – 3,6 млн – особи, які перемістилися (чи повторно перемістилися) після початку повномасштабної війни. З них – 2,5 млн, які перемістилися і не можуть повернутися до своїх домівок (оскільки житло або зруйноване, або знаходиться у зоні активних бойових дій, або на тимчасово окупованій території). У 2023 році понад 2.5 млн внутрішньо переміщених осіб отримали допомогу на проживання, на виплату якої з держбюджету було виділено 73,3 млрд грн [3].

Отже, можна констатувати факт, що сьогодні як ніколи законодавче гарантування та практичне дотримання прав внутрішньо переміщених осіб є нагальним питанням, яке потребує як дослідження проблем, так і шляхів вирішення. Широкомасштабне збройне вторгнення російської федерації на територію України спричинило низку змін на різні сфери устрою держави та життя кожного українця, зокрема питання, які пов'язані з внутрішньо переміщеними особами вимагають ще більшої уваги з боку влади. Особи зі статусом ВПО стикаються з великою кількістю проблем захисту їх прав та свобод всередині держави, які закріплюються Конституцією України та спеціальними нормативно-правовими актами.

Ефективність захисту прав людини і громадянина зумовлена різними факторами, серед яких доступ до правосуддя відіграє ключову роль, зважаючи на універсальність судового захисту прав і свобод незалежно від того, якими нормативними документами вони закріплені. Судова процедура є найефективнішою та цивілізованою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина [4, с. 14]. Отже, кожний громадянин нашої держави повинен мати право на доступ до правосуддя для того, щоб мати можливість захистити свої порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи та інтереси. В цьому контексті, особливої уваги в сучасних умовах набувають внутрішньо переміщені особи, які найбільше стикаються з проблемами доступу до правосуддя.

Відтак, у розумінні частини першої статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5] право кожного на судовий розгляд справи означає право кожної особи на звернення до суду та право на те, що її справа буде розглянута і вирішена судом. Тому, кожна людина повинна бути забезпечена можливістю без перешкод та ускладнень реалізовувати права, які були

вищезазначені. Безбар'єрність є основним змістом права на доступ до суду. В аспекті статті 6 Конвенції, доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий суд.

У статті 55 Конституції України закріплено положення, що права і свободи закріплені судом та кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [6].

Відтак, на національному рівні кожній особі, зокрема і внутрішньо переміщеним особам, гарантується право на доступ до правосуддя. Проаналізувавши статтю 55 Конституції можна стверджувати, що вищезгадане право є захищеним та не може бути обмеженим навіть під час дії правового режиму воєнного стану.

Варто зауважити, що право на доступ до правосуддя є комплексним поняттям, адже потрібно розуміти, що воно включає в себе не тільки саме право доступу до суду, але й також доступ до правової допомоги, фізичний доступ до суду, дотримання розумності строків розгляду та можливість брати участь у справі, фінансовий аспект доступності судових процедур тощо.

За даними комплексного дослідження підготовленого командою Українського центру вивчення громадської думки «Соціоінформ» за сприяння Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні в межах Програми ООН із відновлення та розбудови миру за фінансової підтримки Європейського Союзу було встановлено, що після 24 лютого 2022 року внутрішньо переміщені особи найменш задоволені досвідом взаємодії з судами (69%) та Офісом Омбудсмана (54%). Досвід взаємодії з судами виявився позитивним для 68% ВПО, тоді як рівень довіри до судів є суттєво нижчим (довіряють 60% ВПО). Як зазначається у висновку дослідження: «У той самий час, частина громадян/-ок, що потребували послуг органів і організацій, які забезпечують доступ до правосуддя та адміністративних послуг, не змогли їх отримати» [7]. Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що на даний момент у зв'язку з тимчасовою окупацією значних територій України система правосуддя не може функціонувати на належному рівні та забезпечувати безперешкодний доступ до правосуддя внутрішньо переміщеним особам.

Слід відмітити, що проблема доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб існує ще з 2014 року. Наприклад, в лютому 2018 року Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виніс рішення у справі «Цезар та інші проти України», щодо обмеження доступу до суду у зв'язку з передачею територіальної підсудності справ з ТОТ (тимчасово окупована територія) судам на підконтрольній українській владі території. В аспекті доступу до правосуддя ЄСПЛ зазначив, що конкретно в цій справі немає доказів на підтримку тверджень заявників про те, що їх особисте становище перешкоджало дістатися на територію, на якій розташовувалися відповідні суди. Незважаючи на те, ЄСПЛ зазначив, що Україна не має можливості створювати суди на ТОТ, спрощення територіального доступу до суду є необхідним [8]. Проаналізувавши дану справу, можна дійти висновку, що умови сьогодення так само вимагають необхідність спрощення доступу до правосуддя внутрішньо переміщених осіб, зокрема і територіального доступу. Це питання потребує врегулювання щодо належного забезпечення ка-

дрових ресурсів в тих районах, до яких були передані юрисдикційні повноваження щодо тимчасово невідконтрольних територій України.

Однією із проблем доступу до правосуддя в 2022 році, на думку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця стало недодержання розумних строків судового розгляду справ, порушення процесуальних прав під час досудового розслідування, неналежне виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб), обмеження доступу до судових рішень [9].

Можна констатувати, що даний комплекс проблем впливає на доступ до правосуддя як для внутрішньо переміщених осіб, так і в цілому. Очевидно, що це набуло більшої актуальності саме під час повномасштабного вторгнення країни-агресора. Тому, національна система правосуддя опинилась у край важкому становищі. За даними аналізу рівня допустимості адміністративних послуг, правової допомоги та правосуддя для ВПО та населення, яке постраждало від конфлікту, відбулося опитування щодо справ, які розглядалися в судах першої та апеляційної інстанції. Відтак, за результатами такого аналізу було встановлено значне порушення процесуальних строків та затягування розгляду справи судом [10]. Можна дійти висновку, що проблема порушення процесуальних строків судового розгляду, є вкрай нагальною проблемою. Відсутність правових засобів для вирішення цієї проблеми на національному рівні породжує дисбаланс в судовій системі. Порушення принципу справедливості відображається на рівні довіри громадян до судочинства.

На сьогодні, в контексті доступу до правосуддя щодо внутрішньо переміщених осіб найбільш актуальною проблемою є звернення такої категорії осіб до суду за місцем фактичного перебування. Варто зауважити, що відповідно до частини 1 статті 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, що діє безстроково [1]. Також, згідно з частиною 1 статті 5 вищезгаданого закону довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи на період наявності підстав, зазначених у статті 1 цього Закону [1]. На думку суддів, в даному нормативно-правовому акті не закріплюється положення, що довідка про взяття на облік ВПО зазначає факт саме зареєстрованого місця перебування. Відповідно суди вважають, що така довідка не є належним документом, який засвідчував би підтвердження місця перебування, а тому не може вважатися законним фактором визначення територіальної підсудності справи. Тому, суди часто відмовляють внутрішньо переміщеним особам у здійсненні правосуддя за місцем фактичного проживання, обґрунтовуючи тим, що довідка засвідчує лише факт внутрішнього переміщення таких осіб та взяття їх на облік. Вважаємо, що такі дії є прямим перешкоджанням здійсненню гарантованого права на доступ до правосуддя та спричиняє у певній мірі прояви дискримінації до особливої категорії людей ще в сучасних реаліях.

Підтвердженням зазначеного твердження є рішення Придніпровського районного суду міста Черкаси № 711/3655/22 у справі про встановлення факту смерті. При цьому, апеляційні суди в багатьох своїх рішеннях не погоджуються з першою інстанцією та зазначають, що довідка про взяття на облік внутрішньо

переміщеної особи все ж таки є фактом, який засвідчує місце проживання такої особи. На підтвердження цієї правової позиції є рішення Одеського апеляційного суду у справі № 522/15147/22 про визначення місця проживання дитини. Очевидним фактом є те, що в національних судах наявна неузгодженість щодо питання юридичної сили та значення довідки ВПО. В наслідку, це призводить до обмеження прав внутрішньо переміщених осіб, в першу чергу права доступу до правосуддя та дисбалансу єдності судової практики.

Як зазначив Секретар Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Дмитро Луспеник, якщо особа-переселенець зареєструвалася на новому місці як ВПО, то маючи відповідну довідку про взяття на облік, переселенець може звертатись з позовом до суду у місці свого тимчасового перебування [11]. Проте, проблема залишається, тому що відсутнє офіційне нормативне закріплення такого тлумачення та положення щодо територіальної підсудності справ за участю внутрішньо переміщених осіб. Аналогічно, на законодавчому рівні не закріплено право внутрішньо переміщеної особи звертатися до суду за місцем її територіального обліку. Відтак, пропонуємо частину 1 статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» викласти в наступній редакції: «Довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи на період наявності підстав, зазначених у статті 1 цього Закону. Довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує факт місця перебування внутрішньо переміщеної особи та закріплює право внутрішньо переміщеної особи звертатися до суду за місцем її територіального обліку».

Новелою законодавчої ініціативи щодо доступу до правосуддя для внутрішньо переміщених осіб є Проект Закону «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо визначення підсудності справ за місцезнаходженням сторони, яка є внутрішньо переміщеною особою», який зареєстрований 13.10.2023 року під № 10146. Даним законопроектом пропонується внести зміни до процесуального законодавства, якими передбачити, що позови до фізичної особи, яка є внутрішньо переміщеною особою пред'являються в суд за місцем перебування такої особи, зафіксованого довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи [12]. Проте, є певні неточності, які потребують удосконалення. Так, даний законопроект характеризує питання територіальної підсудності лише в тому випадку, коли внутрішньо переміщена особа є тільки відповідачем. Відповідно, виникає питання як діяти в тому випадку, коли внутрішньо переміщена особа є позивачем. Тому, законодавцю слід розглянути дане питання та вирішити проблему підсудності в обох випадках, коли така особа може бути як відповідачем так і позивачем. Врегулювання питання тільки з однієї сторони, знову ж таки, призводить до порушення принципу рівності.

Наступним законопроектом, який заслуговує на увагу є Проект Закону «Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору внутрішньо переміщених осіб», який зареєстрований 07.06.2023 року під № 9361. Даним законопроектом пропонується частину першу статті 5 Закону України «Про судовий збір» доповнити новим пунктом,

відповідно до якого від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються заявники – внутрішньо переміщені особи [13]. Вважаємо, що така ініціатива позитивно відобразиться на забезпеченні та гарантуванні внутрішньо переміщеним особам права на безперешкодний доступ до правосуддя. Дійсно, такий крок значно полегшить, в першу чергу, фінансовий аспект доступності судових процедур для внутрішньо переміщених осіб. Особи, які вже пережили так багато, не повинні переживати ще й фінансові труднощі в процесі забезпечення свого права на судовий захист. Подання позову є важливим засобом захисту порушених прав, і він не повинен бути обмежений фінансовими бар'єрами [14].

Крім того, в аспекті досліджуваного питання виникає потреба у розгляді питання безоплатної правової допомоги (БПД) як форми реалізації доступу до правосуддя. Значення доступу до правосуддя полягає в тому, що держава зобов'язана нейтралізувати організаційні та фінансові перешкоди для звернення до суду, забезпечуючи не тільки правову, а й реальну можливість. Забезпечення доступності правової допомоги є важливим соціальним завданням будь-якого суспільства [4]. Можна констатувати той факт, що право на безоплатну правову допомогу для внутрішньо переміщених осіб є особливо важливим інститутом, так як сучасні реалії та правовий режим воєнного стану значно впливають на фінансові ресурси громадян, які не мають змоги оплачувати адвоката або взагалі не розуміють де його шукати.

Наприклад, за січень – травень 2023 року до системи БПД надійшло майже 248 тис. звернень, що на 5% більше ніж за такий період 2022 року. Важливо, що майже кожне п'яте звернення про надання вторинної правової допомоги надійшло від внутрішньо переміщених осіб.. У 2022 році за аналогічний період до юристів звернулося більш як удвічі менше людей зі статусом ВПО – понад 1 700 переселенців, або 9 % від загальної кількості клієнтів [15]. Проаналізувавши, можна зробити висновок, що з кожним роком збільшується тенденція до підвищення попиту на БПД від внутрішньо переміщених осіб. Це свідчить про важливість такого інституту. Вважаємо, що така ініціатива обов'язково повинна підтримуватися державою та розвиватися. Адже такий комплекс дій позитивно відображається на підвищенні ефективності забезпечення права на доступ до правосуддя.

При цьому, залишаються актуальними ряд проблем в контексті забезпечення права БПД для осіб, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Загальновідомо, що в сучасних українських реаліях є можливість отримувати онлайн консультації від центру системи БПД. Особливість в тому, що працює ця система лише в межах України та за допомогою національних операторів зв'язку. Виникає питання щодо отримання безоплатної правової допомоги осіб, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Це зумовлює необхідність пошуку шляхів виходу з цієї ситуації, тому що такі особи не мають змоги отримати допомогу через відсутність зв'язку. Проблемою для отримання БПД для внутрішньо переміщених осіб залишається безпосередньо фактор активних бойових дій на певній частині України, через що доступ до безоплатної правової допомоги буває неможливим.

Варто зазначити, що владні структури у різних проявах намагаються підтримувати внутрішньо переміщених осіб для того, щоб долати проблеми

забезпечення та гарантування їхніх прав. Наприклад, Офісом Ради Європи в Україні розроблено проект «Полегшення доступу до прав людини й основних послуг для внутрішньо переміщених осіб та осіб, що повертаються в Україну», який буде тривати до 31 січня 2026 року. Розробники проекту зазначають, що він спрямований на полегшення доступу до прав людини та основних послуг для внутрішньо переміщених осіб та осіб, які повертаються в Україну, шляхом розробки відповідних політик і практик, підвищення потенціалу переміщених установ та посилення можливостей громадських організацій реагувати на проблеми, що пов'язані з переміщенням у приймаючі громади [16]. Вважаємо, що така ініціатива гарно відобразиться на добробуті особливої категорії осіб та забезпечить їх інтеграцію у суспільне життя. Також головною особливістю даного проекту виступає те, що він створить підґрунтя для вдосконалення системи прав людини для внутрішньо переміщених осіб, що у комплексі є важливим для забезпечення права доступу до правосуддя.

Висновки і пропозиції. Одним із пріоритетних напрямів діяльності держави повинно бути забезпечення ефективного та дієвого механізму реалізації права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя. Україна є правовою державою та утверджує демократичні цінності. Враховуючи особливості правового режиму воєнного стану, виникає нагальна потреба оперативного реагування щодо порушення судами права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя та пристосування національного законодавства до викликів сьогодення. Необхідно усунути всі нормативні прогалини, які породжують невизначеність та бар'єри при зверненні внутрішньо переміщеної особи до правосуддя. Зокрема, щодо порушення процесуальних строків судового розгляду, вирішення проблеми підсудності та забезпечення БПД для внутрішньо переміщених осіб. На законодавчому рівні, викласти у новій редакції частину 1 статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» щодо довідки ВПО.

Нині залишаються не вирішеними питання щодо звернення ВПО до суду за місцем фактичного перебування, скасування судового збору та прийняття нових законопроектів, які вимагають удосконалення. Основною проблемою досліджуваного питання залишається відсутність єдиного підходу до вирішення вищезазначених питань. Це впливає на забезпечення права внутрішньо переміщених осіб на доступ до правосуддя.

Список використаної літератури

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 14.08.2023).
2. Керівні принципи з питання переміщення осіб усередині країни. URL: <https://www.unhcr.org/fr-fr/en/media/guiding-principles-internal-displacement>.
3. Міністерство соціальної політики України: інформація для переміщених осіб. URL: <http://surl.li/tqyei>.
4. Козакевич О. М. Доступність правосуддя у транзитивному суспільстві: сучасний вимір : монографія. Одеса: Видавництво «Юридика» 2023. 246 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

7. Доступність правової допомоги в контексті воєнного стану. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/dostupnist-compressed.pdf>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 лютого 2018 року у справі «Цезар та інші проти України». URL: <http://surl.li/tqyer>.
9. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2022 рік». URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava>
10. Аналіз рівня допустимості адміністративних послуг, правової допомоги та правосуддя для ВПО та населення, яке постраждало від конфлікту. URL: <https://rm.coe.int/access-to-administrative-services-legal-aid-and-justice-ukr-/168094fd76>
11. Верховний Суд роз'яснив, як громадянам України — переселенцям звертатись з позовами до судів в районах тимчасового перебування. URL: <https://vl.hr.court.gov.ua/sud2006/pres-centr/news/1314095/>
12. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо визначення підсудності справ за місцезнаходженням сторони, яка є внутрішньо переміщеною особою: Закон України від 13 жовтня 2023 р. № 10146. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42984>
13. Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 07 червня 2023 р. № 9361. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42055>
14. Висновок до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 5 Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору внутрішньо переміщених осіб» (реєстр. № 9361 від 08.06.2023). URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%97%D0%9F%209361.docx.pdf>
15. Більш як удвічі зросла кількість ВПО, які звертаються до системи БПД по вторинну правову допомогу. URL: <http://surl.li/tqylf>
16. Полегшення доступу до прав людини й основних послуг для внутрішньо переміщених осіб та осіб, що повертаються в Україну. URL: <http://surl.li/tqyly>.

References

1. On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons: Law of Ukraine dated October 20, 2014 No. 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> [in Ukrainian].
2. Guiding principles on internal displacement. URL: <https://www.unhcr.org/fr-fr/en/media/guiding-principles-internal-displacement> [in Ukrainian].
3. Ministry of Social Policy of Ukraine: Information for displaced persons. URL: <http://surl.li/tqyei> [in Ukrainian].
4. Kozakevych, O. M. (2023). Accessibility of justice in a transitive society: A modern perspective: A monograph. Odesa, Yurydyka [in Ukrainian].
5. Council of Europe. (1950). Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
6. Constitution of Ukraine. (1996). Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, (30), St. 141 [in Ukrainian].
7. Accessibility of legal aid in the context of martial law. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/dostupnist-compressed.pdf> [in Ukrainian].
8. Rishennia YeSPL u spravi «Tsezar ta inshi proty Ukrainy» vid 13.02.2018. URL: <http://surl.li/tqyer> [in Ukrainian].
9. Annual report of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights on the state of observance and protection of human and citizen rights and freedoms in Ukraine in 2022. Ofis Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava> [in Ukrainian].
10. Analysis of the level of accessibility of administrative services, legal aid, and justice for IDPs and conflict-affected populations. URL: <https://rm.coe.int/access-to-administrative-services-legal-aid-and-justice-ukr-/168094fd76> [in Ukrainian].
11. The Supreme Court clarified how Ukrainian citizens—IDPs—should file claims in courts in the areas of their temporary residence. Verkhovnyi Sud Ukrainy. URL: <https://vl.hr>.

court.gov.ua/sud2006/prescentr/news/1314095/https://vl.hr.court.gov.ua/sud2006/prescentr/news/1314095/ [in Ukrainian].

12. On amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine, the Commercial Procedure Code of Ukraine, and the Code of Administrative Procedure of Ukraine regarding the determination of jurisdiction of cases based on the location of a party who is an internally displaced person: Law of Ukraine dated 13.10.2023 of October 13, 2023 No. 10146. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42984> [in Ukrainian].
13. On amendments to Article 5 of the Law of Ukraine “On Court Fees” regarding the exemption of internally displaced persons from paying court fees: Law of Ukraine of June 7, 2023 No. 9361. Zakonodavstvo Ukrainy. Kyiv, Ukraine: Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42055> [in Ukrainian].
14. Opinion on the draft Law of Ukraine “On amendments to Article 5 of the Law of Ukraine ‘On Court Fees’ regarding the exemption of internally displaced persons from paying court fees” (Reg. No. 9361 of June 8, 2023). URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%97%D0%9F%209361.docx.pdf> [in Ukrainian].
15. The number of IDPs seeking secondary legal aid from the free legal aid system has more than doubled. URL: <http://surl.li/tqylf> [in Ukrainian].
16. Facilitating access to human rights and basic services for internally displaced persons and persons returning to Ukraine. URL: <http://surl.li/tqyly> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 14.03.2025 р.

O. M. Kozakevych, Doctor of Philosophy in Law (PhD), Senior Lecturer
National Academy of the State Border Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytsky
the Department of Administrative Activity
46 Shevchenka St, Khmelnytskyi, 29000, Ukraine
e-mail: ol.mk.2019@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5528-7008>

B. P. Tkachuk, Prosecutor
of the Sarny District Prosecutor’s Office
32 Demokratychna St, Sarny, Rivne Region, 34500, Ukraine
e-mail: tkachukbohdanpost@gmail.com

ACCESS TO JUSTICE FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS: PROTECTION AND IMPLEMENTATION ISSUES

Summary

The article is devoted to the analysis of the study of ensuring and implementing access to justice. It is determined that the right to access to justice is inherently a general legal guarantee of a person and a citizen to judicial protection. At present, ensuring access to justice for internally displaced persons is one of the priorities of the State. Due to the realities of martial law, the issue of access to justice for internally displaced persons is one of the most pressing issues. The author systematically argues that access to justice is a complex concept, since it should be understood that it includes not only the right of access to court, but also access to legal aid, physical access to court, compliance with the reasonableness of the terms of consideration and the opportunity to participate in the case, the financial aspect of access to court procedures, etc. It is determined that in the context of access to justice for internally displaced persons, the most painful problem is the appeal of this category of persons to the court at the place of their actual residence. It is argued that the certificate of registration of an internally displaced person indicates the fact of the registered place of residence. Therefore, the courts consider that

such a certificate is not a proper document that would certify the confirmation of the place of residence, and therefore cannot be considered a legitimate factor in determining the territorial jurisdiction of a case and often deny internally displaced persons the administration of justice at the place of actual residence. It is proved that the right to free legal aid for internally displaced persons is a particularly important institution, since the current realities and the legal regime of martial law significantly affect the financial resources of citizens who do not have the material resources to pay for legal services. It is substantiated that it is necessary to enshrine at the legislative level the right of an internally displaced person to apply to court at the place of his/her territorial registration.

Keywords: access to justice, court, accessibility, internally displaced person, IDP, human rights, right to access to justice, free legal aid, court fee, jurisdiction, court proceedings.

I. В. Коцюбко, аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кафедра юстиції

вул. Володимирська, 60, Київ, 01011, Україна

email: i_kotsubko@ukr.net

СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ: У ПОШУКАХ НАЛЕЖНОГО СУДУ

У статті здійснено спробу пошуку належної юрисдикції щодо справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Встановлено, що розгляд справ про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб законодавець відніс до юрисдикції Вищого антикорупційного суду, таким чином уповноваживши його здійснювати розгляд цієї категорії справ у порядку адміністративного судочинства, попри створену та діючу систему адміністративних судів України.

Констатовано, що виходячи із мети застосування правового інституту стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, вказана категорія справ належить до особливо важливих, тому потребує додаткового обґрунтування питання вибору належної судової юрисдикції у ній, задля підвищення ефективності унормування цієї санкції на законодавчому рівні та практичного застосування законодавства з метою уникнення ризиків скасування відповідних судових рішень.

Доведено потребу у розробці концепту належної судової юрисдикції у справах про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, з урахуванням вимог принципу спеціалізації, як однієї із основоположних конституційних засад побудови судоустрою в Україні. Обґрунтовано доцільність створення спеціальної судової палати у Касаційному адміністративному суді Верховного Суду, уповноваженої на розгляд цієї категорії справ. Аргументовано доцільність у законодавчому унормуванні створення окремої судової палати з розгляду справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб. Запропоновано авторське бачення релевантних законодавчих змін у сфері досліджуваних питань.

Ключові слова: суд, судова влада, судова юрисдикція, підсудність, правосуддя, санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, стандарти доказування, Вищий антикорупційний суд, Касаційний адміністративний суд Верховного Суду, Велика палата Верховного Суду.

Постановка проблеми. Російська федерація (далі – рф) порушивши принципи та фундаментальні норми міжнародного права, низку двосторонніх і багатосторонніх договорів, угод розпочала повномасштабне збройне вторгнення на територію України у 2022 році, що зумовило запровадження правового режиму воєнного стану та формування нового правового інституту - стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпоряджен-

ня ними» (п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції») (далі – стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб) [1].

Законодавцем вказаний правовий інститут запроваджений, як один із інструментів зупинення збройної агресії з боку РФ, припинення підтримки її діяльності та політичного режиму і прихильників цього режиму. Головним завданням є посилення дієвості санкції - блокування активів, розширення їх кола; встановлення нових підстав та механізмів щодо ефективнішого реагування на дії, які дають можливості вчиняти РФ на території України воєнні злочини, злочини проти людяності та масштабні руйнування цивільної інфраструктури, а в подальшому здійснення компенсації завданої шкоди; зміцнення обороноздатності Української держави [2].

Попри те, що цей правовий інститут є досить новим в українському законодавстві, а також у сфері наукових досліджень, у експертному середовищі існують спроби концептуального обґрунтування віднесення до юрисдикції Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) цієї категорії справ, оскільки таким чином законодавець уповноважив його здійснювати розгляд цієї категорії справ у порядку адміністративного судочинства, попри вже створену та діючу систему адміністративних судів України, а також правовий інститут оскарження Указів Президента України, якими введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), що розглядається Верховним Судом у складі колегії Касаційного адміністративного суду (далі – КАС ВС) у порядку адміністративного судочинства.

Жодним чином не піддаючи сумніву високий рівень професійності суддів ВАКС, що підтверджується, у тому числі, позитивною динамікою Індексу сприйняття корупції в Україні, який свідчить про підвищення рівня протидії корупції за останні роки, що здебільшого детерміновано створенням та діяльністю системи антикорупційних органів, в тому числі ВАКС [3], виникає питання щодо концептуального обґрунтування вибору саме ВАКС, як уповноваженого суду на застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, з огляду першочергової мети та завдань його створення.

Сучасні виклики зумовлюють потребу у зміцненні діючих інструментів захисту національних інтересів, безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави, що спричиняє необхідність у додатковому дослідженні юрисдикції суду щодо застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій юридичній літературі правова природа та проблемні аспекти судової юрисдикції досліджувались багатьма вченими, зокрема О. Хотинською-Нор [4], О. Снідевичем [5], Е. Катаєвою [6], Н. Петренко [7], К. Торгашовою [8], М. Стефанчук [9], Т. Подорожною, А. Худик [10], О. Пономарьовою [11], К. Легких [12], О. Саленко [13] та багатьма іншими. Водночас повноваження ВАКС у сфері санкційної політики, зокрема як суб'єкта застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, не отримали достатньої доктринальної розвідки з огляду на новизну цього правового інституту.

Мета статті полягає у напрацюванні концепту належної судової юрисдикції справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Виклад основного матеріалу. Правовий інститут санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб має важливе значення для цілей забезпечення ефективності актуальної санкційної політики держави та її подальшого перспективного розвитку. Законодавцем вказаний інститут віднесено до публічно-правових спорів, які вирішуються в порядку адміністративного судочинства, тому є потреба у напрацюванні концепту щодо юрисдикції суду, який повинен здійснювати судовий розгляд даної категорії справ, оскільки судова практика застосування вказаного виду санкції перебуває у процесі формування.

Передусім, слід нагадати, що відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом.

У науковій спільноті немає єдиного підходу щодо розуміння поняття «юрисдикція». Наприклад, під юрисдикцією пропонують розуміти правоздатність вирішувати правовий спір, оцінювати правові дії особи чи іншого суб'єкта права та застосовувати до них юридичні санкції [8, с. 45-47]; діяльність будь-якого уповноваженого органу здійснювати свою компетенцію у визначених законом межах у широкому значенні, діяльність лише органів судової системи здійснювати судочинство у визначених законом межах - у вузькому значенні [7, с. 29]. Вказане зумовлено відсутністю чіткого законодавчого визначення цього поняття. Більше того, правовий аналіз дає підстави стверджувати, що вказане поняття законодавцем ототожнюється з поняттям «підсудність». Так, у Цивільному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), Господарському процесуальному кодексі України, у Законі України «Про Вищий антикорупційний суд» визначено юрисдикцію та підсудність, як тотожні поняття. Вказане спричиняє дискусії серед науковців та різні підходи до його розуміння.

З цього приводу О. Хотинська-Нор слушно зазначає про, так званий, критерій «суд, встановлений законом», який, на думку вченої, передбачає дві складові: організаційну (організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні) та юрисдикційну (суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції) [4, с. 22]. Варто погодитися також з думкою Е. Катаєвої про те, що правильне визначення поняття «юрисдикція» має важливе значення для практики застосування правових норм [6, с. 45, 47], а також К. Торгашовою з приводу того, що неправильне розмежування юрисдикції може призвести до порушення прав людини [8, с. 322].

На наше бачення, пошук належної юрисдикції стосовно застосування цієї санкції слід здійснювати саме крізь призму правової природи судової юрисдикції, з огляду на те, що законодавцем унормовано розгляд цієї категорії справ у порядку адміністративного судочинства, як різновид публічного-правового спору, віднесений до юрисдикції ВАКС.

Стосовно розуміння юрисдикції у контексті правосуддя О. Щерблюк пропонує визначати її як компетенцію, якою наділено виключно суди щодо розгляду справ [14, с. 92]. О. Кібенко та В. Уркевич вважають, що судова юрисдикція є інститутом права щодо розмежування не лише компетенції різних ланок судової

системи, а й різних видів судочинства (адміністративного, цивільного, господарського, кримінального) [15].

У науковій спільноті виникають дискусії щодо покладення завдання застосування цього виду санкції на ВАКС, зокрема з огляду на його спеціалізацію, яка втілена у назві цього суду: ВАКС здійснює правосуддя з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними кримінальних правопорушень, розглядає справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави, що жодним чином не пов'язані з реалізацією та метою застосування санкцій [9, с. 192-193]. Таке бачення заслуговує на підтримку, оскільки чітко окреслює проблему відсутності предметного обґрунтування віднесення цієї категорії справ до юрисдикції ВАКС та взагалі чіткого визначення підсудних справ ВАКС та іншим судам. Більше того, законодавцем унормовано, що оскарження Указів Президента України, якими введено в дію рішення РНБО про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), здійснюється у порядку адміністративного судочинства, а такі справи розглядаються КАС ВС, що породжує питання щодо обґрунтованості покладення завдання щодо застосування цього виду санкції на ВАКС, з огляду на те, що КАС ВС вже спеціалізується на санкціях, а судова практика у цій категорії справ формується з 2014 року.

Слід зазначити, що кожна юрисдикція має свої характерні риси, одними із яких є стандарти доказування, зокрема для кримінальної судової юрисдикції – поза розумним сумнівом [16], у цивільній юрисдикції – баланс ймовірності або перевага доказів [17], у адміністративній юрисдикції – можна виокремити ознаки, так званого, стандарту офіційного з'ясування обставин справи (наявність чітких та переконливих доказів) [18], що також підтверджується судовою практикою [19]. Водночас, у досліджуваній категорії справ законодавець передбачив, що суд ухвалює рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно із сукупністю доказів іншої сторони (ч. 6 ст. 283-1 КАСУ), що, радше, формує ознаки правової природи стандарту «переваги доказів», а отже свідчить про відступ у цій категорії справ від принципу офіційного з'ясування обставин справи, властивого адміністративному судочинству, що потребує додаткового наукового обґрунтування такого законодавчого підходу.

Враховуючи те, що спір про застосування вказаної санкції є винятковою формою державного втручання, пов'язаного з можливим обмеженням конституційних прав, яке є необхідним, та має на меті виключно захист національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, є публічно-правовим спором за участю суб'єкта владних повноважень, виникає питання підставності віднесення цього спору до юрисдикції ВАКС, а не КАС ВС, як суду, уповноваженого розглядати публічно-правові спори, попри те, що вказані суди були створені в результаті одного із етапів реформування системи судоустрою. З огляду на зазначене, вважаємо, що розробку концепту належної судової юрисдикції щодо розгляду справ досліджуваної категорії слід здійснювати крізь призму розмежування юрисдикції ВАКС та КАС ВС.

У експертному середовищі слушно відзначають, що ВАКС є заключною ланкою у системі новостворених антикорупційних органів, яка забезпечує

невідворотність покарання для корупціонерів [20], а також - національним судом, що здійснює правосуддя в порядку, визначеному законом, який не є особливим, надзвичайним судом, хоча і наділений спеціальними повноваженнями [10, с. 112]. ВАКС створено, як елемент системи запобігання та боротьби з корупцією, що вбачається з його першочергової мети створення - здійснення правосуддя у корупційних кримінальних правопорушеннях, які визначені в примітці ст. 45 Кримінального кодексу України, та задля забезпечення швидкого та ефективного розгляду цих справ. Крім цього, попри те, що правовий інститут визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави законодавцем віднесено до юрисдикції ВАКС та унормовано розгляд цієї категорії справ у порядку цивільного судочинства, вважаємо, що за своєю правовою природою цей правовий інститут є близьким до протидії та боротьби з корупцією, а отже не суперечить першочерговій меті створення ВАКС, на відміну від правового інституту застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, оскільки останній реалізується у сфері санкційної політики держави.

Важливим етапом реформування системи судоустрою, під час якого окрім ВАКС, було створено найвищий судовий орган – Верховний Суд (далі – ВС), у складі якого діють: Велика Палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд та Касаційний цивільний суд. В обґрунтування доцільності такої реформи зазначалося, що спори, які віднесені до їх юрисдикції розглядатимуться висококваліфікованими суддями відповідної спеціалізації, це відбуватиметься швидко і оперативно, ці суди будуть відповідати позитивному досвіду європейських країн [21].

У науковій юридичній літературі зазначається, що раніше у класичному розумінні ВС завжди асоціювався виключно з касацією [11, с. 95], оскільки до проведення законодавцем судової реформи (за результатами якої прийнято Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII, яким унормовано, що Верховний Суд у визначених процесуальним законом випадках здійснює правосуддя як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом) він переглядав судові рішення, як суд касаційної інстанції.

З огляду на це, КАС ВС є структурним підрозділом ВС та може діяти, як суд першої інстанції. Окрім цього, законодавцем унормовано створення обов'язкових окремих палат у КАС ВС для розгляду справ щодо: податків, зборів та інших обов'язкових платежів; захисту соціальних прав; виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян. Слід зазначити, що окреме та важливе місце у структурі ВС займає Велика палата, яка є досить новим інститутом у судовій системі, постійно діючим колегіальним органом, серед завдань якого є вирішення справ, як суду апеляційної інстанції у справах розглянутих ВС, як судом першої інстанції [22, с. 8].

У своїх щорічних звітах ВС зазначає відомості щодо розглянутих особливо важливих справ, як судом першої інстанції, з огляду на їх суттєвий вплив на стабільність конституційного ладу до яких відносять, як приклад, позовні заяви: про дострокове припинення повноважень народного депутата України, про оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента

України, Вищої ради правосуддя, тому розгляд цих справ здійснюється найбільш досвідченими суддями адміністративної юрисдикції КАС у складі ВС [23, с. 5]. Провівши порівняння підсудних КАС ВС категорій справ, з певною вірогідністю можна стверджувати, що застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб також належить до особливо важливих, з огляду її мети застосування, якою є захист національної безпеки, оборони, національних інтересів України.

У цьому контексті слід зауважити, що визнаючи професійність та незалежність суддів ВАКС, слід все ж таки констатувати не сформованість практики щодо оцінки загрози національній безпеці, обороні та суспільству, що зумовлює певні ризики під час ухвалення релевантних рішень. Зокрема, ВАКС відмовлено у задоволенні позовної заяви в частині застосування санкції та стягнення в дохід держави 100% товариства, яким опосередковано володіє підсанкційна особа (основний актив підсанкційної особи) [24], оскільки судом не встановлено пов'язаності чи опосередкованого володіння підсанкційною особою цим активом, а за результатами апеляційного розгляду вказане рішення скасовано та ухвалено нове, яким в цій частині задоволено позов та стягнуто в дохід держави вказаний актив [25].

Також, одним із важливих елементів доцільності перегляду судової юрисдикції щодо застосування цієї санкції є навантаження ВАКС та КАС ВС, яке слід розглянути крізь призму аналізу їх роботи та врахуванням кількісного складу суддів. Так, на момент написання цієї статті на посаді судді перебуває: у КАС ВС – 28 [26]; у ВАКС – 27 [27]. Стосовно навантаження, слід зазначити, що у провадженні КАС ВС у 2022 році перебувало на розгляді 483 адміністративні справи [28, с. 14-15], у 2023 році - 598 справ [29, с. 15-17]. Водночас у провадженні ВАКС у 2022 році перебувало на розгляді 268 кримінальних проваджень, 5833 клопотання у рамках кримінального провадження, 2 справи за позовами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, 9 справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб [30]; у 2023 році – 344 кримінальних проваджень, 9141 клопотань у рамках кримінального провадження, 7 справ за позовами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, 31 справа про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб [31].

При цьому слід звернути увагу на те, що КАС ВС розглядає справи виключно у порядку адміністративного судочинства, в той час коли ВАКС розглядає справи в порядку різних видів судочинства – кримінальне, цивільне, адміністративне, які, в свою чергу, мають різні стандарти доказування, що, на наше бачення, до певної міри розмиває його основну спеціалізацію, задля реалізації якої він створювався.

У науковій юридичній літературі слушно зауважується на тому, що передумовою зростання рівня довіри громадянського суспільства до суддів та забезпечення інституційної стабільності органів правосуддя є досягнення високого рівня професійної підготовки суддів [32, с. 50]. У цьому контексті варто погодитися також з тим, що саме судова спеціалізація є одним з ефективних шляхів забезпечення судів компетентними суддями, що, в свою чергу, посилює ефективність

правосуддя та підвищує довіру до судів, оскільки судді-спеціалісти здатні більш ефективно розглядати справи та враховувати усі їх закономірності [33, с. 152, 170]. На користь спеціалізації судів у науковій юридичній літературі зазначають також про її зумовленість застосуванням спеціальних знань у конкретній галузі правосуддя, що дає можливість більш детально і професійно розглядати відповідну категорію справ, а також допомагає розвантажити судову систему [34, с. 25-27]. Запровадження спеціалізації у судах пропонують також визначати фактором їх оптимального функціонування [35, с. 39], додатковою гарантією здійснення справедливого правосуддя, так як суддя є більш компетентним у певних сферах, що, в свою чергу, покращує авторитет суддів та збільшує довіру населення до судових органів [36, с. 18-19].

Вказане підтверджується також висновком Консультативної ради європейських суддів щодо спеціалізації суддів у якому зазначається, що саме спеціалізація може стати запорукою належного рівня знань, досвіду у відповідній галузі юриспруденції, враховуючи постійні зміни до законодавства, як міжнародного так і національного, зміни у судовій практиці, а також складність суддям володіти усіма сферами права. Серед переваг спеціалізації у цьому документі виділено такі: спеціальні знання у кожній сфері права, які покращать якість рішень; сприяння оперативності якісного розгляду справи; спеціалізований суддя стає більш компетентним під час розгляду у конкретних сферах діяльності, що підвищує авторитет професійності суддів та судів [39].

Враховуючи те, що розгляд даної категорії справ спричинений складністю та специфікою, яка, в свою чергу, вимагає більш поглиблених знань, на наше бачення, він має здійснюватися спеціалізованим судом відповідної юрисдикції. З огляду на те, що КАС ВС вже розглядає категорію справ щодо оскарження рішень про застосування санкцій та те, що він уповноважений розглядати справи, як суд першої інстанції, а застосування вказаної санкції є одним із засобів захисту національної безпеки України, видається доцільним віднесення розгляду цієї категорії справ до юрисдикції КАС ВС, як суду першої інстанції. З метою забезпечення права на справедливий суд у цій категорії справ вважаємо за доцільне створення окремої палати з розгляду справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб у Касаційному адміністративному суді у складі Верховного Суду.

Беручи до уваги те, що принцип пропорційності щодо обмежень конституційних прав і свобод людини, зокрема застосування вказаної санкції, зумовлений та потребує захисту національної безпеки та оборони України, тому повинен бути втілений також конституційний принцип забезпечення кожному права на апеляційне оскарження рішення суду. Судом апеляційної інстанції у даній категорії справ може бути Велика палата Верховного Суду, яка буде гарантом якості та належного здійснення правосуддя при перегляді відповідних судових рішень.

Практичне втілення результатів проведеного дослідження потребуватиме релевантних змін до законодавства України щодо створення Палати з розгляду справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб у Касаційному адміністративному суді Верховного Суду, що дозволить виключити із Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» завдання щодо здійснення правосуддя у справах про застосування

санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» у порядку адміністративного судочинства, а також сприятиме більш ефективному формуванню судової практики у цій категорії справ.

Висновки і пропозиції. Українська держава в умовах дії правового режиму воєнного стану формує правові механізми захисту національних інтересів та безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, суспільства та держави. Одним із таких механізмів захисту є запровадження санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, яка застосовується виключно судом. Дана категорія справ, безперечно, належить до особливо важливих, з огляду на мету її застосування, що вимагає виваженого підходу до вибору належного суду, до юрисдикції якого буде віднесено її розгляд.

З урахуванням вищевикладеного та з метою практичного втілення окресленого вище концепту належного суду у справах щодо застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб вважаємо за доцільне запропонувати внесення таких законодавчих змін: 1) виключити ч. 3 ст. 20 КАСУ та ч. 5 ст. 22 КАСУ; 2) унормувати у ч. 4 ст. 22 КАСУ положення, за яким Верховному Суду, як суду першої інстанції, підсудні справи щодо застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб за адміністративним позовом про застосування санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції»; 3) унормувати у ч. 5 ст. 37 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» створення у складі Касаційного адміністративного суду окремої палати для розгляду справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб; 4) унормувати у ч. 2 ст. 5-1 Закону України «Про санкції» звернення центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері примусового вилучення активів підсанкційних осіб, до Верховного Суду з адміністративним позовом про застосування до відповідної фізичної або юридичної особи санкції, передбаченої п. 1-1 ч. 1 ст. 4 цього Закону, у порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України»; 5) привести у відповідність із запропонованими змінами ст. 283-1 КАСУ «Особливості провадження у справах про застосування санкцій».

Вказане дослідження зумовлює потребу у здійсненні подальшої розвідки особливостей провадження у цій категорії справ, що і повинно визначати перспективи подальших наукових досліджень у вказаній сфері, з метою підвищення ефективності застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Список використаної літератури

1. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 01.03.2025).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». URL: <https://itd.rada.gov.ua/456b3f0b-7031-497c-bb22-114d4b43732e> (дата звернення: 01.03.2025).
3. Індекс сприйняття корупції. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#> (дата звернення: 02.03.2025).
4. Хотинська-Нор О. З. Теоретико-правові та праксеологічні засади судової реформи в

- Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 38 с.
5. Снідевич О. С. Проблеми розмежування юрисдикцій. Актуальні питання процесу та судової практики. Вісник Вищої ради юстиції. 2012. № 2 (10). С. 41-53.
 6. Катаєва Е. В. Юрисдикція адміністративних судів України щодо вирішення адміністративних справ: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 235 с.
 7. Петренко Н. О. Підсудність справ господарським судам України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2016. 251 с.
 8. Торгашова К. О. Практичні проблеми розмежування адміністративної та господарської юрисдикції на основі критеріїв належності публічно-правових спорів. Молодий вчений. Юридичні науки. 2020. № 11(87). С. 319-323.
 9. Stefanchuk M. 'The Recovery of Ukraine in the Field of Justice: Challenges and Priority Goals' 2022 4-2 (17) Special Issue Access to Justice in Eastern Europe. 186-201. URL: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-n000467>.
 10. Подорожна Т., Худик А. Вищий антикорупційний суд як вищий спеціалізований суд в Україні: проблема конституційно-правового статусу. Актуальні виклики у діяльності Вищого антикорупційного суду: матеріали ІІ щорічного круглого столу (м. Київ, 30 вересня 2021 р.). Київ. 2021. С. 109-118.
 11. Пономарьова О. О. Правовий статус Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2019. 276 с.
 12. Легких К. В. Незалежність і безсторонність суду у площині комплексної необхідності реалізації ідеї справедливості. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2023. № 3. С. 161-167.
 13. Саленко О. В. Принцип спеціалізації у національній системі судоустрою. Вісник кримінального судочинства. 2018. № 3. С. 94-101.
 14. Щерблюк О. В. Організаційні основи судоустрою України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 253 с.
 15. Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/164290-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-viznachennya-yurisdiktsiynosti-sporiv?fbclid=IwAR2FbIrsVfSL64rP4-xNA4JkNcYLPb-An5uoJkHAG-ru4fWhkZS9zzF4upck> (дата звернення: 14.02.2025).
 16. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 234 с.
 17. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування в цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. Юрид. наук. електронний журнал. 2020. № 2. С. 136-139. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/37.pdf (дата звернення: 02.03.2025).
 18. Писаренко Н. Б., Школик А. М., Балакарева І. М. Принцип офіційного дослідження в діяльності адміністративних органів та судів. Проблеми законності. 2022. Вип. 159. С. 6-27.
 19. Постанова Верховного Суду у справі № 160/23388/21 від 04.04.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110039346> (дата звернення: 03.03.2025).
 20. Довга дорога до антикорупційних судів. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/dovga-doroga-do-antikoruptionsijnih-sudiv-1323280.html> (дата звернення: 03.03.2025).
 21. Пояснювальна записка до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4734&skl=9 (дата звернення: 03.03.2025).
 22. Касаційний адміністративний суд: потужний старт і перші здобутки. URL: <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Booklet.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).
 23. Касаційний адміністративний суд у 2019 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/!/Zvit_KAS_2019_web.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
 24. Рішення Вищого антикорупційного суду у справі № 991/6606/22 від 23.01.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108532262> (дата звернення: 03.03.2025).
 25. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду у справі № 991/6606/22 від 03.02.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467> (дата звернення: 03.03.2025).
 26. Про призначення суддів Верховного Суду: Указ Президента України № 357/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3572017-22958> (дата звернення: 03.03.2025).
 27. Про призначення суддів Вищого антикорупційного суду: Указ Президента України

- № 128/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1282019-26474> (дата звернення: 03.03.2025).
28. Касаційний адміністративний суд у 2022 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/KASU_zvit_2022_web.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
 29. Касаційний адміністративний суд у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/KASU_zvit_2023.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
 30. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2022 році (як судом першої інстанції). URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/analysis/> (дата звернення: 03.03.2025).
 31. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2023 році (як судом першої інстанції). URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/analysis/> (дата звернення: 03.03.2025).
 32. Стефанчук М. М. Реформування системи правосуддя в Україні: сучасні виклики. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.). Чернівці, 2020. С. 47-51.
 33. Курява В. В. Адміністративно-правові концептуальні засади створення та діяльності Вищого суду з питань інтелектуальної власності в Україні: дис. докт. філософ: 081. Суми, 2021. 205 с.
 34. Білецька А. М. Реалізація принципу спеціалізації в організації роботи суду: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 200 с.
 35. Гаркуш О. О. Організація і діяльність судів цивільної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.10. Київ, 2009. 187 с.
 36. Нестерчук Л. П. Внутрішня спеціалізація суддів – необхідний елемент поліпшення ефективності правосуддя українськими судами. Актуальні проблеми політики. 2016. Вип. 57. С. 10-21.
 37. Висновок № 15 (2012) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про спеціалізацію суддів. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-15-2012-on-the-specialisation-of-judges-/16806a1fc2> (дата звернення: 03.03.2025).

References

1. Law of Ukraine on sanctions No. 1644-VII. (2014, August 14). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> [in Ukrainian].
2. Explanatory note to the draft Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts on Increasing the Effectiveness of Sanctions Related to the Assets of Individuals. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/456b3f0b-7031-497c-bb22-114d4b43732e> [in Ukrainian].
3. Corruption Perceptions Index. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#> [in Ukrainian].
4. Khotynska-Nor O. Z. (2017). Theoretical, Legal and Praxeological Foundations of Judicial Reform in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. Snidevych O. S. (2012). Problems of jurisdiction delimitation. Topical issues of process and court practice. Bulletin of the High Council of Justice. No. 2 (10). p. 41-53 [in Ukrainian].
6. Kataieva E. V. (2016). Jurisdiction of administrative courts of Ukraine to resolve administrative cases. Kyiv [in Ukrainian].
7. Petrenko N. O. (2016). Jurisdiction of commercial courts of Ukraine. Odesa [in Ukrainian].
8. Torhashova K. O. (2020). Practical Problems of Distinguishing Administrative and Commercial Jurisdiction Based on the Criteria of Public Law Disputes. Young scientist. Legal sciences. No. 11(87). p. 319-323 [in Ukrainian].
9. Stefanchuk M. M. (2022). ‘The Recovery of Ukraine in the Field of Justice: Challenges and Priority Goals’ 4-2 (17) Special Issue Access to Justice in Eastern Europe 186-201. URL: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-n000467>.
10. Podorozhna T., Khudyk A. (2021). The High Anti-Corruption Court as a High Specialized Court in Ukraine: the Problem of Constitutional and Legal Status. II Annual Roundtable “Current Challenges in the Activities of the High Anti-Corruption Court”. URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/OSCE_Peremot_Dzuba_Book_

- A5_11_prew_280122.pdf [in Ukrainian].
11. Ponomarova O. O. (2019). Legal Status of the Commercial Court of Cassation within the Supreme Court of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 12. Lehkykh K. V. (2023). Independence and impartiality of the court in terms of the complex need to realize the idea of justice. Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law. No. 3. p. 161-167 [in Ukrainian].
 13. Salenko O. V. (2018). The Principle of Specialization in the National Judicial System. The Bulletin of Criminal Justice. No. 3. p. 94-101 [in Ukrainian].
 14. Shcherbliuk O.V. (2021). Organizational basis of the judicial system of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 15. Kibenko O., Urkevych V. (2020). Approaches of the Grand Chamber of the Supreme Court to determining the jurisdiction of disputes. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/164290-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-viznachennya-yurisdiktsiynosti-sporiv?fbclid=IwAR2FbIrsVFSL64rP4-xNA4JkNcYLPb-An5uoJKhAGru4fWHkZS9zzF4upck> [in Ukrainian].
 16. Stepanenko A. S. (2017). Standard of proof “beyond reasonable doubt” in criminal proceedings. Odesa [in Ukrainian].
 17. Riabchenko Yu. Yu. (2020). Standard of proof in civil procedural law: problem statement. Juridical science electronic journal. No. 2. p. 136-139. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/37.pdf [in Ukrainian].
 18. Pysarenko N. B., Shkolyk A. M., Balakarjeva I. M. (2022). The principle of official research in the activities of administrative bodies and courts. Problems of legality. Vol. 159. p. 6-27 [in Ukrainian].
 19. Resolution of the Supreme Court in case No. 160/23388/21 (2023, April 04). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110039346> [in Ukrainian].
 20. The long road to anti-corruption courts (2017). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/dovgadoroga-do-antikoruptionsijnih-sudiv-1323280.html> [in Ukrainian].
 21. Explanatory Note to the Law of Ukraine “On the Judicial System and Status of Judges”. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4734&sk1=9 [in Ukrainian].
 22. The Administrative Court of Cassation: a strong start and first achievements. (2018). Human. The rule of law. Dignity. URL: <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Booklet.pdf> [in Ukrainian].
 23. The Administrative Court of Cassation in 2019. Human. The rule of law. Dignity. (2019). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/!Zvit_KAS_2019_web.pdf [in Ukrainian].
 24. Decision of the High Anti-Corruption Court in case No. 991/6606/22 (2023, January 23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108532262> [in Ukrainian].
 25. Resolution of the Appellate Chamber of the High Anti-Corruption Court in case No. 991/6606/22 (2023, February 03). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108772467> [in Ukrainian].
 26. Decree of the President of Ukraine on the appointment of judges of the Supreme Court. No. 357/2017 (2017, November 10). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3572017-22958> [in Ukrainian].
 27. Decree of the President of Ukraine on Appointment of Judges of the High Anti-Corruption Court. No. 128/2019 (2019, April 11). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1282019-26474> [in Ukrainian].
 28. The Administrative Court of Cassation in 2022. Human. The rule of law. Dignity. (2022). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/KASU_zvit_2022_web.pdf [in Ukrainian].
 29. The Administrative Court of Cassation in 2023. Human. The rule of law. Dignity. (2023). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/KASU_zvit_2023.pdf [in Ukrainian].
 30. Analysis of the High Anti-Corruption Court’s proceedings in 2022 (as a court of first instance). (2022). URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/analysis/> [in Ukrainian].
 31. Analysis of the High Anti-Corruption Court’s proceedings in 2023 (as a court of first instance) (2023). URL: <https://hcac.court.gov.ua/hcac/gromadyanam/analysis/> [in Ukrainian].

32. Stefanchuk M. M. (2020). Reforming the Justice System in Ukraine: Current Challenges. Modern challenges and current issues of judicial reform in Ukraine: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference Kyiv. p. 47-51 [in Ukrainian].
33. Kuriava V. V. (2021). Administrative and Legal Conceptual Framework for the Establishment and Operation of the High Court for Intellectual Property in Ukraine. Sumy [in Ukrainian].
34. Biletska A. M. (2019). Implementation of the principle of specialization in the organization of court work. Kharkiv [in Ukrainian].
35. Harkush O. O. (2009). Organization and Operation of Civil Courts in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
36. Nesterchuk L. P. (2016). The internal specialization of judges is a necessary element of improving the efficiency of justice by Ukrainian courts. Actual problems of politics. Vol. 57. p. 10-21 [in Ukrainian].
37. Opinion No. 15 of the Consultative Council of European Judges to the Committee of Ministers of the Council of Europe on the specialization of judges (2012, November 6). URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-15-2012-on-the-specialisation-of-judges-/16806a1fc2> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 06.03.2025 р.

I. V. Kotsiubko, Postgraduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv
the Department of Justice
60 Volodymyrska St, Kyiv, 01011, Ukraine
email: i_kotsubko@ukr.net

RECOVERY OF ASSETS OF SANCTIONED PERSONS INTO THE STATE'S REVENUE: IN SEARCH OF A PROPER COURT

Summary

In the context of the martial law regime, the Ukrainian state develops legal mechanisms to protect national interests and security, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, rights, freedoms and legitimate interests of a person and citizen, society and the state. One of these protection mechanisms is the imposition of a sanction in the form of a forfeiture of assets of sanctioned persons to the state revenue, which is applied exclusively by the court. This category of cases is undoubtedly of particular importance, given the purpose of its application, which requires a balanced approach to choosing the appropriate court to hear the case.

The article makes an attempt to find the appropriate jurisdiction over cases involving the imposition of a sanction in the form of recovery of assets of sanctioned persons into the State revenue.

The author establishes that the legislator has assigned the consideration of cases on recovery of assets of sanctioned persons to the State revenue to the jurisdiction of the High Anti-Corruption Court, thus authorizing it to consider this category of cases in administrative proceedings under the established and functioning system of administrative courts of Ukraine.

It is stated that, based on the purpose of applying the legal institution of asset forfeiture to the State, this category of cases is particularly important, and therefore requires additional substantiation of the issue of choosing the appropriate court jurisdiction in it, in order to increase the efficiency of regulating this sanction at the legislative level and practical application of legislation in order to avoid the risks of reversal of relevant court decisions.

The author proves the need to develop the concept of proper judicial jurisdiction in cases of recovery of assets of sanctioned persons to the State, taking into account the requirements of the principle of specialization as one of the fundamental constitutional principles of the judicial

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325383>

УДК 343.163

М. М. Стефанчук, докт. юрид. наук, професор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут права
Кафедра юстиції
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна
e-mail: m.stefanchuk@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6239-9091>

ЗВІЛЬНЕННЯ ПРОКУРОРІВ У РАЗІ ЛІКВІДАЦІЇ ЧИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ АБО СКОРОЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ ПРОКУРОРІВ ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ЮРИСДИКЦІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено розвідку проблемних аспектів звільнення прокурорів з підстав ліквідації чи реорганізації органу прокуратури або скорочення кількості прокурорів органу прокуратури у конституційно-юрисдикційному аспекті.

Метою статті визначено виокремлення проблемних аспектів законодавчої регламентації звільнення прокурорів з посад у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, крізь призму релевантної практики Конституційного Суду України, а також окреслення законодавчих перспектив розвитку цього правового інституту.

Констатовано, що одним із нещодавніх рішень суду конституційної юрисдикції визнано неконституційним пункт 9 частини першої статті 51 Закону України «Про прокуратуру», яким унормовано таку підставу звільнення прокурора з посади як: у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, а також визнано за необхідне відтермінувати втрату чинності цим законодавчим положенням, що обґрунтовано потребою забезпечення ефективності функціонування прокуратури та надання у зв'язку із цим Верховній Раді України строку для внесення релевантних законодавчих змін.

Встановлено, що за відсутності правової позиції суду конституційної юрисдикції у справі конституційності першочергових заходів реформування органів прокуратури у 2019 році, проблемні аспекти їхнього кадрового перезавантаження вирішуються у Рішеннях Конституційного Суду України за конституційними скаргами заінтересованих суб'єктів щодо конституційних гарантій незалежності прокурора.

Доведено концептуальну можливість компенсації положеннями трудового законодавства визнаних неконституційними положень Закону України «Про прокуратуру», з огляду на усталену концептуальну позицію, згідно з якою трудове законодавство підлягає застосуванню у випадках, якщо нормами спеціального законодавства не врегульовано спірні правовідносини або коли про це йдеться у спеціальному законі.

Запропоновано релевантні зміни до законодавства та визначено перспективи подальшого розвитку законодавства у сфері досліджуваних питань.

Ключові слова: прокуратура, прокурор, ліквідація чи реорганізація органу прокуратури, скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, звільнення прокурора з посади, конституційна юрисдикція.

Постановка проблеми. Однією із гарантій незалежності прокурора є особливий порядок не лише його призначення, а й звільнення з посади, що набуває особливої гостроти експертної дискусії під час чергових законодавчих спроб реформування прокуратури, цілеспрямованим яких є чергове кадрове перезавантаження органів прокуратури в Україні. Такі законодавчі положення періодично стають об'єктом конституційного контролю. Результати одного із нещодавніх аудитів конституційності положень Закону України «Про прокуратуру (далі – Закон № 1697-VII) [1] віднайшли своє втілення у рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) у справі щодо відповідності Конституції України пункту 9 частини першої статті 51, підпункту 1 пункту 5-1 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора) від 18 грудня 2024 року (далі – Рішення) [2]. У цьому Рішенні визнано таким, що не відповідає Конституції України, пункт 9 частини першої статті 51 Закону України «Про прокуратуру»¹, а також визнано за необхідне відтермінувати втрату чинності цим положенням Закону № 1697-VII на шість місяців із дня ухвалення КСУ вказаного Рішення, *що обґрунтовано потребою забезпечення ефективності функціонування прокуратури та надання у зв'язку із цим Верховній Раді України строку для внесення релевантних змін до Закону* (тут і далі виділено мною – М. Стефанчук). Таким чином, це Рішення КСУ найближчим часом вимагатиме концептуального вирішення законодавцем констатованої КСУ проблеми законодавчого регулювання відносин у сфері звільнення прокурора у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури.

Примітно, що не весь склад суддів КСУ погодився з такою правовою позицією, зокрема суддя С. Різник у своїй окремій (розбіжній) думці охарактеризував таке Рішення як помилкове, зауваживши, що «... неналежне тлумачення Судом змісту оскаржуваних приписів Закону № 1697 призвело до того, що Суд зрештою відповів на питання, які перед ним ніхто не порушував, вирішив проблему, якої насправді не існувало, та створив нову проблему, спроби подальшого розв'язання якої зовсім неочевидні» [3]. За таких обставин це Рішення КСУ викликає інтерес в контексті наукової полеміки та перевірки гіпотези про те, чи створить досліджувана правова позиція суду конституційної юрисдикції у цій справі проблеми правозастосування, а також зумовлює потребу прогностичного з'ясування шляхів її втілення у правотворчому процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика діяльності органів прокуратури неодноразово ставала предметом наукових дискусій багатьох науковців, серед яких питання кадрового перезавантаження, у тому числі звільнення прокурорів із посад, безпосередньо досліджувалися такими ученими, як В. С. Бабкова [4], І. В. Костенко [5], С. К. Костенко [6], А. В. Лапкін [7], Л. М. Москвич [8], І. О. Русанова [9], Р. Р. Трагнюк [10] та ін. Зазначені питання також були предметом окремих досліджень [11; 12; 13] і автора цієї статті.

Проте, незважаючи на значну розробку цих питань у науковій юридичній літературі, на сучасному етапі становлення інституту прокуратури в Україні по-

¹ унормовує таку підставу звільнення прокурора з посади як: у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури

требують окремого дослідження питання законодавчої регламентації звільнення прокурорів з посад у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, з огляду на той запит, що формується у конституційних скаргах заінтересованих суб'єктів з цього приводу, та правових позицій, сформованих за наслідками вирішення таких скарг уповноваженими юрисдикційними органами.

Мета статті полягає у виокремленні проблемних аспектів законодавчої регламентації звільнення прокурорів з посад у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, крізь призму релевантної практики КСУ, а також у визначенні законодавчих перспектив розвитку цього правового інституту.

Виклад основного матеріалу.

Позиція КСУ щодо вичерпності визначення підстав для звільнення прокурора з посади у ч. 1 ст. 51 Закону № 1697-VII

Розглядаючи клопотання суб'єкта права на конституційну скаргу про перевірку на відповідність низці статей Конституції України пункту 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII, КСУ в абз. 4 п. 5.4 Рішення від 18.12.2024 р. № 11-р(П)/2024 зазначив, що «підстави для звільнення прокурора з посади вичерпно визначено у частині першій статті 51 Закону № 1697, за якою прокурора звільняють з посади, зокрема у разі «ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури» (пункт 9)» [2]. З цього приводу слід зауважити, що таке твердження, стосовно вичерпності визначення підстав для звільнення прокурора з посади у Законі № 1697-VII, могло б, з високим ступенем вірогідності, претендувати на безспірність за умови дії редакції Закону № 1697-VII, до внесення змін Законом України від 19.09.2019 р. № 113-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» (далі – Закон № 113-IX) [14], згідно з якими у частині третій статті 16 Закону № 1697-VII слова «цим Законом» було замінено словом «законом». Розглянемо детальніше яка принципова зміна була запроваджена в Законі № 1697-VII внаслідок такої заміни. Передусім, слід акцентувати увагу на тому, що стаття 16 Закону № 1697-VII присвячена гарантіям незалежності прокурора, одна із яких полягала в тому, що прокурор призначався на посаду безстроково та міг бути звільнений з посади, його повноваження на посаді могли бути припинені лише з підстав та в порядку, передбачених Законом України «Про прокуратуру». Така законодавча регламентація, на наше бачення, узгоджувалась із принципом правової визначеності, а також із пов'язаним з ним принципом правомірних сподівань, що у контексті цього дослідження пропонуємо розуміти як право прокурорів розраховувати на стабільність приписів актів права, які не просто визначають підстави та порядок їхнього звільнення з посади, а передусім, мають правову природу гарантій їхньої незалежності. Внесення змін до ч. 3 ст. 16 Закону № 1697-VII, згідно з якими прокурор може бути звільнений з посади з підстав та в порядку, передбачених будь-яким законом, а не виключно Законом України «Про прокуратуру», на наше бачення підважило засаду правової визначеності, правомірних сподівань прокурорів, а також звузило закріплені гарантії незалежності прокурорів. Більше того, такі зміни спростовують тверджен-

ня КСУ стосовно вичерпності визначення підстав для звільнення прокурора з посади у частині першій статті 51 Закону № 1697-VII, про що суд конституційної юрисдикції також згадав в абз. 1 п. 5.5 Рішення, що аналізується, констатувавши, що «... приписи Основного Закону України не надають прокурору гарантій безстроково обіймати посаду, а тому законом можна встановлювати підстави для звільнення прокурора з посади» [2].

У цьому контексті слід також нагадати, що КСУ *сформував й інші правові позиції стосовно окремих положень Закону № 113-IX*, ухваливши низку рішень щодо визнання неконституційними окремих його положень за наслідками розгляду відповідних конституційних скарг. Зокрема, визнано таким, що *не відповідає Конституції України, пункт 6 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX*, з огляду на те, що Основний Закон України не містить припису, який наділяє Верховну Раду України повноваженням ухвалювати правозастосовні акти у процедурі звільнення конкретного прокурора або всіх прокурорів із їхніх посад, зокрема у спосіб їхнього персонального попередження законом про можливе майбутнє звільнення. З цих підстав вказані положення Закону № 113-IX КСУ визнав такими, що ухвалені за межами конституційних повноважень Верховної Ради України [15]. За результатами дослідження питань правової визначеності персонального попередження прокурора про його можливе майбутнє звільнення у спосіб, передбачений пунктом 6 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX, автором цієї статті у попередніх дослідженнях зазначалось, що таким чином законодавцем було здійснено спробу врегулювати законодавчу прогалину в закріпленні форми персонального попередження працівника про наступне вивільнення шляхом визначення *ad hoc* форми та способу попередження прокурорів про наступне вивільнення через законодавче закріплення констатації факту визнання прокурорів такими, що персонально про це попереджені. Водночас, такий спосіб попередження про наступне вивільнення прокурорів було охарактеризовано як такий, що не може вважатися персональним, з огляду на невідповідність інформації, що у ньому міститься, критерію «персональності», тобто можливості ідентифікації особи, якої вона стосується [13, с. 94].

У другому Рішенні КСУ визнав таким, що *не відповідає Конституції України, друге речення абзацу третього пункту 3 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX*, зазначивши, що наділення Кабінету Міністрів України повноваженням урегулювати питання винагороди прокурорів не можна визнати таким, що відповідає конституційній вимозі щодо здійснення органами державної влади своїх повноважень у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України (абз. 10 п. 2.2.). В абз. 5 п. 2.5.2 цього ж Рішення КСУ визнав дискримінаційним підхід, за яким законодавець, наділивши Кабінет Міністрів України повноваженням визначати своїм актом розмір винагороди прокурорів, «... у такий спосіб запровадив неоднакове регулювання оплати праці прокурорів, фактично поділивши їх на дві категорії: одна - переведені до Офісу Генерального прокурора, обласної прокуратури, окружної прокуратури, яким винагороду виплачують відповідно до Закону № 1697-VII; друга - ті, хто продовжував виконувати свої повноваження до дня звільнення або переведення до Офісу Генерального прокурора, обласної прокуратури, окружної прокурату-

ри, для кого винагороду визначено підзаконним нормативним актом - постановою Кабінету Міністрів України» [16]. Таким чином, було перевірено дієвість гарантії незалежності прокурорів, закріплену у ч. 1 ст. 81 Закону № 1697-VII, згідно з якою заробітна плата прокурора регулюється цим Законом та не може визначатися іншими нормативно-правовими актами.

Зрештою, КСУ визнав таким, *що не відповідає Конституції України, окреме положення абзацу шостого пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX, згідно з яким перебування прокурора на лікарняному через тимчасову непрацездатність не є перешкодою для його звільнення з посади прокурора відповідно до цього пункту* [17]. У цьому контексті слід зауважити, що суб'єкти права на конституційну скаргу звертались до КСУ з клопотанням перевірити на конституційність у цілому положення абзацу 6 пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX, згідно з якими перебування прокурора на лікарняному через тимчасову непрацездатність, у відпустці чи у відрядженні до Національної академії прокуратури України для участі в її роботі на постійній основі визнавались такими, що не є перешкодою для його звільнення з посади прокурора відповідно до цього абзацу пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX. З огляду на те, що суб'єкти права на конституційну скаргу у цій справі були звільнені в період їх тимчасової непрацездатності, КСУ констатував, що абзац 6 пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону № 113-IX у частині, згідно з якою перебування прокурора у відпустці чи у відрядженні до Національної академії прокуратури України для участі в її роботі на постійній основі не є перешкодою для його звільнення з посади прокурора відповідно до цього пункту, слід вважати таким, що не був застосований в остаточних судових рішеннях у їхніх справах, тому конституційне провадження у справі в цій частині підлягає закриттю з підстави неприйнятності конституційної скарги (абз. 2-3 п. 5) [17].

Водночас ці питання, як і інші аспекти кадрового перезавантаження органів прокуратури відповідно до Закону № 113-IX залишаються актуальними, з огляду на вже довгоочікуване Рішення КСУ щодо конституційності реформи прокуратури 2019 року, у справі, яка вже тривалий час перебуває на розгляді Великої палати КСУ [18]. Примітно, що представники цього органу конституційної юрисдикції привертають увагу на потенціал Рішення у цій справі, у якому суд конституційної юрисдикції має можливість сформулювати юридичні позиції стосовно ролі та місця прокуратури в системі органів державної влади та системі правосуддя [19], що, безсумнівно, з одного боку, заслугоує на підтримку, а з іншого - породжує питання про перешкоди, які не дають суду конституційної юрисдикції реалізувати таку можливість впродовж більш як чотирьох років, що підважує засади розумності такого строку розгляду справи.

Перспективи законодавчого врегулювання відносин у досліджуваній сфері після завершення періоду відтермінування втрати чинності пунктом 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII

Установивши, що пункт 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII суперечить частині першій статті 8, пункту 14 частини першої статті 92, частині другій статті 131-1 Основного Закону України, КСУ зазначив, що вважає за потрібне у цій справі відтермінувати втрату ним чинності задля забезпечення

ефективності функціонування прокуратури та надання Верховній Раді України строку для внесення змін до Закону № 1697-VII (абз. 2. п. 8 Рішення) [2], що дає привід дійти висновку про те, що КСУ передбачає, що таке його Рішення може вплинути на ефективність функціонування прокуратури, запобігти чому має законодавець у спосіб внесення релевантних змін до Закону № 1697-VII з тим аби збалансувати вплив цього Рішення КСУ на ефективність функціонування прокуратури.

У розвиток таких засторог одним із можливих варіантів подальшого врегулювання відносин у сфері досліджуваних питань вбачаємо *можливість компенсації положеннями п. 1 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) [20] визнаного неконституційним пунктом 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII*. У цьому контексті, визначаючи обсяг застосовності гарантій, передбачених трудовим законодавством, до прокурорів, передусім, варто нагадати, що пунктом 1 розділу I Закону № 113-IX внесено зміни до ст. 40 КЗпП², зокрема її доповнено частиною п'ятою, згідно з положеннями якої особливості звільнення окремих категорій працівників з підстав, передбачених п. 1 ч. 1 цієї статті (зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників), а також особливості застосування до них положень деяких статей КЗпП встановлюються законом, що регулює їхній статус. Також Законом № 113-IX статтю 51 Закону № 1697-VII доповнено частиною п'ятою, відповідно до якої на звільнення прокурорів з посади з підстави, передбаченої пунктом 9 частини першої цієї статті (у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури), не поширюються положення законодавства щодо пропозиції іншої роботи та переведення на іншу роботу при звільненні у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, щодо строків попередження про звільнення, щодо переважного права на залишення на роботі, щодо переважного права на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу, щодо збереження місця роботи на період щорічної відпустки та на період відрадження. За умов такої законодавчої регламентації, після втрати чинності пунктом 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII, вбачається потреба у внесенні змін до ч. 5 ст. 51 Закону № 1697-VII шляхом заміни словосполучення «з підстави, передбаченої пунктом 9 частини першої цієї статті» на «з підстави, передбаченої пунктом 1 частини 1 статті 40 Кодексу законів про працю України».

В розвиток такої пропозиції варто нагадати також, що особливості законодавчої регламентації трудових відносин прокурорів отримали свій розвиток у судовій практиці. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у Постанові від 15 вересня 2022 року по справі № 640/25949/19 у адміністративному провадженні № К/990/12953/22 дійшов до висновку, що частиною п'ятою статті 51 Закону № 1697-VII та частиною четвертою статті 40 КЗпП України передбачений виключний перелік випадків коли до правовідносин щодо звільнення прокурорів не застосовуються норми КЗпП

² регламентує особливості реалізації такої підстави припинення трудового договору як, розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця

України, зазначивши про те, що аналогічна правова позиція викладена у низці постанов Верховного Суду [21]. Мотивуючи свою правову позицію Верховний Суд звернувся до висновку КСУ у Рішенні від 07.05.2002 року № 8-рп/2002, у якому було сформовано правову позицію, згідно з якою правове регулювання Конституцією України та спеціальними законами України спеціального статусу посадових осіб не означає, що на них не можуть поширюватися положення інших законів щодо відносин, не врегульованих спеціальними законами [22], а також до правової позиції Верховного Суду України, викладеної у постанові від 17 лютого 2015 року у справі № 21-8а15, про те, що за загальним правилом пріоритетними є норми спеціального законодавства, а трудове законодавство підлягає застосуванню у випадках, якщо нормами спеціального законодавства не врегульовано спірні правовідносини або коли про це йдеться у спеціальному законі [23].

Наступним можливим варіантом подальшого врегулювання відносин у сфері досліджуваних питань, на наше бачення, могла б бути *концептуальна зміна законодавчого підходу до обсягу дискреційних повноважень Генерального прокурора щодо визначення структури органів прокуратури в Україні*, що потребує окремого дослідження та може визначати пріоритети подальших наукових розвідок у сфері окреслених питань.

Висновки і пропозиції. Вищевикладене дає підстави дійти висновків про наявність проблемних аспектів у законодавчій регламентації звільнення прокурорів з посад у разі ліквідації чи реорганізації органу прокуратури, в якому прокурор обіймає посаду, або в разі скорочення кількості прокурорів органу прокуратури, з огляду на той запит, що формується у конституційних скаргах заінтересованих суб'єктів з цього приводу, та правових позицій, сформованих за наслідками вирішення таких скарг уповноваженими юрисдикційними органами.

За відсутності правової позиції суду конституційної юрисдикції у справі конституційності першочергових заходів реформування органів прокуратури у 2019 році, проблемні аспекти їхнього кадрового перезавантаження вирішуються у Рішеннях КСУ за конституційними скаргами заінтересованих суб'єктів щодо конституційних гарантій незалежності прокурора. У таких рішеннях суду конституційної юрисдикції визнані неконституційними законодавчі положення: 1) стосовно наділення Верховної Ради України повноваженням ухвалювати правозастосовні акти у процедурі звільнення конкретного прокурора або всіх прокурорів із їхніх посад, зокрема у спосіб їхнього персонального попередження законом про можливе майбутнє звільнення; 2) стосовно наділення Кабінету Міністрів України повноваженням урегульовувати питання винагороди прокурорів, утвердивши дієвість гарантії незалежності прокурорів, закріплену у ч. 1 ст. 81 Закону № 1697-VII, згідно з якою заробітна плата прокурора регулюється цим Законом та не може визначатися іншими нормативно-правовими актами; 3) згідно з якими перебування прокурора на лікарняному через тимчасову непрацездатність не є перешкодою для його звільнення з посади прокурора.

Серед шляхів подальшого врегулювання відносин у сфері досліджуваних питань запропоновано розглянути концептуальну можливість компенсації положеннями п. 1 ч. 1 ст. 40 КЗпП визнаного неконституційним пунктом 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII, з огляду на усталену концептуальну пози-

цію, згідно з якою трудове законодавство підлягає застосуванню у випадках, якщо нормами спеціального законодавства не врегульовано спірні правовідносини або коли про це йдеться у спеціальному законі. У розвиток цієї концептуальної позиції, на випадок втрати чинності пунктом 9 частини першої статті 51 Закону № 1697-VII, запропоновано внести релевантні зміни до Закону України «Про прокуратуру».

Одним із пріоритетних напрямів подальших наукових розвідок у сфері окреслених питань визначено концептуальну зміну законодавчого підходу до обсягу дискреційних повноважень Генерального прокурора щодо визначення структури органів прокуратури в Україні.

Список використаної літератури

1. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/ed20141014#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
2. У справі за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 51, підпункту 1 пункту 5-1 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора): Рішення Конституційного Суду України від 18.12.2024 р. № 11-р(П)/2024. Справа № 3-157/2023(290/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-24#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
3. Окрема думка (розбіжна) судді Конституційного Суду України Сергія Різника стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 51, підпункту 1 пункту 5-1 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII (щодо конституційних гарантій незалежності прокурора). URL: <https://ssu.gov.ua/dokument/11-gii2024> (дата звернення: 24.02.2025).
4. Бабкова В. С. Деякі аспекти реформування системи прокуратури. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 4. С. 400-403.
5. Костенко І. В., Огієвич С. М. Теоретико-правовий аналіз прогалин у реформуванні системи органів прокуратури. Часопис Київського університету права. 2020. № 2. С. 191-194.
6. Костенко С. К. Створення органів прокурорського врядування та проблема досягнення європейських стандартів незалежності прокурора. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 1. С. 200-206.
7. Боднарук Т., Лапкін А. Основні напрями реформування інституту прокуратури на сучасному етапі. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 12. С. 290-294.
8. Москвич Л. М. Звільнення прокурорів: проблеми сучасного правового регулювання та практики. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (16 жовтня 2020 р., Чернівці). Чернівці, 2020. С. 149-151.
9. Русанова І. О. До питання про конституційність правової основи кадрового перевантаження прокуратури. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. № 4. Том 1. 2020. С. 259-264.
10. Трагнюк Р. Р. Проблеми звільнення прокурорів під час атестації. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 580-583.
11. Стефанчук М. М. Реформа органів прокуратури в Україні: кадрове перевантаження чи дискримінація за професійною ознакою? Право України. 2020. № 4. С. 264-277.
12. Стефанчук М. М. Звільнення прокурорів під час атестації: визначення підстав. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2021. № 4. С. 97-101.
13. Стефанчук М. М. Гарантії прокурорів при припиненні трудового договору: правова

- визначеність. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2022. № 5 (124). С. 90-97.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.2019 р. № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text> (дата звернення 24.02.2025).
 15. У справі за конституційною скаргою Василенка Сергія Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 6 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» (щодо гарантій незалежності прокурора): Рішення Конституційного Суду України від 01.03.2023 р. № 1-р(П)/2023. Справа № 3-5/2022(9/22). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-23#Text> (дата звернення 24.02.2025).
 16. У справі за конституційними скаргами Стариченка Миколи Петровича, Гарлики Сергія Сергійовича, Петричука Олександра Анатолійовича, Остапенко Мар'яни Василівни та Менчинського Сергія Віталійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього пункту 3 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 року № 113-IX (щодо винагороди прокурора як гарантії його незалежності): Рішення Конституційного Суду України від 13.09.2023 р. № 8-р(П)/2023. Справа № 3-80/2022 (191/22; 226/22; 80/23; 131/23; 99/23). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/8-rii2023> (дата звернення 24.02.2025).
 17. У справі за конституційними скаргами Тимошенкової Оксани Василівни, Тимошенкова Володимира Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу шостого пункту 19 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19 вересня 2019 року № 113-IX (щодо звільнення в період тимчасової непрацездатності): Рішення Конституційного Суду України від 02.10.2024 р. № 9-р(П)/2024. Справа № 3-5/2023 (5/23, 79/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-24#Text> (дата звернення 24.02.2025).
 18. Конституційні подання. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyuni-podannya> (дата звернення: 24.02.2025).
 19. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О. О. у справі № 1-223/2018(2840/18) за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na06d710-20#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
 20. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
 21. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2022 року. Справа 640/25949/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106264216> (дата звернення: 24.02.2025).
 22. У справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб): Рішення КСУ від 07.05.2002 р. № 8-рп/2002. Справа № 1-1/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 24.02.2025).
 23. Постанова Верховного Суду України від 17 лютого 2015 року. Справа № 21-8a15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42946756> (дата звернення: 24.02.2025).

References

1. On the Public Prosecutor's Office: Law of Ukraine dated October 14, 2014, № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
2. In the case of the constitutional complaint of Bohdan Mykolaiovych Panchenko on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 9 of part one of Article 51, subparagraph 1 of paragraph 5-1 of Section XIII 'Transitional Provi-

- sions' of the Law of Ukraine 'On the Public Prosecutor's Office' of 14 October 2014 № 1697-VII (regarding constitutional guarantees of the independence of the prosecutor): Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 18.12.2024 No. 11-p(II)/2024. Case № 3-157/2023(290/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-24#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
3. Concurring opinion (dissenting) by Judge of the Constitutional Court of Ukraine Serhii Riznyk on the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional complaint of Bohdan Mykolaiovych Panchenko on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 9 of part one of Article 51, subparagraph 1 of paragraph 5-1 of Section XIII 'Transitional Provisions' of the Law of Ukraine 'On the Public Prosecutor's Office' of 14 October 2014 № 1697-VII (regarding constitutional guarantees of the prosecutor's independence). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/11-rii2024> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 4. Babkova, V. (2019). Some aspects of the reform of the prosecutor's system. Comparative and analytical law, (4) 400-403 [in Ukrainian].
 5. Kostenko, I., Ohiiievych, S. (2020). Theoretical and legal analyses of lacunae in reforming of prosecution authorities system. Chronicles of KUL, (2) 191-194. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.33 [in Ukrainian].
 6. Kostenko, S. (2019). Creation of the prosecutor's governance institution and the problem of achieving european standards for the independence of the prosecutor. Actual problems of native jurisprudence, (1), 200-206 [in Ukrainian].
 7. Bodnaruk, T., Lapkin, A. (2020). The main directions of reforming the institution of the prosecutor's office at the present stage. Entrepreneurship, Economy and Law, (4) 290-294. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.50> [in Ukrainian].
 8. Moskvyeh, L. (2020). Dismissal of prosecutors: problems of current legal regulation and practice. Current challenges and problems of judicial reform in Ukraine 149-151 [in Ukrainian].
 9. Rusanova, I. (2020). To the question of the constitutionality of the legal basis for the reshuffle of the prosecutor's office. Herald of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence, (4) Vol 1. 259-264. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.1-38> [in Ukrainian].
 10. Trahniuk, R. (2021). Problems of dismissal of prosecutors through attestation. Juridical scientific and electronic journal, (4) 580-583. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/143> [in Ukrainian].
 11. Stefanchuk, M. M. (2020). The Reform of Public prosecution Bodies in Ukraine: Staff Reset or Discrimination on Professional Grounds? Law of Ukraine, (4) 264-277 [in Ukrainian].
 12. Stefanchuk, M. M. (2021). Dismissal of prosecutors during attestation: determination of grounds. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, (4) 97-101 [in Ukrainian].
 13. Stefanchuk, M. M. (2022). Guarantees of Prosecutors in the Termination of an Employment Contract: Legal Certainty. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies, (5) 90-97 [in Ukrainian].
 14. On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Priority Measures for Reform of Prosecutor's Bodies: Law of Ukraine dated Septemder 19, 2019, № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 15. In the case of the constitutional complaint of Serhii Mykolaiovych Vasylenko on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 6 of Section II 'Final and Transitional Provisions' of the Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Priority Measures for the Reform of the Prosecution Service' (regarding guarantees of the prosecutor's independence): Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 01.03.2023 No. 1-p(II)/2023. Case № 3-5/2022(9/22). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-23#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 16. In the case of constitutional complaints of Mykola Petrovych Starychenko, Serhii Serhiiiovych Harlyka, Oleksandr Anatoliiiovych Petrychuk, Mariana Vasylivna Ostapenko and Serhii Vitaliiiovych Menchynskiy on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the third paragraph of clause 3 of Section II 'Final and Transitional Provisions' of the Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine

- on Priority Measures for the Reform of the Prosecutor's Office' of 19 September 2019 № 113-IX (regarding the remuneration of the prosecutor as a guarantee of his independence): Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated 13.09.2023 № 8-r(II)/2023. Case № 3-80/2022 (191/22; 226/22; 80/23; 131/23; 99/23). URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/8-rii2023> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
17. In the case of the constitutional complaints of Oksana Tymoshenkova and Volodymyr Tymoshenkov on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the sixth paragraph of Section II, paragraph 19, 'Final and Transitional Provisions' of the Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Priority Measures for the Reform of the Prosecutor's Office' of 19 September 2019 No. 113-IX (regarding dismissal during the period of temporary disability): Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 02.10.2024 No. 9-p(I)/2024. Case № 3-5/2023 (5/23, 79/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-24#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 18. Constitutional submissions. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-podannya> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 19. Separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine Pervomayskyi O. O. in case № 1-223/2018(2840/18) on the constitutional submission of 50 Members of Parliament of Ukraine regarding compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of a separate provision of Clause 26 of Chapter VI "Final and Transitional Provisions" of the Budget Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na06d710-20#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 20. Labor Code of Ukraine dated December 10, 1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 21. Resolution of the Supreme Court of Ukraine of 15 September 2022. Case № 640/25949/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106264216> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 22. In the case on the constitutional petition of the President of Ukraine on the official interpretation of the provisions of parts two and three of Article 124 of the Constitution of Ukraine (case on the jurisdiction of acts on appointment or dismissal of officials): Decision of the CCU of 07.05.2002 № 8-rp/2002. Case № 1-1/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].
 23. Resolution of the Supreme Court of Ukraine of 17 February 2015. Case № 21-8a15 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42946756> (accessed date: 24.02.2025) [in Ukrainian].

Стаття надійшла 24.02.2025 р.

M. M. Stefanchuk, Doctor of Judicial Sciences, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

the Department of Justice of the Educational and Scientific Institute of Law

60 Volodymyrska St, Kyiv, 01033, Ukraine

e-mail: m.stefanchuk@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6239-9091>

DISMISSAL OF PROSECUTORS IN THE EVENT OF LIQUIDATION OR REORGANISATION OF THE PROSECUTION BODY OR REDUCTION OF THE NUMBER OF PROSECUTORS IN THE PROSECUTION BODY: CONSTITUTIONAL AND JURISDICTIONAL ASPECT

Summary

The article examines the problematic aspects of dismissal of prosecutors on the grounds of liquidation or reorganisation of the prosecution body or reduction of the number of prosecutors in the prosecution body in the constitutional and jurisdictional aspect.

The purpose of the article is to highlight the problematic aspects of legislative regulation of dismissal of prosecutors from their positions on the grounds of liquidation or reorganization

of the prosecution body in which the prosecutor holds a position, or in case of reduction of the number of prosecutors in the prosecution body, through the prism of the relevant practice of the Constitutional Court of Ukraine, and also to outline the legislative prospects for the development of this legal institution.

The author notes that one of the recent decisions of the court of constitutional jurisdiction declared unconstitutional paragraph 9 of part one of Article 51 of the Law of Ukraine 'On the Public Prosecution Service', which regulates the following grounds for dismissal of a prosecutor from office: in case of liquidation or reorganisation of the prosecution body in which the prosecutor holds a position, or in case of reduction of the number of prosecutors in the prosecution body, and also recognised the need to postpone the expiry of this legislative provision, which is justified by the need to ensure the effective functioning of the public prosecution service and to provide the Verkhovna Rada of Ukraine with a period of time to introduce relevant legislative changes.

The author establishes that in the absence of a legal position of the court of constitutional jurisdiction on the constitutionality of the priority measures for reforming the prosecution authorities in 2019, the problematic aspects of their staffing reset are addressed in the Decisions of the Constitutional Court of Ukraine on constitutional complaints of interested parties regarding the constitutional guarantees of prosecutor's independence. In such decisions, the court of constitutional jurisdiction declared unconstitutional the following legislative provisions: 1) empowering the Verkhovna Rada of Ukraine to adopt law enforcement acts in the procedure of dismissal of a particular prosecutor or all prosecutors from their positions, in particular by means of personal warning by law of possible future dismissal; 2) empowering the Cabinet of Ministers of Ukraine to regulate the remuneration of prosecutors; 3) according to which a prosecutor's stay on sick leave due to temporary disability is not an obstacle to his or her dismissal from the position of a prosecutor.

The author proves the conceptual possibility of compensation by labor legislation for the provisions of the Law of Ukraine 'On the Public Prosecutor's Office' which have been declared unconstitutional, given the established conceptual position that labor legislation is applicable in cases where special legislation does not regulate disputed legal relations or when a special law provides for such a regulation.

The author proposes relevant amendments to legislation and identifies the prospects for further development of legislation in the field of the issues under study.

Keywords: Public Prosecutor's Office, prosecutor, liquidation or reorganisation of the prosecutor's office, reduction of the number of prosecutors in the prosecutor's office, dismissal of a prosecutor, constitutional jurisdiction.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325384>
УДК 328.185(477)

О. М. Борщевська, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний морський університет
Кафедра міжнародного та національного права
вул. Мечникова, 34, Одеса, 65029, Україна
e-mail: elennika2098@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2549-429X>

О. О. Кукушина, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний морський університет
Кафедра міжнародного та національного права
вул. Мечникова, 34, Одеса, 65029, Україна
e-mail: olga.kukshinova@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0470-6863>

ПРЕВЕНТИВНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню превентивних заходів запобігання та боротьби з корупцією в Україні. Корупція є терміном, який можна характеризувати за допомогою різноманітних критеріїв багатьох галузей знань, таких як соціологія, психологія, політологія, юриспруденція тощо. Враховуючи зазначене, проведено дослідження галузевих наук щодо генетичної запрограмованості людини до вчинення корупційних діянь як історично закріпленої у підсвідомості, тобто з психологічної та соціологічної точок зору.

Зазначається, що метою дослідження є визначення заходів запобігання корупції через призму психологічного сприйняття цього явища як негативного для суспільства та визначення превентивних заходів боротьби з так званою залежністю від корупції в психологічному аспекті. Доводиться, що такі заходи є більш прогресивними, ніж покарання в правовому аспекті. З іншого боку, використовуючи превентивні заходи психологічного та соціального характеру необхідно вивчати можливість посилення юридичної відповідальності за нехтування використанням превентивних заходів в сфері запобігання корупції.

Досліджено взаємопов'язаний ланцюжок, який обумовлений психологічними властивостями особистості, яка має схильність до корупційних діянь; соціологічний аспект допустимості розвинутої можливості розповсюдження корупції в будь-якому вигляді у суспільстві; політичний аспект корупції, який полягає у політичній діяльності суб'єктів владних повноважень щодо діяльності політичних партій, виборчого, законодавчого, бюджетного процесу, приватизації тощо та юридичний аспект корупції, що проявляється з одного боку в порушенні права як об'єктивної категорії, а з іншого в тому, що держава вживає передбачених законом правових та інших заходів щодо боротьби з цим соціальним недоліком.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновки щодо необхідності вдосконалювати механізми, які будуть направлені на роботу з суб'єктивним аспектом по-

долання корупції (політичний та правовий) через об'єктивний аспект (психологічний та соціальний). Психологічні заходи запобігання корупції можуть втілюватися в незалежному тестуванні на можливу схильність до корупційних діянь, профілактичних бесідах з викриванням тих наслідків в глобальному масштабі, які спричиняє навіть локальна корупція, формуванні в суспільстві світогляду, який, наприклад, властивий країнам Сходу про те, що навіть підозра в можливості корупційних діянь це ганьба для особи та членів його сім'ї, які могли знати чим займається родич, але не сприяли його виправленню, користуючись плодами його недоброчесної діяльності тощо.

Ключові слова: корупція, корупційні діяння, запобігання корупції, боротьба, суб'єктивний аспект, об'єктивний аспект, держава, право, конституційні права, принцип верховенства права.

Постановка проблеми. Останнім часом корупція в суспільстві як явище створює реальну загрозу ефективному демократичному розвитку держави, підринає авторитет країни, обмежує конституційні права та свободи людини, порушує принципи верховенства права, знецінює моральні цінності. Тому питання запобігання корупції стають одними з перших на шляху побудови правової держави. Слід відмітити, що правове визначення корупції та боротьби з нею є наслідком усвідомлення корупції як специфічного способу мислення, який зумовлюється психологічною схильністю до корупційних діянь та формує спосіб життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичні розробки протидії корупції були предметом численних наукових досліджень, зокрема: О. Андрійко, О. Акімов, А. Каліна, В. І. Печенкін, В. Трепак, О. Хмара та багато інших, однак у цих працях розкриваються лише окремі аспекти розуміння цієї категорії, але не досліджується взаємопов'язаний ланцюжок, який обумовлений психологічними властивостями особистості, що має схильність до корупційних діянь, соціологічний аспект допустимості розвинутої можливостей розповсюдження корупції в будь-якому вигляді у суспільстві, політичний та правовий аспекти корупції, які вже є похідними від сформованого менталітету людини в суспільстві та державі.

Метою статті є дослідження заходів запобігання корупції через призму психологічного сприйняття цього явища як негативного для суспільства, визначення превентивних заходів боротьби з так званою залежністю від корупції в психологічному аспекті більш прогресивними заходами, ніж покарання.

Виклад основного матеріалу. Корупція є терміном, який можна характеризувати за допомогою різноманітних критеріїв багатьох галузей знань, таких як соціологія, психологія, політологія, юриспруденція тощо. Враховуючи цю обставину, виявляється перспективним дослідження галузевих наук щодо генетичної запрограмованості людини до вчинення корупційних діянь як історично закріпленої у підсвідомості, тобто з психологічної та соціологічної точок зору. Тому зацікавленість викликає думка деяких вчених щодо визначення корупції як соціального явища, яке охоплює всю сукупність діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами наданої їм влади та посадових повноважень з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших правопорушень, що створюють умови для вчинення корупційних діянь або їх прихову-

вання. Сутність корупції полягає в тому, що вона має: 1) соціальну зумовленість; 2) свою «ціну», що платить суспільство за її існування; 3) негативний вплив на всі сфери суспільного життя; 4) транснаціональний характер; 5) економічні, політичні, правові, психологічні й моральні аспекти; 6) здатність постійно пристосовуватися до нових реалій життя. Відзначається, що таке розуміння корупції є відправним, вимагає не обмежуватись у боротьбі з нею лише правовими заходами, переважно у формі юридичної відповідальності за корупційні діяння, а застосувати комплекс економічних, політичних, організаційних та інших заходів протидії [1, с. 267].

З цього приводу доцільно було б дослідити взаємопов'язаний ланцюжок, який обумовлений психологічними властивостями особистості, яка має схильність до корупційних діянь; соціологічним аспектом допустимості розвинутості можливостей розповсюдження корупції в будь-якому вигляді у суспільстві; політичний аспект корупції, який полягає у політичній діяльності суб'єктів владних повноважень щодо діяльності політичних партій, виборчого, законодавчого, бюджетного процесів, приватизації тощо та юридичний аспект корупції, що проявляється з одного боку в порушенні права як об'єктивної категорії, а з іншого в тому, що держава вживає передбачених законом правових та інших заходів щодо боротьби з цим соціальним недоліком.

В світлі сучасності можна визначити, що корупція – це спосіб мислення, який обумовлює спосіб життя. О. Ф. Андрійко слушно зазначає, що таке явище як корупція має свою давню історію і, як свідчить досвід, жодній із держав досі не вдалося її побороти. Хоча окремим державам за допомогою силових антикорупційних методів на певний період вдавалося істотно зменшити масштаби корупції, але з часом з'являлися нові схеми, методи та форми її прояву. Більше того, формування цілих корупційних мереж відбувається в самій системі державної влади, а це фактично виводить корупцію на вищий рівень організації, побудови більш досконалих внутрішніх зв'язків і пристосування до зовнішніх факторів, що можуть втрутитися в її організацію [2, с. 3-8].

Тому постає питання, якщо не можна правовими засобами створити неможливість до розповсюдження корупції, можливо це стане реальністю, якщо вивчити психологічні витоки цієї проблеми. І лише за допомогою вивчення соціально-психологічних факторів, які спонукають осіб до корупції спробувати нівелювати такі чинники правовими засобами.

Слушним вбачається розподілити на дві групи аспекти, які можуть призводити до корупції. Це об'єктивний аспект (який не залежить від волі особи і формується від народження або соціумом), що складається з психологічного та соціального чинників та суб'єктивного аспекту (який формується державою та суспільством), що містить у собі політичний та правовий аспекти.

Саме з аспектами, на наш погляд, об'єктивної групи пов'язані витоки корупції в суспільстві. Адже, саме неможливість відмовити взагалі, встояти перед спокусою отримати неправомірну винагороду, нерозвиненість громадянської свідомості, корислива спрямованість державних службовців, професійна та моральна деформація частини керівників, що виявляється у поблажливому ставленні до корупції та інші психологічні та соціальні чинники сприяють внутрішньому усвідомлюванню можливості та допустимості корупції взагалі. І саме з цим, перш за

все, треба працювати. Неможливо за допомогою правових важелів скоригувати психологічну свідомість особи, яка може стати потенційним суб'єктом корупції.

Аспекти суб'єктивної групи - політичні та правові, можна врегулювати вольовим рішенням держави, не допускаючи до посад з корупційним ризиком осіб, які не пройшли превентивні заходи запобіганню корупції. Тут слід використовувати такі превентивні важелі, які зроблять саму корупцію огидною для людини та неможливою як явище. Такі превентивні заходи повинні включати в себе:

- *психологічні заходи*, як, наприклад, тестування на можливу схильність до корупційних діянь (матеріальна зацікавленість чи психологічна неспроможність відмовити у проханні), так звана «залежність від корупції», профілактичні бесіди з викриванням наслідків в глобальному масштабі, які спричиняє навіть локальна корупція, формування в суспільстві світогляду, який, наприклад, властивий країнам Сходу про те, що навіть підозра в можливості корупційних діянь це незмиваема ганьба для особи та членів його сім'ї, які могли знати чим займається родич, але не сприяли його виправленню, користуючись плодами його недоброчесної діяльності тощо;

- *економічні заходи*. Ефективне втілення таких заходів можливо лише тоді, коли держава фінансово піклується про своїх громадян. Помилковим вважається підняття заробітних плат для деяких чиновників, суддівських працівників на неосяжну висоту, як показала практика це не є запорукою доброчесності та порядності. Економічні заходи повинні виступати в той площині наскільки сама людина з її професіоналізмом та репутацією може отримувати заслужену винагороду за свою працю;

- *контролюючі заходи* полягають у тому, що повинні здійснюватися особами, які пройшли ретельну перевірку на доброчесність з психологічної точки зору, тобто виявили себе особами з такими властивостями характеру, які унеможливають їх заангажованість з боку недоброчесних суб'єктів, схильних до корупції;

- *соціальні заходи*. Тут слід зауважити, що вжиття соціальних факторів на виробничі показники виявляється не прямо, а побічно, можливо з великим часовим розривом між дією та результатами. Це обумовлює підвищення вимог до обліку соціального аспекту. Соціальні аспекти здебільшого не піддаються прямому впливу. Вплив на них, так само, як і зворотній зв'язок, виявляється через інтереси колективів і особистостей. Таким чином, відсутність чіткої регламентації діяльності посадових осіб, необхідність видавання плану чи певної статистики (паперова бюрократична робота) з заздалегідь необхідними показниками, поширеність у кадровій політиці випадків заміщення посад через знайомство чи родинні зв'язки, відсутність механізмів унеможливлення прийняття на службу лідерів і членів злочинних угруповань та здійснення ними кар'єри, відсутність доброчесних працівників, які контролювали б певну сферу діяльності та інше робить можливим розвиток корупції;

- *політичні заходи* це боротьба з корумпованими формами політичної боротьби кланів, політичних еліт, партій, груп і окремих осіб за владу, що підриває фундаментальні основи функціонування суспільства і держави. Корупція у структурах влади може бути обмежена за допомогою ефективного розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна із гілок влади урівноважує, контролює

іншу і таким чином протистоїть зловживанням. У країнах так званого третього світу для політичної системи характерна слабкість законодавчих органів і свавілля виконавчої влади. Проте формальний розподіл влади не може сам по собі дати ефективного результату. Також, особливу увагу становить і корумпованість виборчого процесу, де існує купівля голосів виборців. В цьому аспекті необхідно нівелювати самі засади корупції, а саме: зрощення бізнесу і влади, де повинен працювати реальний бізнес, підпорядкований лише закону; де бюрократизація всієї державної системи; наявність власного (невипадкового) електорату, що не «накачується» технологічно, а який виникає внаслідок логіки суспільних процесів; запровадження цензу так званої «суспільної благодійності» (обмеження в праві бути обраним на державні посади осіб, що мають судимість чи адміністративні стягнення у зв'язку з посадовими зловживаннями взагалі навіть через погашену судимість), приводить до ситуації, коли недоборочесні претенденти на посади з корупційним ризиком мають переваги (за рахунок капіталів чи інших різноманітних способів незаконного впливу) домогтися успіху у виборчій кампанії чи в конкурсі на посаду. Ця обставина значною мірою підриває авторитет існуючої представницької влади в очах населення.

Тому на етапі втілення соціальних та політичних заходів їх можна пов'язати з правовими заходами, які закріплювати *правовими нормами* на законодавчому рівні. Слід мати на увазі, що правовий аспект корупції проявляється в тому, що, з одного боку, вона порушує право, яке виражається в законодавстві держави, а з іншого – держава вживає передбачених законом правових та інших заходів щодо боротьби з цим соціальним явищем.

Одні заходи можуть бути направлені на настання негативних наслідків після здійснення корупційних діянь і в Законі України «Про запобігання корупції» [3] визначаються як відповідальність за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, а також усунення наслідків корупційних правопорушень (скасування актів, визнання нікчемними правочинів, відшкодування збитків у судовому порядку). З іншого боку, уявляється більш раціональним та ефективним долати корупцію превентивними заходами. В Законі України «Про запобігання корупції» вони прописані, як міжнародне співробітництво; антикорупційні обмеження (щодо використання службового становища, одержання подарунків, сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, спільної роботи близьких осіб, після припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування); запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (види конфлікту інтересів, шляхи врегулювання); спеціальні антикорупційні інструменти (антикорупційна експертиза, спеціальна антикорупційна перевірка, Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, вимоги щодо прозорості та доступу до інформації); захист викривачів (захист осіб, які повідомляють про факти корупції від незаконного звільнення, переведення, зміни істотних умов трудового договору). Також цей Закон визначає спеціальний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, а саме Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК).

Слід зазначити, що у 2023 році Уряд ухвалив Державну антикорупційну програму на 2023-2025 роки [4]), розроблену НАЗК, метою якої є досягнення значного прогресу в запобіганні та протидії корупції, забезпечення злагоженості та

вимірювання, які дають змогу за певними критеріями визначати стан речей. Оцінюючи рівень корупції, традиційно користуються Індексом сприйняття корупції, який із 1995 року розраховує міжнародна антикорупційна неурядова організація Transparency International, ключовим показником якого є кількість балів, а не місце в рейтингу. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100 балів) свідчить про те, що корупції майже немає в житті суспільства. У 2022 році Україна отримала 33 бали зі 100 можливих, що на 1 бал більше, ніж було у 2021 році, а також дорівнює показнику України у 2020 році [6]. Набрані Україною 33 бали у 2022 році - це найвищий показник нашої країни з часу запуску оновленої методології CPI. Таким чином, за останні 10 років показник України зріс на 8 балів. Зростання України на один пункт в цьому році – це зміна в межах похибки, тому варто розглядати результати за кілька років. І наша країна демонструє позитивну динаміку, навіть попри військову агресію РФ. Отже, ми бачимо, що прогрес України у боротьбі з корупцією – це сталий процес, який продовжується навіть у найскладніший період існування держави.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можна зробити висновок про те, що психологічні, економічні, соціальні, контролюючі, політичні та правові заходи можуть бути використані лише при ретельній оцінці стану країни, уряд якої може чи через об'єктивні чи через суб'єктивні аспекти почати боротьбу з корупцією. Оптимальним досягненням для підтримки рівного курсу антикорупційної політики держави є усвідомлювання чиновниками неможливості взагалі, ні при яких умовах діянь, які підпадали б під поняття корупції в загальносвітовому визначенні цього явища.

Отже, Україна на сучасному етапі розвитку державності прагне увійти у Європейський Союз, де до питань подолання корупції ставляться дуже високі вимоги. Але слід зауважити, що кожна країна мала свої історико-політичні, соціальні, правові, економічні етапи розвитку. Україна мала достатньо сумний досвід розвитку державності з огляду на засилля корупції в майже усіх сферах. Тому перш за все потрібно:

1. Вдосконалювати механізми, які будуть направлені на роботу з суб'єктивним аспектом подолання корупції (політичний та правовий) через об'єктивний аспект (психологічний та соціальний). І саме таким чином розробляти раціональні механізми боротьби та подолання корупції в країні на всіх рівнях. Психологічні, економічні, соціальні, контролюючі, політичні та правові заходи можуть бути використані лише при ретельній оцінці стану країни, уряд якої може чи через об'єктивні чи через суб'єктивні аспекти почати боротьбу з корупцією. Оптимальним досягненням для підтримки рівного курсу антикорупційної політики держави є усвідомлювання чиновниками неможливості взагалі, ні при яких умовах діянь, які підпадали б під поняття корупції в загальносвітовому визначенні цього явища.

2. Психологічні заходи запобігання корупції можуть втілюватися в незалежному тестуванні на можливу схильність до корупційних діянь, профілактичних бесідах з викриванням тих наслідків в глобальному масштабі, які спричиняє навіть локальна корупція, формуванні в суспільстві світогляду, який наприклад властивий країнам Сходу про те, що навіть підозра в можливості корупційних

діянь це ганьба для особи та членів його сім'ї, які могли знати чим займається родич, але не сприяли його виправленню, користуючись плодами його недоброчесної діяльності тощо.

3. Запроваджувати неможливість взагалі зайняття будь-яких державних посад (в тому числі суддівських), бути обраними депутатами різних рівнів та вступати в цивільно-правові відносини з будь-якими державними органами, якщо особа була коли-небудь притягнута до будь-якої юридичної відповідальності за діяння, які можуть бути розцінені, як корупційні чи недоброчесні. Тому пропонується розробити класифікацію таких діянь за галузями права для того, щоб особи, які були вже помічені у таких діяннях та мають психологічну схильність до корупції не мали потенційної змоги займати відповідальні пости в майбутньому.

4. Соціальні заходи запобігання корупції повинні встановлюватися через чітку регламентацію діяльності посадових осіб, скасування необхідності видавання плану чи певної статистики (паперова бюрократична робота) з заздалегідь необхідними показниками; заборону поширення у кадровій політиці випадків заміщення посад через знайомство чи родинні зв'язки; відсутність механізмів унеможливлення прийняття на службу лідерів і членів злочинних угруповань та здійснення ними кар'єри.

5. Також необхідне впровадження норм, за якими будь-які особи, які займають державні (в тому числі суддівські) посади, депутати різних рівнів та члени їхніх сімей не займалися підприємницькою діяльністю до та після виконання повноважень у встановлений певний термін, наприклад 5 років. Це дасть змогу унеможливити лобіювання недоброчесних інтересів, які можуть призводити до корупції.

6. Не можна створювати клановість за юридичними спеціальностями, щоб одночасно поєднувалися в одній родині фахівці різних спеціалізацій - судді, адвокати та прокурори, навіть якщо вони і не приймають участь в одному процесі, бо це є потенційною основою для корупції. Це не буде порушувати права людини, оскільки загроза корупції є більш великою у порівнянні з необхідністю вирішення справи за законом та справедливістю.

Список використаної літератури

1. Курс кримінології: Особлива частина: Підручник: У 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; За заг. ред. О. М. Джузи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.
2. Андрійко О. Ф. Правові засоби протидії корупції. Часопис Київського університету права. 2007. № 4. С. 3-8.
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
4. Про затвердження державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 р. № 220. Дата оновлення: 01.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
5. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. Офіційний сайт Національного агентства з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/pidtrymka-vykryvachiv-u-susplstvi-dosyagla-istorychnogo-maksymumu-danidoslidzhennya/>.
6. Transparency International Georgia. Corruption Perception Index 2022: Georgia Has Stag-nated in the Fight Against Corruption in the Last 10 Years. 2022. URL: <https://>

transpar-ency.ge/en/post/corruption-perception-index-2022-georgia-has-stagnated-fight-against-corruption-last-10-years.

References

1. Criminology Course: Special Part: Textbook: In 2 volumes (2001). M. V. Kornienko, B. V. Romanyuk, I. M. Melnyk and others; General editor. O. M. Dzhuzhy. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
2. Andriyko O. F. (2007). Legal Means of Combating Corruption. Journal of the Kyiv University of Law. No. 4. P. 3-8 [in Ukrainian].
3. The Law of Ukraine on the Prevention of Corruption No. 1700-VII (2014. October, 14). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (access date: 10.01.2025) [in Ukrainian].
4. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the state anti-corruption program for 2023-2025 No. 220 (2023, March, 04). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text> (date of access: 10.01.2025) [in Ukrainian].
5. Corruption in Ukraine 2024: understanding, perception, prevalence. Official website of the National Agency for the Prevention of Corruption. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/pidtrymka-vykryvachiv-u-suspilstvi-dosyagla-istorychnogo-maksimumu-dani-doslidzhennya/> [in Ukrainian].
6. Transparency International Georgia. Corruption Perception Index 2022: Georgia Has Stag-nated in the Fight Against Corruption in the Last 10 Years. (2022). URL: <https://transpar-ency.ge/en/post/corruption-perception-index-2022-georgia-has-stagnated-fight-against-corruption-last-10-years>.

Стаття надійшла 05.03.2025 р.

O. M. Borshchevska, Candidate of Laws, Associate Professor
Odesa National Maritime University
the Department of International and National Law
34 Mechnykova St, Odesa, 65029, Ukraine
e-mail: elennika2098@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2549-429X>

O. O. Kukshynova, Candidate of Laws, Associate Professor
Odesa National Maritime University
the Department of International and National Law
34 Mechnykova St, Odesa, 65029, Ukraine
e-mail: olga.kukshinova@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0470-6863>

PREVENTIVE MEASURES TO PREVENT AND FIGHT CORRUPTION IN UKRAINE

Summary

The article is devoted to the study of preventive measures to prevent and fight corruption in Ukraine. Corruption is a term that can be characterized using various criteria from many fields of knowledge, such as sociology, psychology, political science, jurisprudence, etc. Taking into account the above, a study of the branch sciences was conducted on the genetic programming of a person to commit corrupt acts as historically fixed in the subconscious, that is, from a psychological and sociological point of view.

It is noted that the purpose of the study is to determine measures to prevent corruption through the prism of the psychological perception of this phenomenon as negative for society

and to determine preventive measures to combat the so-called addiction to corruption in the psychological aspect. It is proved that such measures are more progressive than punishment in the legal aspect. On the other hand, using preventive measures of a psychological and social nature, it is necessary to study the possibility of strengthening legal responsibility for neglecting the use of preventive measures in the field of corruption prevention.

An interconnected chain has been studied, which is determined by the psychological properties of an individual who has a tendency to corrupt acts; the sociological aspect of the permissibility of the development of opportunities for the spread of corruption in any form in society; the political aspect of corruption, which consists in the political activity of subjects of power regarding the activities of political parties, the electoral, legislative, budgetary process, privatization, etc. and the legal aspect of corruption, which is manifested on the one hand in the violation of the law as an objective category, and on the other in the fact that the state takes legal and other measures provided for by law to combat this social disadvantage.

Based on the conducted research, conclusions were drawn on the need to improve mechanisms that will be aimed at working with the subjective aspect of overcoming corruption (political and legal) through the objective aspect (psychological and social). Psychological measures to prevent corruption can be implemented in independent testing for a possible tendency to corrupt acts, preventive conversations with the disclosure of the consequences on a global scale that even local corruption causes, the formation in society of a worldview, which is, for example, typical of Eastern countries, that even suspicion of the possibility of corrupt acts is a shame for a person and his family members, who could know what a relative was doing, but did not contribute to his correction, using the fruits of his dishonest activities, etc.

Keywords: corruption, corrupt acts, prevention of corruption, fight, subjective aspect, objective aspect, state, law, constitutional rights, principle of the rule of law.

А. І. Василяченко, ад'юнкт

Пенітенціарна академія України

Юридичний факультет

Кафедра адміністративного, цивільного та господарського права і процесу

вул. Гонча, 34, Чернігів, 14000, Україна

e-mail: nnik390657@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-8334-9513>

ЗАПОБІГАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПОВ'ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано правову базу, основні причини виникнення корупційних правопорушень та їх вплив на функціонування кримінально-виконавчої системи. Акцентовано увагу на основних факторах, що сприяють виникненню корупційних ризиків, зокрема нормативно-правових, організаційних та морально-етичних аспектів діяльності працівників. Проаналізовано сучасні механізми протидії корупційним проявам, включаючи впровадження антикорупційних заходів, посилення контролю за службовою діяльністю та підвищення рівня правової свідомості персоналу.

Розглянуто ефективність впровадження антикорупційних програм, підвищення рівня прозорості в управлінні, а також формування етичної поведінки серед працівників служби. У статті запропоновано комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення превентивних механізмів, зокрема - удосконалення антикорупційного законодавства, розробка спеціалізованих програм підготовки працівників кримінально-виконавчої служби, впровадження системи етичного моніторингу, а також активізація співпраці з громадськими організаціями для підвищення прозорості діяльності установ виконання покарань. Визначено ключові напрямки вдосконалення правових механізмів та організаційних заходів для зниження рівня корупційних ризиків. Наголошено на важливості міжвідомчої співпраці, громадського контролю та розвитку культури доброчесності для зміцнення правопорядку в системі виконання кримінальних покарань.

Стаття може бути цікава експертам з антикорупційного права, викладачам, аспірантам, організаціям, що працюють у сфері протидії корупції, а також буде корисною для всіх, хто цікавиться питаннями підвищення ефективності функціонування державних органів, зокрема у сфері виконання кримінальних покарань.

Ключові слова: корупція, Державна кримінально-виконавча служба, запобігання адміністративним правопорушенням, антикорупційні заходи, правова обізнаність.

Постановка проблеми. Корупція залишається однією з ключових загроз для ефективного функціонування державних органів, зокрема Державної кримінально-виконавчої системи України (далі - ДКВС України). Попри впровадження антикорупційного законодавства та відповідних заходів, корупційні прояви у системі все ще залишаються поширеними. Це свідчить про необхідність глибокого аналізу причин і передумов виникнення таких правопорушень, а також розробки більш ефективного комплексу профілактичних заходів. Основна проблема поля-

гає у недостатній дієвості чинних механізмів запобігання корупції та управління корупційними ризиками у системі Державної кримінально-виконавчої служби.

Метою статті є аналіз проблематики запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаних з корупцією у ДКВС України, визначення основних викликів і розробка практичних рекомендацій щодо їх подолання. Актуальність цього питання зумовлена необхідністю створення ефективної системи протидії корупції, яка сприятиме зміцненню законності, дотриманню прав людини та забезпеченню справедливості у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним із корупцією в системі кримінально-виконавчої служби є об'єктом уваги багатьох дослідників. Серед таких: В. Ф. Пузирний, О. Г. Ткаченко, Я. О. Ліховицький, О. І. Богатирьов, С. В. Зливко, В. Л. Дубік, С. К. Гречанюк, О. О. Єрмак та ін. Автори значну увагу приділяють аналізу нормативно-правової бази, що регулює антикорупційну діяльність та вивченню практичних аспектів застосування профілактичних заходів. Водночас наголошується на важливості вдосконалення організаційних підходів і міжвідомчої співпраці для підвищення результативності боротьби з корупцією. Однак, попри численні дослідження, залишається актуальним питання пошуку більш дієвих механізмів запобігання корупції, адаптованих до специфіки Державної кримінально-виконавчої системи.

Виклад основного матеріалу. Корупція є однією з найбільших загроз для ефективного функціонування державних інституцій, зокрема й Державної кримінально-виконавчої служби України. Проблема корупції серед посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування постала дуже гостро. Її негативний вплив на становлення громадянського суспільства в Україні стає все відчутнішим і нині створює реальну загрозу національній безпеці держави. Починаючи з порушення службового обов'язку, корупція тягне за собою порушення інших суспільних відносин: призводить до гальмування та викривлення соціально-економічних реформ, поглиблює соціальну нерівність громадян, збільшує соціальну напругу в суспільстві, порушує принципи соціальної справедливості, ускладнює доступ громадян до соціальних фондів [1, с. 117]. Її погіршення підриває не лише довіру громадян до системи правосуддя, але й створює умови для зловживання владою, а також перешкоджає реалізації основних принципів законності і справедливості. Запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаних з корупцією в діяльності персоналу установ виконання покарань є виявлення корупційних ризиків. Тому з метою усунення умов та причин їх виникнення постійно відбуваються дослідження науковцями, державними установами та громадськими організаціями, щоб розробити та здійснити низку заходів у сфері запобігання та протидії корупції, більша частина з яких спрямована саме на її запобігання [2, с. 10]. Це включає виявлення потенційних ризиків, усунення передумов для корупційних проявів та вдосконалення правових, організаційних і освітніх механізмів протидії. Особливу роль у цьому відіграють превентні заходи, що сприяють підвищенню прозорості та відповідальності в роботі органів ДКВС.

Особливо небезпечним є те, що корупція в системі ДКВС України може мати прихований характер, виявляючись у формах зловживання службовим станови-

щем, неправомірному впливі на процеси виконання покарань або неефективному використанні ресурсів. Це не лише порушує норми законодавства, але й створює передумови для виникнення інших правопорушень. У зв'язку з цим, питання запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією стає надзвичайно актуальним і заслуговує особливої уваги. Дане питання регулюються рядом правових документів. Одним з найважливіших з них є Закон України від 14 жовтня 2014 року «Про запобігання корупції» [3]. Цей закон є основою для визначення правових та організаційних засад функціонування системи запобігання корупції в Україні, а також встановлює зміст і процедури, які визначають способи використання запобіжних антикорупційних заходів та принципи, які встановлюються для виправлення наслідків адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією.

Однак, наявністю норм, що регулюють засоби запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією відзначається не лише згаданий вище закон. Наприклад, спеціальне законодавство щодо державної служби, зокрема Закон України від 10 грудня 2015 року «Про державну службу» [4], також містить норми, що регулюють запобігання адміністративних правопорушень пов'язаним з корупцією. Згідно з цим законом, існують обмеження щодо призначення на посаду (стаття 32), в рамках яких заборонено пряме підпорядкування близьким особам.

Особливу увагу слід приділити Кодексу України про адміністративні правопорушення, який у своїй структурі включає главу 13-А під назвою «Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією» [5]. Ця глава Кодексу визначає адміністративну відповідальність за різні види порушень, пов'язаних з корупцією. Зокрема, в цій главі встановлено відповідальність за порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (стаття 6⁴), порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків (стаття 6⁵), порушення вимог фінансового контролю (стаття 6⁶), порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (стаття 6⁷), незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень (стаття 6⁸) та невжиття заходів щодо протидії корупції (стаття 6⁹). Таким чином, Кодекс містить нормативні положення, що регулюють адміністративну відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, і визначає їх види та наслідки.

Документи, видані Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК), яка є центральною інституцією виконавчої влади зі спеціальним статусом та відіграє суттєву роль у створенні нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання конкретних аспектів запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією в системі ДКВС України. Це орган, який формує та реалізує державну антикорупційну політику. Прикладами таких актів можуть бути Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, затверджене Рішенням НАЗК від 09 лютого 2018 року № 166 [7], Методологія оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади, затверджена Рішенням НАЗК від 02 грудня 2016 року № 126 [8], Порядок оформлення протоколів про адміністративні правопорушення та внесення приписів Національним агентством з питань запобі-

гання корупції, затверджений Рішенням НАЗК від 09 червня 2016 року № 5 [9], Методичні рекомендації щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затверджені Рішенням НАЗК від 29 вересня 2017 року № 839 [10] та інші правові документи. Такими правовими документами НАЗК встановлюють правила та процедури, які допомагають у виконанні протикорупційної стратегії. У рамках якої регулюються питання, пов'язані з реєстрацією осіб, які скоїли корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, проведенням оцінки корупційних ризиків, складанням протоколів про адміністративні правопорушення та інші аспекти, спрямовані на запобігання корупції в системі ДКВС України.

Певні елементи запобігання адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, можна знайти в нормативно-правових актах нижчого рівня, виданих іншими органами державної влади. Наприклад, Кодекс професійної етики персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України [11], містить норми, що запобігають адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією. Зокрема, персонал «не повинен допускати, щоб його особисті, фінансові чи інші інтереси спричинили конфлікт інтересів під час обіймання посади. Він несе відповідальність за недопущення таких конфліктів інтересів повинен звертатись за роз'ясненням у колізійних випадках» [11]. Крім того, працівники служби мають бути активними у боротьбі з усіма формами корупції. Якщо працівники ДКВС стикаються з будь-якими випадками корупції, вони зобов'язані повідомляти про це своє керівництво та відповідні органи.

Серед позитивних трансформацій в системі правового забезпечення запобігання адміністративним правопорушенням останнім часом слід відзначити схвалення оновленої Антикорупційної стратегії на період 2021-2025 років, що сталася 20 червня 2022 року. В цьому законі передбачено, що попередня Антикорупційна стратегія на 2014-2017 роки не була повністю реалізована через тривалий процес створення антикорупційних інституцій, нову антикорупційну стратегію на 2018-2020 роки ухвалено не було, тому невиконані завдання, які залишаються актуальними. Це також стосується подальшої регламентації та дотримання законодавчих обмежень і заборон, які передбачені для державних службовців ДКВС України [12].

Ефективне функціонування законодавства щодо запобігання адміністративним правопорушенням в значній частині залежить від його системності та цілеспрямованого використання. На наш погляд, цьому сприяв би саме комплексний підхід, що включав би матеріально-профілактичні, процесуально-профілактичні та організаційно-управлінський напрямки. Кожен із зазначених напрямків має містити пункти, спрямовані на соціальне запобігання адміністративним правопорушенням з метою їх профілактики. Зокрема, матеріально-профілактичні норми мають визначати правила поведінки та заборони, здатні стримувати адміністративні правопорушення, процесуально-профілактичні регламентувати процедуру профілактики з додержанням гарантій, а, відповідно, організаційно-управлінські норми встановлювати обов'язки і відповідальність суб'єктів профілактики та умови ефективності запобігання адміністративним правопорушенням.

Висновки і пропозиції. Корупція в системі Державної кримінально-виконавчої служби України залишається серйозним викликом, який підриває ефективність виконання покарань, порушує права засуджених і осіб, які перебувають під вартою, та дискредитує діяльність органів правопорядку.

Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, є проявом системних проблем, які виникають через недосконалість нормативно-правової бази, слабкий контроль, низький рівень правової обізнаності персоналу та відсутність антикорупційної культури. Аналіз проблеми дозволяє зробити кілька ключових висновків і запропонувати запровадити конкретні шляхи вирішення, одним з яких є вдосконалення нормативно-правової бази, а саме:

- розробити та впровадити чіткий і дієвий механізм відповідальності за адміністративні корупційні правопорушення;

- гармонізувати законодавство України з міжнародними стандартами боротьби з корупцією у сфері ДКВС України;

- визначити окремі критерії оцінки ризиків корупційних проявів для кожної ланки ДКВС.

Другим пунктом може бути посилення внутрішнього контролю моніторингу:

- створити незалежні комісії, або підрозділи для моніторингу корупційних ризиків і розслідування порушень;

- регулярне проведення аудитів та антикорупційних перевірок діяльності установ ДКВС.

На нашу думку, було б доречно також:

- введення обов'язкових курсів антикорупційної підготовки для працівників усіх рівнів;

- проведення семінарів, тренінгів та освітніх програм спрямованих на формування правової свідомості та нетерпимості до корупції;

- забезпечення соціального захисту співробітників ДКВС для зменшення їхньої вразливості до корупційних ризиків;

- введення системи винагород і стимулів для працівників, які дотримуються етичних стандартів і повідомляють про корупційні випадки;

- використання досвіду міжнародних організацій у боротьбі з корупцією в системі ДКВС;

- розширення співпраці з неурядовими організаціями та правозахисниками для забезпечення прозорості діяльності ДКВС України.

Таким чином, практична реалізація запропонованих заходів сприятиме зниженню рівня корупції у системі ДКВС, підвищенню ефективності системи виконання покарань та довіри громадськості до органів кримінально-виконавчої служби. Це стане важливим кроком до побудови справедливої, прозорої та відповідальної Державної кримінально-виконавчої служби України, яка функціонує в інтересах суспільства та відповідає принципам верховенства права.

Список використаної літератури

1. Лисенко В. О. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційним проявам у Державній кримінально-виконавчій службі. Право і суспільство. 2013. № 1. С. 117-122.
2. Гальцова О. В. Корупція в установах виконання покарань. Новітні тенденції сучасної юридичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 6-7 грудня 2019 року. Дніпро, 2019. 160 с.
3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-17>

- zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 26.11.2024).
4. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>. (дата звернення: 26.11.2024).
 5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>. (дата звернення: 26.11.2024).
 6. Про затвердження Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 року № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
 7. Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення: Рішення НАЗК від 09 лютого 2018 року № 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0345-18#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
 8. Методологія оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади: Рішення НАЗК від 02 грудня 2016 року № 126. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
 9. Порядок оформлення протоколів про адміністративні правопорушення та внесення приписів Національним агентством з питань запобігання корупції: Рішення НАЗК від 09 червня 2016 року № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0014-20#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
 10. Методичні рекомендації щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів: Рішення НАЗК від 29 вересня 2017 року № 839. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/rishennya-vid-29-09-2017-839-pro-zatverdzhennya-metodychnyh-rekomendatsij-shhodo-zapobigannya-ta-vregulyuvannya-konfliktu-interesiv> (дата звернення: 28.11.2024).
 11. Кодекс професійної етики персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 14.04.2017 року № 1272/5. URL: <https://www.probaton.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/docx> (дата звернення: 28.11.2024).
 12. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93> (дата звернення: 28.11.2024).

References

1. Lysenko, V. O. (2013). Criminological Characteristics and Prevention of Corruption Manifestations in the State Criminal Executive Service. *Law and society*, 1, P. 117-122 [in Ukrainian].
2. Haltsova, O. V. (2019). Corruption in institutions for the execution of punishments. *The Latest Trends in Modern Legal Science: Proceedings of International. Scientific and Practical Conference*. 160 p. Dnipro [in Ukrainian].
3. Law of Ukraine on Prevention of Corruption No. 1700-VII (2014, October 14). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> [in Ukrainian].
4. Law of Ukraine on Civil Service No 889-VIII (2015, December 10). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> [in Ukrainian].
5. Code of Ukraine on Administrative Offenses No. 8073-X (1984, December 07). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].
6. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on approval of the Regulations on the 6th Unified State System of Prevention, Response and Termination of Terrorist Acts and Minimization of Their Consequences No. 92 (2016, February 18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2016-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
7. NACP Decision on Regulations on the Unified State Register of Persons Who Committed Corruption or Corruption-Related Offenses No. 166 (2018, February 9). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0345-18#Text> [in Ukrainian].
8. Decision of the NACP on the Methodology for assessing corruption risks in the activities of authorities No. 126 (2016, December 2). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1718-16#Text> [in Ukrainian].
9. Decision of the NACP on the Procedure for Drawing Up Protocols on Administrative Offenses and Making Orders by the National Agency for the Prevention of Corruption

- No. 5 (2016, June 9). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0014-20#Text> [in Ukrainian].
10. Decision of the NACP on the Methodological recommendations for prevention and settlement of conflict-of-interest No. 839 (2017, September 29). URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/rishennya-vid-29-09-2017-839-pro-zatverdzhennya-metodychnyh-rekomendatsij-shhodo-zapobigannya-ta-vregulyuvannya-konfliktu-interesiv> [in Ukrainian].
 11. Code of Professional Ethics of Personnel of the State Criminal Executive Service of Ukraine No. 1272/5 (2017, April 14). URL: <https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/docx> [in Ukrainian].
 12. Anti-Corruption Strategy for 2021-2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#n93> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 16.02.2025 р.

A. I. Vasyliachenko, Adjunct

Penitentiary Academy of Ukraine, Faculty of Law
the Department of Administrative, Civil and of Economic Law and Procedure
34 Honcha St, Chernihiv, 14000, Ukraine
e-mail: nnik390657@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-8334-9513>

PREVENTION OF ADMINISTRATIVE OFFENSES RELATED TO CORRUPTION IN THE SYSTEM OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

Summary

The article analyzes the legal framework, the main causes of corruption offenses, and their impact on the functioning of the criminal and executive system. Attention is focused on the main factors contributing to the emergence of corruption risks, in particular the following: regulatory, organizational, moral, and ethical aspects of personnel's activities. Modern mechanisms for countering corruption manifestations are analyzed, including introducing anti-corruption measures, strengthening control over official activities, and increasing the level of legal awareness of personnel.

The effectiveness of implementing anti-corruption programs, increasing the level of transparency in management, and the formation of ethical behavior among the service personnel are considered. The article proposes a set of measures aimed at improving preventive mechanisms, in particular, improving anti-corruption legislation, developing specialized training programs for criminal and executive service personnel, introducing a system of ethical monitoring, as well as intensifying cooperation with public organizations to increase the transparency of the activities of correctional institutions. Key directions for improving legal mechanisms and organizational measures to reduce corruption risks have been identified. The importance of interagency cooperation, public control, and the development of a culture of integrity to strengthen law and order in the system of execution of criminal punishments was emphasized.

The article may interest experts in anti-corruption law, teachers, graduate students, and organizations working in anti-corruption. It will also be helpful for everyone interested in improving the efficiency of the state bodies functioning, particularly in the bodies for execution of criminal punishments.

Keywords: corruption, State Criminal and Executive Service, prevention of administrative offenses, anti-corruption measures, legal awareness.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325387>

УДК 342.951

О. І. Миколенко, докт. юрид. наук, професор, завідувач кафедри
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра адміністративного та господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: O.Mykolenko@onu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9755-9454>

ПОЛІТИКА, ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ ТА ЮРИДИЧНА НАУКА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ І ВЗАЄМОВПЛИВУ НА ПРИКЛАДІ НАУКИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

В статті розкрито особливості взаємодії та взаємовпливу один на одного політики, державної ідеології та юридичної науки на прикладі науки адміністративного права. Наголошено на тому, що значення науки адміністративного права не зводиться виключно до обслуговування державної ідеології з питань її реалізації та підвищення ефективності. Взаємодія і взаємовплив цих суспільно-державних явищ набагато складніший, але для того щоб їх розкрити, слід розглядати науку адміністративного права через призму уточнення об'єкту і предмету науки адміністративного права, що вже давно не робилося в комплексних дослідженнях в Україні. Запропоновано життєву філософію особистості визначати як набір цінностей, прагнень і орієнтирів, якими особа керується у повсякденному житті для виправдання своїх вчинків та бездіяльності у минулому та в умовах сьогодення, а також для обґрунтування своїх дій чи бездіяльності у майбутньому. Подібну життєву філософію (державну ідеологію) має і кожна держава як політико-територіальна організація суспільства, адже будь-яка суверенна держава має свій специфічний набір цінностей, інтересів, прагнень і орієнтирів, якими вона керується у повсякденному житті як у внутрішньодержавній політиці, так і у міждержавних відносинах.

Ключові слова: політика, ідеологічна багатоманітність, державна ідеологія, державна політика, юридична наука, наука адміністративного права, адміністративне право.

Постановка проблеми. Чи залежить розвиток юридичної науки від політики та ідеології, що панують в державі? «Так». Втім, особливості взаємовпливу та взаємодії науки адміністративного права, політики і державної ідеології у наукових джерелах чомусь не висвітлюються. Виключення складають випадки, коли задекларована в нормативно-правових актах державна політика потребує науково виважених обґрунтувань та рекомендацій. І тоді наука адміністративного права починає працювати на забезпечення ефективності реалізації державної політики у конкретній сфері суспільних відносин. Втім, значення науки адміністративного права не зводиться виключно до обслуговування державної політики з питань її реалізації та підвищення ефективності. Взаємодія і взаємовплив цих суспільно-державних явищ набагато складніший, але для того щоб їх розкрити, слід розглядати науку адміністративного права не через призму «паспорта спеціальності», що було модно в радянські часи та залишається доречним у діяльності спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій і

сьогодні, а через призму уточнення об'єкту і предмету науки адміністративного права. Приємно, що такі дослідження починають з'являтися серед джерел науки адміністративного права [1].

Отже, аналіз взаємодії і взаємовпливу політики, державної ідеології та юридичної науки є актуальним для наукової спільноти, а також своєчасним для розуміння процесів, що відбуваються в нашому суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання взаємовпливу науки та політики піднімаються в різних напрямках наукового пізнання (історії, соціології, політології, правознавстві та ін.), зокрема у працях таких вчених як В. Андрущенко, Є. Бистрицький, В. Буян, К. Гольцман, Л. Губерський, Н. Дегтярьова, Д. Ідрісов, О. Макаренко, М. Осокін, Н. Слюсаревський, А. Соломаха, А. Сухарина, В. Таран, Л. Четверікова та ін.

Втім, через те, що ця проблематика знаходиться на стику юридичної науки та інших наук (філософії, історії, соціології тощо) її намагаються оминати в спеціальній літературі. Зміст же підручників з адміністративного права та дисертацій 90-х років минулого століття та, наприклад, 20-х років ХХІ століття показують, зміст та напрями науки адміністративного права постійно змінювались. І ці зміни були обумовлені, в першу чергу, змінами в політиці нашої держави. Важливо подивитися на ці процеси політично неупереджено та оцінити їх з точки зору наукової об'єктивності.

Мета статті. Метою написання статті є розкриття особливостей взаємодії та взаємовпливу один на одного політики, державної ідеології та юридичної науки на прикладі науки адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична наука настільки захопилася обслуговуванням політичних цілей і цінностей, які пропонуються суб'єктами політики та підтримуються більшістю населення нашої країни, що поступово перетворюється в ідеологічний інструмент забезпечення реалізації державної політики в Україні. Такий стан речей породжує небезпечні пастки для майбутнього розвитку національної юридичної науки.

Слід підкреслити, що вплив політики на природничі (фізика, хімія, біологія та ін.) і природничо-гуманітарні науки (екологія, медицина, психологія та ін.) здійснюється зовсім не так як на гуманітарні науки (граматика, історія, політологія та ін.), до яких відноситься і правознавство (юридична наука). Наприклад, політика однієї держави чи групи держав може прискорити дослідження у певній сфері природничих чи природничо-гуманітарних наук для отримання найшвидших результатів для задоволення існуючих політичних потреб та досягнення задекларованих політичних цілей, або, навпаки, уповільнити такі дослідження. Історії людства відомі випадки щодо прискорення досліджень ядерного синтезу для вирішення геополітичних питань [2]. Сьогодні лідерство держав у політико-економічній сфері забезпечується дослідженнями у сфері штучного інтелекту. Такі дослідження прискорюються державною політикою як у США [3], так і окремих країнах Західної Європи [4]. Яскравим прикладом уповільнення досліджень стала наука психології, яка в Радянському Союзі розвилася лише однобоко, у сфері психіатрії, тоді як інші напрями знаходилися у занепаді.

Втім, політика сучасних держав, як правило, не впливає на зміст природничих чи природничо-гуманітарних наук, адже відкриття, яке було зроблене гро-

мадянином України у фізиці, стає надбанням всього світу, бо фізика є наукою, зміст якої не може змінюватись в залежності від національності чи громадянства особи, державних кордонів, політичного режиму чи форми правління в державі. Одним із останніх в людській історії прикладів негативного впливу державної ідеології на розвиток природничих чи природничо-гуманітарних наук є вплив марксистсько-ленінської ідеології, і то слід зазначити, що цей негативний вплив відбувався не на сутнісному, а на стилістичному рівні, тобто при обґрунтуванні відкриття у фізиці, науковець повинен був використовувати праці і висловлювання фундаторів марксистсько-ленінської ідеології, тоді як саме відкриття ставало вагомим для всього людства.

Зовсім по-іншому політика впливає на гуманітарні науки, навіть хочемо підкреслити, що цей вплив в більшій мірі негативний чим позитивний. Які відмінності існують?

По-перше, на зміст гуманітарних наук суттєво впливає політичний режим, що існує в країні, та державна політика. Яскравим прикладом є наука «Історія України», адже до 1990 року це був один варіант історії України, з 1991 по 2013 роки – другий варіант, а з 2014 року по сьогодні – третій. Не здивуємось, якщо через п'ять років українському суспільству запропонують четвертий варіант історії України.

Подібні процеси відбуваються і з юридичною наукою України. Особливо це помітно по науці адміністративного права, адже до 1990 року це одна система знань про адміністративно-правові явища, з 1991 по 2000 роки – це хаотично-мінливі знання про адміністративно-правові явища, а з 2000 року по сьогодні це синтез оновлених знань про адміністративно-правові явища, які є реакцією на зміни в політиці держави. Більш того, є науковці, які взагалі пропонують викинути із національної пам'яті радянський етап розвитку науки адміністративного права, що є зайвим підтвердженням залежності науки адміністративного права від політичних процесів у суспільстві [5]. В цьому сенсі хочемо навести власні думки і висновки, які були зроблені ще у далекому 2012 році:

- «наступництво в науці – явище об'єктивне і полягає в тому, що при виникненні нової теорії адміністративного права зміст знань, які заперечуються, не відкидається повністю, а може зберігатися у вигляді альтернативних паралельно існуючих концепцій по відношенню до основної нової теорії адміністративного права» [5, с. 133];

- «повне ігнорування якогось одного етапу, як це сьогодні відбувається з радянською адміністративною наукою, буде свідчити про розрив зв'язків наступництва сучасної науки адміністративного права з попередніми її етапами» [5, с. 133].

По-друге, досягнення гуманітарних наук зазвичай не є надбанням всього людства, а являють собою здобутки національного масштабу, які втрачають своє значення за межами території України. Наприклад, наука «Історія України» має надзвичайно велике значення в Україні, але втрачає своє значення за її межами. Більш того, окремі історичні факти та події, історичні особистості по-різному трактуються у історіях країн світу. Тобто гуманітарні науки завжди мають національно-регіональне забарвлення, а їхній зміст обумовлюється державною політикою.

Досягнення, які були отримані в юридичній науці України, можуть стати надбанням всього людства тільки при дотриманні однієї умови – будуть стосуватися загальнолюдських цінностей та загальносвітових проблем (права людини, демократичні принципи функціонування держави, міжнародне право та відносини і ін.). У всіх інших випадках, досягнення юридичної науки є лише здобутками української юридичної науки. Обумовлено це тим, що юридична наука, як і наука «Історія України» має національно-регіональне забарвлення, а її зміст обумовлений державною політикою.

В наукових джерелах з адміністративного права є намагання окремих науковців надати своїм висновкам загальносвітове та загальнолюдське значення. Наприклад, А. А. Пухтецька у 2009 році спробувала поєднати досягнення адміністративної науки країн ЄС із здобутками української юридичної науки. Мова йде про дисертацію «Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України» [6]. Втім, такі дослідження в адміністративному праві, по-перше, є скоріше виключенням із правила, ніж правилом, а, по-друге, за своєю суттю залишаються національно-регіональними (стосуються лише націй країн ЄС та європейського регіону) та політично-обумовленими (обумовлені політикою ЄС).

Таким чином, здобутки нашої науки адміністративного права це надбання, які мають значення лише для України та її суспільства. В обмежених випадках вони можуть бути корисні в європейському регіоні, але позбавлені загальносвітового і загальнолюдського значення.

Отже, гуманітарні науки, до яких відносяться юридичні науки та така галузева наука як «адміністративне право», як було доведено вище, суттєво залежать від політичного режиму та політики в державі. Виникає доречне питання – як повинні співвідноситись, взаємодіяти та співіснувати між собою державна політика (її цілі і орієнтири) та наука адміністративного права, щоб не допустити виникнення і господарювання в цій науці однієї пануючої (обов'язкової) ідеології, яка, наприклад, була притаманна науці радянського адміністративного права?

В цьому сенсі слід згадати положення ст. 15 Конституції України, яка наголошує: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [7, ст. 15].

Ці конституційні норми не заперечують факту існування в Україні державної ідеології. Втім, дане твердження потребує додаткової аргументації з нашого боку.

Кожна особистість має свою, так звану, «життєву філософію», яка визначається наступним чином в наукових джерелах:

- «спосіб бачення себе, світу і навколишніх людей» [8];
- «це в першу чергу, спосіб інтерпретації людиною того, що з нею відбувається, це особлива форма саморефлексії, результатом якої є відповідь людини на не прості запитання: “заради чого я живу?”, “в чому полягає моє призначення у житті?”, “як мені організувати власне життя?”» [9, с. 140];

- це набір «життєвих орієнтирів, цінностей й прагнень» [10, с. 283], які розкривають божественну природу особи чи її низинну (диявольську) сутність.

На нашу думку, «життєва філософія особистості» це набір цінностей, прагнень і орієнтирів, якими особа керується у повсякденному житті для виправдан-

жавної політики. Державна ідеологія може бути максимально концентрованою в нормативно-правових актах у вигляді державної політики у певних сферах суспільного життя [12; 13], а може набувати форм м'якого права (у вигляді побажань і рекомендацій) [14; 15].

Отже, державна ідеологія в Україні існує, що не суперечить положенням ст. 15 Конституції України. Вона суттєво впливає на процес розвитку науки адміністративного права, втім, не перетворюється в єдину обов'язкову ідеологію в сфері юридичної науки. Обумовлено це наступними чинниками.

По-перше, вибір теми наукового дослідження це індивідуальний процес кожного науковця. На цей процес суттєво впливають свідомість, рівень знань і культури особи, а також опосередковано можуть впливати інші фактори (поради наукового керівника чи наукового консультанта, державна ідеологія, офіційно затверджена тема кафедри та ін.). Якщо науковець через дослідження адміністративно-правових явищ хоче поліпшити чи вдосконалити механізм втілення державної ідеології у реальне життя суспільства, то обирає тему, яка тісно пов'язана із існуючою в країні державною ідеологією [16; 17]. Якщо ж науковця не цікавлять адміністративно-правові засади та механізми впровадження державної ідеології у життя суспільства, то він обирає будь-яку іншу тему, яка є важливою для розвитку адміністративного права, але не має тісного зв'язку із державною ідеологією [18; 19].

По-друге, наука адміністративного права це не тільки система загально визнаних і усталених знань про адміністративно-правові явища, а й процес постійної конкуренції ідей, концепцій і підходів, що автоматично унеможлиблює ідеологічну одноманітність у поясненні і трактуванні тих чи інших адміністративно-правових явищ та процесів. Гуманітарні науки так побудовані, що на заміну одного наукового світогляду з часом приходять інші, який краще пояснює процеси у житті суспільства ніж попередній. Такі зміни у науковому світогляді не можливі були б без забезпечення багатоманітності та конкурентної спроможності наукових ідей.

Втім, в науці адміністративного права можна зустріти тенденції, які притискують ідеологічну багатоманітність.

Так, однією із засад сучасної державної ідеології в Україні є євроінтеграційний шлях України. В Преамбулі до Конституції України цей шлях був визначений наступним чином: «Підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [7] Верховна Рада України приймає Основний Закон України.

Зрозуміло, що зміни, які відбулися в Преамбулі Конституції України в 2019 році, потребували не просто наукового осмислення, а розробки науково виважених підходів та засобів щодо їхнього впровадження у реальне життя. Чим і скористалася більшість адміністративістів, які почали пропонувати своє бачення реалізації цих конституційних положень у сфері адміністративно-правового регулювання. З'явилися комплексні дослідження, які або цілком були присвячені даній проблематиці, або частково (у межах одного розділу чи підрозділу праці) звертали увагу на необхідність залучення в національне законодавство загальноєвропейських підходів. Втім, до цих процесів приєдналися процеси психологічного характеру (бажання не виділятися із усього загалу адміністративістів,

через призму уточнення об'єкту і предмету науки адміністративного права, що вже давно не робилося в комплексних дослідженнях в Україні.

Вплив політики на природничі (фізика, хімія, біологія та ін.) і природничо-гуманітарні науки (екологія, медицина, психологія та ін.) здійснюється зовсім не так як на гуманітарні науки (граматика, історія, політологія та ін.), до яких відносяться і правознавство (юридична наука).

Політика сучасних держав, як правило, не впливає на зміст природничих чи природничо-гуманітарних наук, адже відкриття, яке було зроблене в цих науках, стає надбанням всього світу, бо, наприклад, фізика є наукою, зміст якої не може змінюватись в залежності від національності чи громадянства особи, державних кордонів, політичного режиму чи форми правління в державі. По-іншому політика впливає на гуманітарні науки: 1) на зміст гуманітарних наук суттєво впливає політичний режим, що існує в країні та державна політика; 2) досягнення гуманітарних наук зазвичай не є надбанням всього людства, адже вони мають національно-регіональне забарвлення, а їхній зміст обумовлюється державною політикою.

Життєва філософія особистості це набір цінностей, прагнень і орієнтирів, якими особа керується у повсякденному житті для виправдання своїх вчинків та бездіяльності у минулому та в умовах сьогодення, а також для обґрунтування своїх дій чи бездіяльності у майбутньому. Подібну життєву філософію (державну ідеологію) має і кожна держава як політико-територіальна організація суспільства, адже будь-яка суверенна держава має свій специфічний набір цінностей, інтересів, прагнень і орієнтирів, якими вона керується у повсякденному житті як у внутрішньодержавній політиці, так і у міждержавних відносинах.

Державна ідеологія в Україні існує, що не суперечить положенням ст. 15 Конституції України, і вона суттєво впливає на процес розвитку науки адміністративного права.

Список використаної літератури

1. Соломаха А. Г. Етапи становлення та сучасні тенденції розвитку науки адміністративного права: дис. ... док-ра юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2024. 420 с.
2. Атомна бомба. Е-Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Атомна_бомба.
3. Трамп змінює регулювання штучного інтелекту – новий підхід до ШІ в США. LBK&P: LAW FIRM. Публікація від 10 лютого 2025 року. URL: <https://lbplegal.com/uk/трамп-змінює-регулювання-штучного-ін/>.
4. Велика Британія перезапускає інститут штучного інтелекту під новою назвою та з новими цілями. Fintech insider. Публікація від 14 лютого 2025 року. URL: <https://fintechinsider.com.ua/velyka-brytaniya-perezapuskaye-institut-shtuchnogo-intelektu-pid-novoyu-nazvoyu-ta-z-novymy-czilyamy/>.
5. Миколенко О. І. Наступництво в науці адміністративного права. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. № 2 (частина 1). 2012. С. 129-134.
6. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 - адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 20 с.
7. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Життєва філософія / Енциклопедія практичної психології. Психологіс. URL: <http://>

- psychologis.com.ua/zhiznennaya_filosofiya-1.htm.
9. Чугуєва І. Є., Мороз Р. А. Життєва філософія «slow life» як чинник безпечного психологічного простору особистості. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2022. Випуск 3. С. 139-143.
 10. Починок Л. Життєва філософія як засіб самовикриття героя. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : серія філологічна. 2019. Вип. XVI. С. 283-286.
 11. Сухарина А. А. Принципи співвідношення наукового та ідеологічного знання у політичній науці: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 - теорія та історія політичної науки. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2020. 209 с.
 12. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. Відомості Верховної Ради. 2023. № 46. Ст. 116.
 13. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
 14. Рекомендації Правління Національного банку України щодо проблем кредитування та шляхів його активізації: Рішення Ради Національного банку України від 28.01.2020 р. № 1-рд. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr001500-20#Text>.
 15. Рекомендації для зниження ризику шахрайських операцій: Лист Національного банку України від 04.07.2018 р. № 57-0009/36366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3636500-18#Text>.
 16. Олефір В. І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект): дис. ... док-ра юрид. наук: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 497 с.
 17. Сенченко Л. В. Адміністративно-правове регулювання демографічної політики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2011. 202 с.
 18. Голоядова Т. О. Організаційно-правові аспекти управління персоналом в акціонерних товариствах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2002. 212 с.
 19. Агєєв О. В. Прокурор як суб'єкт адміністративного процесу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2006. 170 с.

References

1. Solomakha A. H. (2024). Etapy stanovlennya ta suchasni tendentsiyi rozvytku nauky administratyvnoho prava: dys. ... dok-ra yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Zaporiz'kyu natsional'nyu universytet. Zaporizhzhya. 420 s. [in Ukrainian].
2. Atomna bomba. E-Velyka ukrayins'ka entsyklopediya. URL: https://vue.gov.ua/Atomna_bomba [in Ukrainian].
3. Tramp zminyuye rehulyuvannya shtuchnoho intelektu – novyy pidkhid do SHI v SSHA. LBK&P: LAW FIRM. (10.02.2025 roku). URL: <https://lbplegal.com/uk/tramp-zminyuye-rehulyuvannya-shtuchnoho-in/>. [in Ukrainian].
4. Velyka Brytaniya Perezapuskaye instytut shtuchnoho intelektu pid novoyu nazvoyu ta z novymy tsilyamy. Fintech insider. (14.02.2025 roku). URL: <https://fintechinsider.com.ua/velyka-brytaniya-perezapuskaye-instytut-shtuchnogo-intelektu-pid-novoyu-nazvoyu-ta-z-novymy-czilyamy/> [in Ukrainian].
5. Mykolenko O. I. (2012). Nastupnytstvo v nautsi administratyvnoho prava. Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Yurydychni nauky. № 2 (chastyna 1). S. 129-134 [in Ukrainian].
6. Pukhtets'ka A. A. (2009). Yevropeys'ki pryntsyipy administratyvnoho prava ta yikh zaprovadzheniya v zakonodavstvi Ukrayiny: avto-ref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 -

- administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. NAN Ukrayiny, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
7. Konstytutsiya Ukrayiny (1996). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. № 30. St. 141. [in Ukrainian].
 8. Zhyttyeva filosofiya / Entsyklopediya praktychnoyi psykholohiyi. Psykholohis. URL: http://psychologis.com.ua/zhiznennaya_filosofiya-1.htm. [in Ukrainian].
 9. Chuhuyeva I. Ye., Moroz R. A. (2022). Zhyttyeva filosofiya «slow life» yak chynnyk bezpechnoho psykholohichnoho prostoru osobystosti. Dniprovs'kyy naukovyy chasopys publichnoho upravlinnya, psykholohiyi, prava. Vypusk 3. S. 139-143 [in Ukrainian].
 10. Pochynok L. (2019). Zhyttyeva filosofiya yak zasib samovykrytyta heroya. Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita : seriya filolohichna. Vyp. XVI. S. 283-286 [in Ukrainian].
 11. Sukharyna A. A. (2020). Pryntsypy spivvidnoshennya naukovocho ta ideolohichnocho znan-nya u politychniy nautsi: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.01 - teoriya ta istoriya politychnoyi nauky. L'vivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka. L'viv. 209 s. [in Ukrainian].
 12. Pro osnovni zasady derzhavnoyi polityky u sferi utverdzhennya ukrayins'koyi natsional'noyi ta hromadyans'koyi identychnosti: Zakon Ukrayiny vid 13.12.2022. Vidomosti Verkhovnoyi Rady. 2023. № 46. St. 116 [in Ukrainian].
 13. Pro zasady derzhavnoyi antykoruptsiynoyi polityky na 2021-2025 roky: Zakon Ukrayiny vid 20.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>. [in Ukrainian].
 14. Rekomendatsiyi Pravlinnyu Natsional'noho banku Ukrayiny shchodo problem kredytu-vannya ta shlyakhiv yoho aktyvizatsiyi: Rishennya Rady Natsional'noho banku Ukrayiny vid 28.01.2020 № 1-rd. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr001500-20#Text>. [in Ukrainian].
 15. Rekomendatsiyi dlya znyzhennya ryzyku shakhrays'kykh operatsiy: Lyst Natsional'noho banku Ukrayiny vid 04.07.2018 № 57-0009/36366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3636500-18#Text>. [in Ukrainian].
 16. Olefir V. I. (2005). Derzhavna mihratsiyina polityka Ukrayiny (orhanizatsiyno-pravovyy aspekt): dys. ... dok-ra yuryd. nauk: 12.00.07 – teoriya upravlinnya; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav Ukrayiny. Kyiv. 497 s. [in Ukrainian].
 17. Senchenko L. V. (2011). Administratyvno-pravove rehulyuvannya demohrafichnoyi poli-tyky v Ukrayini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Vidkrytyy mizhnarodnyy universytet rozvytku lyu-dyny «Ukrayina». Kyiv. 202 s. [in Ukrainian].
 18. Holoyadova T. O. (2002). Orhanizatsiyno-pravovi aspekty upravlinnya personalom v aktsionernykh tovarystvakh: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – teoriya upravlinnya; administratyvne pravo i protses; finansove pravo. Natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv. 212 c. [in Ukrainian].
 19. Ahyeyev O. V. (2006). Prokuror yak sub'yekt administratyvnoho protsesu: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – teoriya upravlinnya; administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv. 170 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

O. I. Mykolenko, Doctor of Juridical Sciences, Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
Head of the Department of Administrative and Commercial Law
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: O.Mykolenko@onu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9755-9454>

POLITICS, STATE IDEOLOGY AND LEGAL SCIENCE: PROBLEMS OF INTERACTION AND MUTUAL INFLUENCE ON THE EXAMPLE OF ADMINISTRATIVE LAW SCIENCE

Summary

The article reveals the peculiarities of the interaction and mutual influence of politics, state ideology and legal science on each other using the example of the science of administrative law. It is emphasized that the significance of the science of administrative law is not reduced exclusively to serving the state ideology on issues of its implementation and increasing efficiency. The interaction and mutual influence of these social and state phenomena is much more complex, but in order to reveal them, the science of administrative law should be considered through the prism of specifying the object and subject of the science of administrative law, which has not been done in comprehensive studies in Ukraine for a long time. It is proved that the influence of politics on natural sciences (physics, chemistry, biology, etc.) and natural and human sciences (ecology, medicine, psychology, etc.) is carried out in a completely different way than on the humanities (grammar, history, political science, etc.), which also includes jurisprudence (legal science). In particular, the policy of modern states, as a rule, does not affect the content of natural or natural-humanitarian sciences, because the discovery made in these sciences becomes the property of the whole world, because the content of such sciences does not change depending on the nationality or citizenship of the researcher, state borders, political regime or form of government in the state. In another way, politics affects the humanities: 1) the content of the humanities is significantly influenced by the political regime that exists in the country and state policy; 2) the achievements of the humanities are usually not the property of all mankind, because they have a national-regional color, and their content is determined by state policy. It is proposed to define the life philosophy of an individual as a set of values, aspirations and guidelines that a person is guided by in everyday life to justify his actions and inaction in the past and in the present, as well as to justify his actions or inaction in the future. Each state as a political and territorial organization of society has a similar philosophy of life (state ideology), because any sovereign state has its own specific set of values, interests, aspirations and guidelines, which it is guided by in everyday life both in domestic politics and in interstate relations. It has been proven that a state ideology exists in Ukraine, which does not contradict the provisions of Article 15 of the Constitution of Ukraine, and it significantly affects the process of development of the science of administrative law.

Keywords: politics, ideological diversity, state ideology, state policy, legal science, science of administrative law, administrative law.

І. Ю. Потанін, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра адміністративного та господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: potanin_igor@ukr.net

ПРОТИПРАВНА БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ В АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ, ЯКІ ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОЛОЖЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

В статті здійснено історико-правовий аналіз положень національного законодавства щодо протиправної бездіяльності в адміністративних правопорушеннях, які пов'язані з корупцією. Запропоновано в історії розвитку положень КУпАП з питань адміністративної відповідальності за правопорушення, які пов'язані з корупцією, виділяти такі етапи: 1) перший етап (з 1991 по 2008 роки) охарактеризувався відсутністю в кодифікованому нормативно-правовому акті положень щодо протидії корупції (законодавець встановлював особливості притягнення корупціонерів до адміністративної відповідальності спеціальним законом); 2) другий етап (з 2009 по 2010 роки) охарактеризувався хаотичним визначенням правопорушень, пов'язаних з корупцією, в структурі кодифікованого нормативно-правового акту; 3) третій етап (з 2011 року по сьогодні) характеризується тим, що законодавець намагається визначитись із кількістю протиправних діянь, які пов'язані із корупцією та потребують застосування заходів адміністративної відповідальності. Констатовано, що законодавча техніка, що використовується під час визначення протиправної бездіяльності, потребує вдосконалення, адже формулювання, які пропонує чинний КУпАП, ігнорують напрацювання як вчення про склад адміністративного правопорушення, так і теорію адміністративно-деліктного права про розмежування двох форм протиправного діяння на дію і бездіяльність.

Ключові слова: корупція, корупційне правопорушення, адміністративне правопорушення, склад правопорушення, форма протиправного діяння, бездіяльність, адміністративна відповідальність, адміністративно-деліктне законодавство.

Постановка проблеми. Вчення про склад адміністративного правопорушення постійно вдосконалюється та розвивається в межах науки адміністративного права, що позитивно позначається на освітньому процесі в закладах вищої освіти. Втім, сучасна правозастосовна діяльність у сфері адміністративної відповідальності страждає через концептуально застаріле за змістом Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), а адміністративно-деліктне законодавство не еволюціонує через те, що суб'єкт законодавчої діяльності ігнорує потреби суспільства у вдосконаленні підстав, засад та процедури притягнення осіб до адміністративної відповідальності. В таких умовах, розвиток вчення про склад адміністративного правопорушення перетворюється в наукову діяльність ентузіастів-адміністративістів, а знання щодо коректного формулювання у статтях КУпАП складів правопорушень, які вчиняються у формі бездіяльності, взагалі не використовуються.

Інститут адміністративної відповідальності за порушення, які пов'язані з корупцією, є достатньо новим для адміністративно-деліктного права України. На його прикладі можна показати загальні проблеми правового регулювання адміністративної відповідальності за вчинення протиправних діянь у формі бездіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання розвитку антикорупційного, а разом з цим і адміністративно-деліктного законодавства, досліджувалися в працях таких вчених як О. М. Бандурка, А. В. Гайдук, А. П. Закалюка, В. Т. Зеленецький, В. К. Колпаков, С. Ф. Константінов, О. В. Кузьменко, О. І. Миколенко, В. І. Олефір, Ю. С. Шемшученко та багато інших.

Втім, наука адміністративно-деліктного права більше зосереджена на обґрунтуванні необхідності чи недоречності впровадження адміністративної відповідальності за конкретні антисоціальні вчинки і менше концентрується на характеристиці ознак конкретних складів адміністративних правопорушень та на правовому їх закріпленні в статтях Особливої частини КУпАП. Часто, коли суспільством визнається факт необхідності закріплення адміністративної відповідальності за конкретне протиправне діяння, на рівні правотворчої і правозастосовної діяльності все це реалізується абияк. Звідси і проблеми у правозастосовній сфері.

Мета статті. Метою написання статті є здійснення історико-правового аналізу положень національного законодавства щодо протиправної бездіяльності в адміністративних правопорушеннях, які пов'язані з корупцією.

Виклад основного матеріалу. Передусім хочемо звернути увагу на те, що структурний підрозділ Особливої частини КУпАП, який присвячено адміністративній відповідальності за вчинення адміністративних проступків, пов'язаних з корупцією, з'явився в національному законодавстві не так давно з історичної точки зору. Спочатку КУпАП було доповнено Главою 15-Б з назвою «Корупційні адміністративні правопорушення» [1]. Така назва підрозділу кодифікованого нормативно-правового акту у сфері адміністративної відповідальності у той час (2009 р.) була обумовлена широким трактуванням поняття корупційне правопорушення, яке включало до свого змісту не тільки кримінально-карні протиправні діяння, а й окремі адміністративні, дисциплінарні проступки та цивільно-правові делікти. Відповідно, словосполучення «корупційні адміністративні правопорушення» не викликало жодних зауважень з боку суб'єктів реалізації антикорупційної державної політики в Україні та підтверджувало тезу, що корупція може вчинятися і у вигляді адміністративно-деліктного діяння.

Глава 15-Б КУпАП включала до свого складу тринадцять статей, більшість з яких передбачали адміністративну відповідальність за протиправні діяння у формі дії (зокрема одержання неправомірної вигоди, підкуп, незаконне сприяння особам тощо). Втім, серед них були і статті, які передбачали відповідальність за протиправні діяння, які вчинялися у формі бездіяльності.

Наприклад, ст. 212-26 КУпАП станом на кінець 2009 року передбачала відповідальність за «ненадання інформації або надання недостовірної чи неповної інформації» [2, с. 750]. Автори науково-практичного коментаря до КУпАП, пояснюючи положення цієї статті, у 2010 році наголошували: «Об'єктивна сторона проявляється, як правило, в бездіяльності: 1) неправомірна відмова особи у

наданні інформації; 2) несвоєчасне або неповне надання інформації у разі якщо така інформація підлягає наданню на запит фізичної або юридичної особи відповідно до законів України; 3) приховування адміністративних правопорушень» [2, с. 753].

Як бачимо, через відсутність поглиблених знань в теорії адміністративно-деліктного права про бездіяльність як форму протиправного адміністративно-деліктного прояву у законодавця та авторів, що коментували ст. 212-26 КУпАП, не було чіткого розуміння того, що можна вважати «бездіяльністю», а що «ні». «Ненадання інформації» безумовно є бездіяльністю, тоді як ускладненою залишається ідентифікація таких процесів і явищ як «надання недостовірної чи неповної інформації», адже їх можна характеризувати:

- з одного боку, як бездіяльність через термін «неправомірна відмова особи у наданні інформації», яка проявляється в двох формах «надання недостовірної» або «надання неповної» інформації;

- з іншого, як дію, яка не відповідає встановленим законодавством вимогам, та об'єктивується у двох формах – «надання недостовірної» або «надання неповної» інформації.

Тому ні законодавець, ні автори науково-практичного коментаря до КУпАП не запропонували чіткого поділу протиправного діяння на те, що вчиняється у формі діяння, та те, що вчиняється у формі бездіяльності.

На нашу думку, дія, яка вчинена не в повному обсязі чи з ігноруванням вимог, що висувуються до неї, не може бути бездіяльністю. Тому серед трьох варіантів поведінки із інформацією – «ненадання», «надання недостовірної» або «надання неповної» інформації, лише вчинок у формі «ненадання інформації» можна кваліфікувати як протиправну бездіяльність, тоді як «надання недостовірної» та «надання неповної» інформації є протиправними діями.

Також у 2009 році в Главі 15-Б в частині другій ст. 212-28 КУпАП передбачалась відповідальність за «неподання або несвоєчасне подання відомостей про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента» [2, с. 753]. В даному випадку автори науково-практичного коментаря до КУпАП теж намагаються загалом характеризувати об'єктивну сторону адміністративного правопорушення, не розкриваючи особливостей щодо форм його вчинення. Було зазначено, що «об'єктивна сторона проявляється в порушенні у будь-який спосіб встановлених законодавством вимог щодо подачі відомостей про доходи та зобов'язання фінансового характеру» [2, с. 753]. Користуючись ж вищезапропонованим нами підходом до визначення бездіяльності пропонуємо «неподання відомостей» розглядати як бездіяльність, а «несвоєчасне подання відомостей» як дію, яка не відповідає вимогам чинного законодавства.

Стаття 212-29 КУпАП в редакції кінця 2009 року передбачала відповідальність за «невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції» [1]. Це була перша стаття Глави 15-Б, яка передбачала адміністративну відповідальність за протиправне діяння, вчинене виключно у формі бездіяльності. У 2009 році автори науково-практичного коментаря до КУпАП так характеризували об'єктивну сторону даного правопорушення: «Об'єктивна сторона проявляється в пасивній поведінці (правоохоронець мав скласти протокол, але не склав, керівник повинен був припинити факти корупції, повідомити про це відповідну структуру, але

не зробив цього)» [2, с. 764]. Специфіка законодавчого визначення об'єктивної сторони ст. 212-29 КУпАП в редакції кінця 2009 року в тому, що вона, з одного боку, чітко визначає форму протиправного діяння – бездіяльність, а з іншого, відсилає до положень антикорупційного законодавства для уточнення переліку заходів, які уповноважена особа при певних обставинах повинна вчинити (стаття КУпАП набуває змісту та сенсу лише у синтезі та симбіозі із положеннями антикорупційного законодавства).

В Главі 15-Б у 2009 році також була закріплена ст. 212-33 КУпАП, яка передбачала адміністративну відповідальність за «неподання відомостей про наявність особистих інтересів чи обставин, що можуть призвести до невиконання чи неналежного виконання нею своїх посадових обов'язків» [1]. Хоча в назві статті й йде мова про широке коло порушень «вимог щодо декларування особистих інтересів» [1, ст. 212-33], об'єктивна сторона складу правопорушення акцентує увагу на тому, що такі порушення набувають протиправного характеру лише у випадках їх вчинення у формі бездіяльності.

Аналіз статей Глави 15-Б КУпАП станом на кінець 2009 року показує, що законодавець до корупційних адміністративних правопорушень, які вчиняються у формі бездіяльності відносив чотири види проступків:

1) «неправомірна відмова особи у наданні інформації у разі якщо така інформація підлягає наданню на запит фізичної або юридичної особи» [1, ст. 212-26];

2) «неподання відомостей про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента» [1, ст. 212-28];

3) «невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції» [1, ст. 212-29];

4) «неподання відомостей про наявність особистих інтересів чи обставин, що можуть призвести до невиконання чи неналежного виконання нею своїх посадових обов'язків» [1, ст. 212-33].

Вдосконалення антикорупційного законодавства України та процес вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства з 2009 по 2011 роки ознаменувався у 2011 році тим, що в КУпАП замість Глави 15-Б з'явилася Глава 13-А з назвою «Адміністративні корупційні правопорушення» [3]. Знову ж таки, законодавець широко розглядав на момент 2011 року поняття «корупційне правопорушення», включаючи до його змісту не тільки кримінальні правопорушення, а й інші види проступків, в тому числі і адміністративні правопорушення.

На початок 2011 року Глава 13-А КУпАП нараховувала вісім статей, серед яких лише три передбачали можливість притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення протиправного діяння у формі бездіяльності:

1) ст. 172-6 КУпАП передбачала відповідальність за «неподання декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру» [3];

2) ст. 172-7 КУпАП встановлювала відповідальність за «неповідомлення особою у випадках, передбачених законодавством, про наявність конфлікту інтересів» [3];

3) ст. 172-9 КУпАП передбачала відповідальність за «невжиття вповноваженою на те особою заходів щодо протидії корупції» [3].

В 2013–2014 роках в антикорупційному законодавстві відбулися суттєві зміни, які вплинули і на розвиток адміністративно-деліктного законодавства. Так,

в антикорупційному законодавстві України корупційні правопорушення почали розглядати виключно як кримінально-карні діяння, а тому відмовились від вживання в адміністративно-деліктному законодавстві терміну «адміністративні корупційні правопорушення» та стали використовувати термін «адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією» [4]. Це означає, що адміністративна відповідальність не застосовується за корупційні правопорушення, вона застосовується за вчинення діянь, які тісно зв'язані з корупцією та які часто її супроводжують або передують їй в життєвих ситуаціях. Це стало причиною відміни у 2013 році статей 172-2 і 172-3 КУпАП, адже в них передбачалась адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення – «порушення обмежень щодо використання службового становища» і «пропозиція або надання неправомірної вигоди» [5].

На початок 2025 року в Главі 13-А КУпАП нараховується дев'ять статей, в яких міститься склад чотирьох адміністративних правопорушень, що вчиняються у формі протиправної бездіяльності, зокрема:

- неподання декларації в установлені законом строки (ч. 1 ст. 172-6 КУпАП);
- неповідомлення або неповідомлення в передбачені законом строки «про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента або про суттєві зміни у майновому стані» [6] (ч. 2 ст. 172-6 КУпАП);
- «неповідомлення особою про наявність у неї реального конфлікту інтересів» [6], якщо цього вимагають положення національного законодавства (ч. 1 ст. 172-7 КУпАП);
- «невжиття заходів щодо протидії корупції» [6] (ст. 172-9 КУпАП).

Втім, законодавча техніка, що використовується під час визначення протиправної бездіяльності, потребує вдосконалення, адже формулювання, які пропонує чинний КУпАП, ігнорують напрацювання як вчення про склад адміністративного правопорушення, так і теорію адміністративно-деліктного права про розмежування двох форм протиправного діяння – дія і бездіяльність.

Висновки і пропозиції. На підставі історичного огляду процесу розвитку адміністративно-деліктного законодавства України в частині протидії корупції можна запропонувати наступні висновки.

Запропоновано в історії розвитку положень КУпАП з питань адміністративної відповідальності за правопорушення, які пов'язані з корупцією, виділяти такі етапи: 1) перший етап (з 1991 по 2008 роки) охарактеризувався відсутністю в кодифікованому нормативно-правовому акті положень щодо протидії корупції (законодавець встановлював особливості притягнення корупціонерів до адміністративної відповідальності спеціальним законом); 2) другий етап (з 2009 по 2010 роки) охарактеризувався хаотичним визначенням правопорушень, пов'язаних з корупцією, в структурі кодифікованого нормативно-правового акту; 3) третій етап (з 2011 року по сьогодні) характеризується тим, що законодавець намагається визначитись із кількістю протиправних діянь, які пов'язані із корупцією та потребують застосування заходів адміністративної відповідальності.

Сьогодні адміністративно-деліктне законодавство передбачає лише чотири склади адміністративних правопорушень, які пов'язані із корупцією, що вчиняються у формі протиправної бездіяльності. Втім, законодавча техніка, що використовується під час визначення протиправної бездіяльності, потребує вдоско-

налення, адже формулювання, які пропонує чинний КУпАП, ігнорують напрацювання як вчення про склад адміністративного правопорушення, так і теорію адміністративно-деліктного права про розмежування двох форм протиправного діяння на дію і бездіяльність.

Список використаної літератури

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 11.06.2009 р. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 46. Ст. 699.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / За заг. ред. А. С. Васильєва, О. І. Миколенка. Х.: ТОВ «Одіссей», 2010. 1024 с.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 07.04.2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 41. Ст. 414.
4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 18.04.2013 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 10. Ст. 119.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради України. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

References

1. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vidpovidal'nosti za koruptsiyni pravoporushennya: Zakon Ukrayiny vid 11.06.2009. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2009. № 46. St. 699 [in Ukrainian].
2. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya: Naukovo-praktychnyy komentar. (2010) / Za zah. red. A. S. Vasyl'yeva, O. I. Mykolenka. Kh.: TOV «Odissey». 1024 s. [in Ukrainian].
3. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vidpovidal'nosti za koruptsiyni pravoporushennya: Zakon Ukrayiny vid 07.04.2011. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2011. № 41. St. 414 [in Ukrainian].
4. Pro zapobihannya koruptsiyi: Zakon Ukrayiny vid 14.10.2014. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2014. № 49. St. 2056 [in Ukrainian].
5. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo pryvedennya natsional'noho zakonodavstva u vidpovidnist' iz standartamy Kryminal'noyi konventsiyi pro borot'bu z koruptsiyeyu: Zakon Ukrayiny vid 18.04.2013. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2014. № 10. St. 119 [in Ukrainian].
6. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 1984. Dodatok do № 51. St. 1122 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

I. Yu. Potanin, PhD student
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Administrative and Commercial Law
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: potanin_igor@ukr.net

UNLAWFUL INACTION IN ADMINISTRATIVE OFFENSES RELATED TO CORRUPTION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE PROVISIONS OF NATIONAL LEGISLATION

Summary

The article provides a historical and legal analysis of the provisions of national legislation on illegal inaction in administrative offenses related to corruption. It is emphasized that modern law enforcement activities in the field of administrative liability suffer from the conceptually outdated content of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and administrative tort law does not evolve due to the fact that the subject of legislative activity ignores the needs of society in improving the grounds, principles and procedure for bringing persons to administrative liability. It is found that the institution of administrative liability for violations related to corruption is quite new for the administrative tort law of Ukraine. In this regard, it is proposed to distinguish the following stages in the history of the development of the provisions of the Code of Administrative Offenses on administrative liability for offenses related to corruption: 1) the first stage (from 1991 to 2008) was characterized by the absence of provisions on combating corruption in the codified regulatory legal act (the legislator established the features of bringing corrupt officials to administrative liability by a special law); 2) the second stage (from 2009 to 2010) was characterized by a chaotic definition of offenses related to corruption in the structure of the codified regulatory legal act; 3) the third stage (from 2011 to the present) is characterized by the fact that the legislator is trying to determine the number of illegal acts related to corruption and requiring the application of administrative liability measures. It is proven that today the administrative tort law provides for only four types of administrative offenses related to corruption, committed in the form of unlawful inaction. However, the legislative technique used in determining unlawful inaction needs to be improved, because the formulations proposed by the current Code of Administrative Offenses ignore the developments of both the doctrine of the types of administrative offense and the theory of administrative tort law on the distinction between two forms of corruptive acts – action and inaction.

Keywords: corruption, corruption offense, administrative offense, elements of the offense, form of illegal act, inaction, administrative liability, administrative tort law.

В. С. Рудов, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра адміністративного та господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: vladyslavrudov16@yahoo.com

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД З 2002 ПО 2013 РОКИ

В статті було здійснено аналіз загальних тенденцій розвитку наукової думки про засади функціонування центральних органів виконавчої влади в період з 2002 по 2013 роки. Наголошено, що цей історичний період характеризується такими особливостями: 1) свідчив про поступовий відхід від командно-адміністративної системи управління, яка в радянський період пронизувала собою всі органи виконавчої влади та про перехід до демократичних засад функціонування; 2) свідчив про подальшу еволюцію органів виконавчої влади як на інтелектуальному рівні (монографії, дисертації, наукові статті), так і на практичному рівні (розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів); 3) відбувався під егідою проведення адміністративної реформи, але без суттєвого впливу політичних цілей та інтересів на напрямки адміністративно-правових досліджень. Було запропоновано виділяти п'ять напрямів, за якими здійснювались дослідження особливостей функціонування органів виконавчої влади у період з 2002 по 2013 роки.

Ключові слова: виконавча влада, органи виконавчої влади, центральні органи виконавчої влади, міністерства, функціонування виконавчої влади, повноваження, компетенція.

Постановка проблеми. Реформування системи органів виконавчої влади в Україні завжди мало достатнє наукове забезпечення з боку адміністративного права. Результати наукових досліджень були покладені в основу: розмежування компетенції між різними рівнями системи управління; розподілу функціональних обов'язків між центральними органами виконавчої влади; класифікації посад в органах виконавчої влади на політичні і адміністративні, тощо. Найбільший об'єм досліджень функціонування органів виконавчої влади припадає на період з 2002 по 2013 роки, втім, лише частина із них була реалізована на практичному рівні, тобто в правотворчій і правозастосовній діяльності. Обумовлено це тим, що в наукових працях пропонуються не тільки узагальнення об'єктивно існуючої правової дійсності, а й пропонуються ймовірні шляхи розвитку адміністративно-правових явищ і процесів у майбутньому. Власне наукові прогнози не завжди отримують своєї реалізації як на правотворчому, так і на правозастосовному рівнях.

У зв'язку із цим, набувають своєї актуальності дослідження певних історичних періодів розвитку наукової думки та національного законодавства про центральні органи виконавчої влади, серед особливе значення має період з 2002 по 2013 роки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання функціонування виконавчої влади досліджувались в працях таких вчених як Н. О. Армаш, Ф. В. Боршняк, М. Т. Гарильців, В. А. Дерещ, Т. О. Карабін, П. В. Кикоть, О. С. Клименко, Н. Ф. Лата, О. В. Логінов, Ю. В. Мельник, Р. В. Миронюк, О. А. Мостовой, Ю. С. Назар, О. М. Окопник, Д. М. Павлов, А. І. Перепелиця, Л. В. Романюк, О. Ю. Янчук та ін. Втім, центральні органи виконавчої влади і сьогодні залишаються малодослідженим явищем в науці адміністративного права.

Мета статті. Метою написання статті є виявлення та розкриття загальних тенденцій розвитку наукової думки про засади функціонування центральних органів виконавчої влади в період з 2002 по 2013 роки.

Виклад основного матеріалу. Період з 2002 по 2013 роки став предметом дослідження наукових джерел щодо функціонування органів виконавчої влади з двох причин.

По-перше, це був період, який, з одного боку, ознаменував собою закінчення певного етапу розвитку адміністративного законодавства щодо системи органів виконавчої влади та розподілу між ними повноважень (поступовий відхід від командно-адміністративної системи управління, яка в радянський період пронизувала собою всі органи виконавчої влади та перехід до демократичних засад функціонування), з іншого боку, вже містив в собі окремі елементи та ознаки зародження нового етапу подальшої еволюції органів виконавчої влади як на інтелектуальному (монографії, дисертації, наукові статті та ін.), так і на практичному рівні (наприклад, на підставі наукових напрацювань було розроблено і прийнято у 2011 році Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» [1]).

По-друге, з 2014 року суттєво змінилася політична орієнтованість нашої держави – беззаперечна євроінтеграція України в ЄС [2], що вплинуло на процеси розбудови, розподілу компетенції між різними рівнями управління та функціонування органів виконавчої влади. Тобто, період з 2002 по 2013 роки дозволяє відстежити тенденції розвитку наукової думки щодо функціонування центральних органів виконавчої влади без суттєвого впливу на них політичних цілей та інтересів (наприклад, адміністративна реформа хоча і мала нормативно-правове забезпечення, розумілася кожним державним діячем, що її реалізовував, по своєму.

Дослідження особливостей функціонування органів виконавчої влади у період з 2002 по 2013 роки неоднорідні, а тому серед них можна виділити декілька напрямків.

Окрему групу досліджень складають праці, в яких пропонується загальний аналіз функціонування виконавчої влади (О. В. Логінов, Д. М. Павлов, О. Ю. Янчук і ін.). Зокрема, функціонування виконавчої влади як однієї із гілок державної влади стало предметом дослідження Д. М. Павлова, який у своїй праці «Організаційно-правові засади забезпечення ефективності функціонування системи органів виконавчої влади (державного управління)» [3] зазначає:

- «центральні органи виконавчої влади – міністерства, державні комітети (державні служби) і органи, статус яких прирівнюється до державного комітету, а також центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом» [3, с. 27], тобто вчений пропонує чотирьох елементний склад системи центральних органів виконавчої влади, який не відповідає сучасному стану (наприклад, державні

комітети вже припинили своє функціонування як центральні органи виконавчої влади);

- «має бути чітко розмежовано статус міністерств, відомств і інших центральних органів виконавчої влади (державних комітетів, департаментів, комісій, адміністрацій та інше)» [3, с. 124], тобто національне законодавство не пропонувало у 2004 році чітку систему центральних органів виконавчої влади, до яких, наприклад, відносились адміністрації, департаменти, комісії тощо.

Також окрему групу наукових розвідок складають дослідження, які присвячені одному виду центральних органів виконавчої влади або одному центральному органу виконавчої влади (Ф. В. Бортняк, Т. О. Карабін, П. В. Кикоть, О. С. Клименко, А. І. Перепелиця і ін.). Яскравим прикладом такого дослідження є дисертація П. В. Кикотя на тему: «Міністерства в системі органів виконавчої влади України» [4]. Зокрема, вчений підкреслює: «На ефективність діяльності міністерств негативно впливають такі чинники: відсутність цілісної, науково обґрунтованої та ефективною моделі механізму взаємовідносин гілок державної влади; односторонність сприйняття цього принципу окремими політичними силами; невизначеність місця та ролі в державному механізмі деяких владних структур і перш за все Президента України; недосконалість правового статусу Кабінету Міністрів України; низький рівень політико-правової культури як населення, так і посадових осіб державних органів, тощо» [4, с. 192]. Дійсно, на момент написання та захисту цієї дисертації міністерства не мали чітко визначеного на законодавчому рівні місця серед центральних органів виконавчої влади. Їх розглядали не як головний елемент механізму функціонування центральних органів виконавчої влади, а як один із чисельних елементів. При цьому, в національному законодавстві відсутній був чіткий перелік видів центральних органів виконавчої влади, а тому їх часто іменували узагальненим терміном «відомства», який залишився у спадок від радянської системи виконавчої влади та радянського категоріального апарату адміністративного права.

В наукових джерелах представлені також дослідження, які присвячені одному виду діяльності органів виконавчої влади (М. Т. Гарильців, Н. Ф. Лата, Ю. В. Мельник, О. А. Мостовой і ін.). Зокрема, у 2005 році Н. Ф. Лата дослідила особливості «адміністративно-правового регулювання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади» [5]. Вчена зазначає, що «центральный рівень органів виконавчої влади представлений «міністерствами, державними комітетами та іншими підвідомчими Кабінету Міністрів України центральними органами виконавчої влади» [5, с. 52]. Як бачимо, система центральних органів виконавчої влади не мала у 2009 році чіткої внутрішньої структуризації, адже науковці ніколи не перераховували в наукових джерелах всі види центральних органів, зазвичай обмежуючись формулюванням «міністерства та інші відомства». Більш того, цього неможливо було зробити, в національному законодавстві не існувало як такої класифікації центральних органів виконавчої влади за родовими чи видовими ознаками. Все зводилося лише до констатації факту в актах державної влади, що існує певний перелік центральних органів виконавчої влади. Наприклад, можна ознайомитись із змістом та переліком органів центральної виконавчої влади, який пропонувався в Указі Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» [6] (та його Додатку), що був прийнятий

у 1999 році. В цей нормативно-правовий акт вносились зміни з моменту його прийняття і до 2010 року включно. Те, що пропонувалося в нормативно-правовому акті, важко назвати «структурою» центральних органів виконавчої влади. Мова йшла про звичайний «перелік» всіх існуючих центральних органів виконавчої влади. Втім, Н. Ф. Лата наголошувала, що міністерства як центральні органи виконавчої влади займають провідне місце в цій системі «у забезпеченні реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності» [5, с. 54]. На жаль, це провідне місце міністерств на законодавчому рівні належним чином у 2009 році не забезпечувалося.

Велика частка наукових праць присвячувалася аналізу діяльності однієї із підсистем органів виконавчої влади (міграційні, митні органи і ін.) у конкретній сфері суспільних відносин (відносини щодо профілактики правопорушень, деліктні процесуальні правовідносини та ін.), в якій вони реалізують юрисдикційні, контрольно-наглядові і інші специфічні повноваження (Р. В. Миронюк, Ю. С. Назар, О. М. Окопник та ін.). До комплексних праць, що поєднували в собі вивчення окремої підсистеми органів виконавчої влади та специфічної сфери суспільних відносин, в якій вони реалізовували свої повноваження, можна віднести дослідження Р. В. Миронюка (2002 р.) на тему: «Органи внутрішніх справ як суб'єкти виконавчого провадження в справах про адміністративні правопорушення» [7]. Втім, особливість діяльності Міністерства внутрішніх справ України в тому, що воно здійснює в основному правотворче забезпечення виконавчого провадження в справах про адміністративні правопорушення, а тому в дисертації проблемам функціонування міністерства та перспективам підвищення ефективності його діяльності Р. В. Миронюк не приділяє достатньої уваги, адже це не було потрібно для розкриття теми його дисертаційного дослідження.

Окремо слід виділити групу досліджень, які зосереджували свою увагу на внутрішньо-службових відносинах в системі органів виконавчої влади (Н. О. Армаш, В. А. Дерезь, Л. В. Романюк і ін.). Наприклад, Н. О. Армаш у 2005 році ґрунтовно дослідила «Адміністративно-правовий статус керівників органів виконавчої влади» [8]. Вчена наголошує: «Міністр і міністерство стоять на різних щаблях системи органів виконавчої влади, але при цьому міністр інтегрований в міністерство за посадою, і таким чином “опікує” його, виступаючи “квазікерівником” органу. Така ситуація має як позитивні, так і негативні сторони» [8, с. 42]. До позитивних сторін Н. О. Армаш відносить наступні: 1) міністерство насправді перетворюється у провідний орган в системі центральних органів виконавчої влади; 2) міністри звільняються від рутинної (внутрішньо-організаційної) роботи; 3) міністри залучаються не тільки до процесу реалізації державної політики, а й до процесу її формування. Серед негативних сторін Н. О. Армаш виділяє «відсутність єдиного розуміння центральних органів виконавчої влади, як категорії однорідної чи-то за суб'єктним складом, чи-то за правовим становищем» [8, с. 42]. Зі свого боку додам ще один негативний аспект стосовно особливого статусу міністра. Міністри, на нашу думку, занадто захоплюються формуванням політики у певній сфері суспільного життя і відволікаються від реального (буденного) життя, яке Н. О. Армаш охарактеризувала як «рутинну роботу». Рутинна робота це показник професіоналізму щодо вирішення нагальних проблем у суспільстві загалом або щодо задоволення окремих потреб трудових ко-

лективів, публічних службовців чи інших професійно-орієнтованих соціальних груп в нашому суспільстві. Власне тому сьогодні (у 2025 році) ми на діяльність окремих міністрів дивимось як на людей, які максимально відірвані від нагальних потреб суспільства, а їхні пропозиції щодо поліпшення державної політики у конкретній сфері суспільних відносин інколи носять езотеричний характер.

Названі вище напрями досліджень центральних органів виконавчої влади в період з 2002 по 2013 роки, на нашу думку, є основними, але не винятковими та остаточними. За додатковими критеріями можна виділити і інші напрями адміністративно-правових досліджень у окресленій сфері суспільних відносин.

Висновки і пропозиції. На підставі аналізу загальних тенденцій розвитку наукової думки про засади функціонування центральних органів виконавчої влади в період з 2002 по 2013 роки можна зробити наступні висновки.

Наголошено, що розвиток наукової думки про засади функціонування центральних органів виконавчої влади в період з 2002 по 2013 роки характеризується такими особливостями: 1) свідчив про поступовий відхід від командно-адміністративної системи управління, яка в радянський період пронизувала собою всі органи виконавчої влади та про перехід до демократичних засад функціонування; 2) свідчив про подальшу еволюцію органів виконавчої влади як на інтелектуальному рівні (монографії, дисертації, наукові статті), так і на практичному рівні (розробка та прийняття відповідних нормативно-правових актів); 3) відбувся під егідою проведення адміністративної реформи, але без суттєвого впливу політичних цілей та інтересів на напрямки досліджень.

Запропоновано серед досліджень особливостей функціонування органів виконавчої влади у період з 2002 по 2013 роки виділяти напрямки, які були присвячені: 1) функціонуванню виконавчої влади як однієї із гілок державної влади (О. В. Логінов, Д. М. Павлов, О. Ю. Янчук та ін.); 2) одному виду центральних органів виконавчої влади, зокрема міністерствам, місцевим органам виконавчої влади або одному центральному органу виконавчої влади, наприклад, Міністерству оборони України, Антимонопольному комітету України та ін. (Ф. В. Бортняк, Т. О. Карабін, П. В. Кикоть, О. С. Клименко, А. І. Перепелиця та ін.); 3) одному виду діяльності органів виконавчої влади, наприклад, нормотворчій, юрисдикційній, публічно-сервісній діяльності (М. Т. Гарильців, Н. Ф. Лата, Ю. В. Мельник, О. А. Мостовой та ін.); 4) діяльності однієї із підсистем органів виконавчої влади у конкретній сфері суспільних відносин, в якій ці органи реалізують специфічні повноваження (Р. В. Миронюк, Ю. С. Назар, О. М. Окопник та ін.); 5) внутрішньо-службовим відносинам в системі органів виконавчої влади (Н. О. Армаш, В. А. Дерещ, Л. В. Романюк та ін.).

Список використаної літератури

1. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 38. Ст. 385.
2. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. Відомості Верховної Ради. 2014. № 40. Ст. 2021.
3. Павлов Д. М. Організаційно-правові засади забезпечення ефективності функціонування системи органів виконавчої влади (державного управління): дис. ... канд.

- юрид. наук: 12.00.07.; Національна академія внутрішніх справ України. Київ. 2004. 195 с.
4. Кикоть П. В. Міністерства в системі органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2002. Київ. 210 с.
 5. Лата Н. Ф. Адміністративно-правове регулювання нормотворчої діяльності органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07.; Національна академія державної податкової служби України. Ірпінь. 2004. 176 с.
 6. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15.12.1999 р. № 1573/99. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text>.
 7. Миронюк Р. В. Органи внутрішніх справ як суб'єкти виконавчого провадження в справах про адміністративні правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07.; Академія державної податкової служби України. Ірпінь. 2002. 218 с.
 8. Армаш Н. О. Адміністративно-правовий статус керівників органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ. 2005. 200 с.

References

1. Pro tsentral'ni orhany vykonavchoyi vlady: Zakon Ukrayiny vid 17.03.2011. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2011. № 38. St. 385 [in Ukrainian].
2. Pro ratyfikatsiyu Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropeys'kym Soyuzom, Yevropeys'kym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony: Zakon Ukrayiny vid 16.09.2014. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2014. № 40. St. 2021 [in Ukrainian].
3. Pavlov D. M. (2004). Orhanizatsiyno-pravovi zasady zabezpechennya efektyvnosti funktsionuvannya systemy orhaniv vykonavchoyi vlady (derzhavnogo upravlinnya): dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07.; Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav Ukrayiny. Kyiv. 195 s. [in Ukrainian].
4. Kykot' P. V. (2002). Ministerstva v systemi orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrayiny: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07.; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny. Kyiv. 210 s. [in Ukrainian].
5. Lata N. F. (2004). Administratyvno-pravove rehulyuvannya normotvorchoyi diyal'nosti orhaniv vykonavchoyi vlady: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07.; Natsional'na akademiya derzhavnoyi podatkovoyi sluzhby Ukrayiny. Irpin'. 176 s. [in Ukrainian].
6. Pro zminy u strukturi tsentral'nykh orhaniv vykonavchoyi vlady: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 15.12.1999. № 1573/99. (vtratyv chynnist'). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text> [in Ukrainian].
7. Myronyuk R. V. (2002). Orhany vnutrishnikh sprav yak sub'yekty vykonavchoho provadzhennya v spravakh pro administratyvni pravoporushennya: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07.; Akademiya derzhavnoyi podatkovoyi sluzhby Ukrayiny. Irpin'. 218 s. [in Ukrainian].
8. Armash N. O. (2005). Administratyvno-pravovyy status kerivnykiv orhaniv vykonavchoyi vlady: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07.; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Korets'koho NAN Ukrayiny. Kyiv. 200 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

V. S. Rudov, PhD Student
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Administrative and Commercial Law
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: vladyslavrudov16@yahoo.com

GENERAL TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT ON THE PRINCIPLES OF THE FUNCTIONING OF CENTRAL EXECUTIVE BODIES IN THE PERIOD FROM 2010 TO 2013

Summary

The article analyzed the general trends in the development of scientific thought on the principles of the functioning of central executive bodies in the period from 2002 to 2013. It was emphasized that this time period is characterized by the following features: 1) it testified to a gradual departure from the command-administrative system of management, which permeated all executive bodies during the Soviet period, and to a transition to democratic principles of functioning; 2) it testified to the further evolution of executive bodies both at the intellectual level (monographs, dissertations, scientific articles) and at the practical level (development and adoption of relevant regulatory legal acts); 3) the development of scientific thought during this period took place under the auspices of administrative reform, but without a significant influence of political goals and interests on research areas. It is proposed to highlight among the studies of the features of the functioning of executive bodies in the period from 2002 to 2013 works that were devoted to: 1) the functioning of the executive branch as one of the branches of state power; 2) one type of central executive bodies, in particular, ministries, local executive bodies or one central executive body (for example, the Ministry of Defense of Ukraine, the Antimonopoly Committee of Ukraine, etc.); 3) one type of activity of executive bodies (for example, rule-making, jurisdictional, public service activities, etc.); 4) the activity of one of the subsystems of executive bodies in a specific sphere of public relations, in which these bodies exercise specific powers (for example, procedural activities of internal affairs bodies in proceedings in cases of administrative offenses, etc.); 5) internal relations in the system of executive bodies (in particular, disciplinary relations, legal status of heads in the system of executive bodies, etc.). It has been established that from a historical point of view, the effectiveness of the activities of ministries has always been negatively affected by the following factors: 1) the absence of a holistic, scientifically based and effective model of the mechanism of relations between the branches of state power; 2) the one-sided perception by certain political forces of the directions of reforming the executive bodies; 3) the uncertainty of the place and role of the President of Ukraine in the mechanism of functioning of the executive bodies; 4) the imperfection of national legislation, which establishes the administrative and legal status of executive bodies; 5) the low level of political and legal culture of both the population and officials of state bodies.

Keywords: executive power, executive bodies, central executive bodies, ministries, functioning of the executive power, powers, competence.

О. В. Черкунов, канд. юрид. наук, докторант
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Кафедра адміністративного, фінансового та інформаційного права
пл. Народна, 3, Ужгород, 88000, Україна
e-mail: cherkunov.alex@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-8880-6955>

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНЕ ОПИТУВАННЯ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ПОЛІГРАФА ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ МИТНИХ ОРГАНІВ

У статті досліджуються правові та організаційні аспекти проведення психофізіологічного тестування із застосуванням поліграфа в процесі добору та оцінювання посадових осіб митних органів України. Аналізується нормативно-правове регулювання цієї процедури, її ефективність у кадрових процесах, а також потенційні ризики та правові колізії. Визначено основні принципи психофізіологічного тестування, серед яких добровільність, правомірність, комплексність, конфіденційність і захист прав особи.

У статті також розглядаються правові наслідки отриманих результатів, їхня роль у прийнятті кадрових рішень та баланс між державними інтересами й правами посадових осіб митних органів. Запровадження поліграфного тестування в кадровій політиці митних органів сприяє виявленню корупційних ризиків, неетичної поведінки та конфліктів інтересів, що забезпечує прозорість процесу добору персоналу. Водночас інтеграція цього інструменту має супроводжуватися чіткими правилами, які гарантують дотримання прав працівників у ході процедури.

Застосування поліграфа викликає певні правові та етичні дискусії, зокрема щодо його правового статусу, оскільки результати тестування мають імовірнісний характер і не можуть слугувати єдиною підставою для прийняття кадрових рішень. Виникає потреба у вдосконаленні правового регулювання, яке б забезпечувало чітке визначення ролі поліграфного тестування у сфері публічної служби.

Проаналізовано міжнародний досвід застосування поліграфа у державному секторі, зокрема приклади країн, де поліграфне тестування успішно імплементовано у процес оцінювання персоналу та антикорупційні заходи.

Окреслено можливість адаптації найкращих практик в діяльність митної служби України, з урахуванням специфіки національного законодавства та діяльності митних органів.

Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правового механізму використання поліграфа в митних органах, зокрема необхідність уніфікації методик тестування, контролю за його об'єктивністю та дотриманням прав осіб, що проходять перевірку. Також зазначається доцільність розробки комплексної програми підготовки фахівців, які здійснюють тестування, з метою підвищення надійності та валідності отриманих результатів.

У підсумку наголошується на важливості комплексного підходу до оцінювання професійної доброчесності посадових осіб митних органів та необхідності подальшого вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Інтеграція поліграфного тестування в кадрову політику може стати ефективним інструментом підвищення прозорості та доброчесності митної служби, за умов належного дотримання етичних норм та правових гарантій.

Ключові слова: державна служба, митні органи, поліграф, психофізіологічне опитування, доброчесність, правове регулювання, корупційні ризики, кадрова політика, етичні аспекти, правові колізії.

Постановка проблеми. Ефективність державної служби в митних органах України значною мірою залежить від професійної доброчесності посадових осіб митних органів та їх компетентності. З огляду на це, виникає необхідність удосконалення механізмів добору та оцінювання кадрів, що включає застосування сучасних методів психофізіологічного контролю. Відповідно до статті 572-1 Митного кодексу України до кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах, а також до посадових осіб, які проходять службу в митних органах України може застосовуватися психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа за їхньою згодою та за рішенням керівництва [1].

Запровадження контролю із застосуванням поліграфа у сфері державної служби в митних органах має низку потенційних переваг, зокрема сприяє виявленню можливих ризиків, пов'язаних із корупційною діяльністю, неетичною поведінкою та конфліктом інтересів. Водночас існує ряд проблемних аспектів правового та етичного характеру, що вимагають детального аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика застосування психофізіологічного опитування із використанням поліграфа в сфері державної служби викликала значний інтерес серед науковців, особливо в контексті добору та оцінки професійної доброчесності посадових осіб митних органів. Дослідженнями у цій сфері займалися такі вчені, як Л. М. Дорофеева, О. Кабанець, Т. О. Карабін, С. В. Ківалов, В. Л. Костюк, Д. В. Куценко, О. І. Мотлях, І. М. Охріменко, О. В. Панчук, С. Шевченко.

У наукових працях досліджуються питання правового регулювання проходження державної служби, оцінювання кандидатів на посади, а також механізми забезпечення доброчесності державних службовців. Окрему увагу приділено етико-правовим аспектам застосування поліграфа, його значенню в боротьбі з корупцією та підвищенні ефективності кадрової політики в митних органах.

Водночас, незважаючи на певний рівень дослідженості цієї теми, у наукових колах тривають дискусії щодо доцільності, правових меж та ефективності використання поліграфа у митній службі. Зокрема, відкритими залишаються питання про правові наслідки отриманих результатів, їхню роль у прийнятті кадрових рішень та баланс між забезпеченням державних інтересів і дотриманням прав посадових осіб.

Метою статті є дослідження правових та організаційних аспектів проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у процесі добору та оцінювання посадових осіб митних органів України. Зокрема, увага зосереджується на аналізі нормативно-правового регулювання, ефективності використання поліграфа у кадрових процесах, а також на визначенні можливих ризиків та правових колізій, пов'язаних із застосуванням такого інструменту.

Стаття також спрямована на вивчення міжнародного досвіду використання поліграфа у державній службі та формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правового механізму його застосування в митних органах України.

Виклад основного матеріалу. Внесеними змінами до Митного кодексу України передбачено проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа відносно кандидатів, які претендують на зайняття посад державної служби в митних органах, а також посадових осіб митних органів під час проходження служби та визначено, що результати психофізіологічного опитування є інформацією ймовірного характеру, яка не може бути підставою для відкриття дисциплінарних або кримінальних проваджень, а також відмови у зайнятті посади [2]. Це ставить під сумнів практичну цінність таких даних при ухваленні кадрових рішень.

Крім того, дозвіл на залучення сторонніх фахівців до проведення опитування, згідно з діючим законодавством, можливе лише на договірних засадах. Це викликає питання щодо єдності методики тестування, об'єктивності оцінювання та можливих ризиків маніпулювання результатами.

З огляду на зазначене, постає необхідність аналізу правових і організаційних аспектів проведення психофізіологічного опитування в митних органах, зокрема його доцільності, ефективності та відповідності міжнародним стандартам.

Додатково актуальним є питання конфіденційності та зберігання результатів такого тестування, оскільки закон встановлює жорсткі строки їхнього знищення, що може ускладнювати довгостроковий моніторинг поведінки посадових осіб.

Розвиток емпіричних наук сучасності, зокрема: медицини, біології, психології, дав підстави для розроблення різноманітних технологій для «детекції брехні». Упровадження в оперативно-розшукову діяльність та слідчу практику поліграфа надало можливості використання цього приладу на виявлення неправди та нещирості в показаннях, свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених та інших учасників кримінального процесу у розслідуванні кримінальних правопорушень, а також особи які не є учасниками кримінального провадження але володіють певною інформацією щодо злочину який вчинено або готується [3, с. 20].

Варто зазначити, що поліграф не є засобом безпосереднього визначення неправдивих свідчень, а лише реєструє зміни психофізіологічних реакцій респондента у відповідь на пред'явлені стимули. Його застосування не спрямоване на безпосереднє встановлення фактів обману чи нещирості, а полягає в аналізі фізіологічних показників, які можуть свідчити про емоційну реакцію особи на поставлені запитання.

Психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа можна визначити як процес дослідження динаміки психофізіологічних реакцій досліджуваної особи у відповідь на надані стимули, який реалізується із застосуванням поліграфа. Такий процес зазвичай проводиться з метою перевірки наданою особою інформації. У якості стимулів можуть використовуватись певні запитання, у тому числі із можливістю пред'явлення фотографій, відео, речових доказів, тобто все, що може провокувати психофізіологічну реакцію людини [4, с. 7].

І. М. Охріменко та Т. В. Шевченко поділяють думку іноземних дослідників, які визначають поліграфне опитування як захід, що полягає в отриманні відомостей щодо протиправної діяльності від особи шляхом проведення її опитування за спеціальною методикою з одночасною реєстрацією психофізіологічних реакцій на певні стимули: запитання, предмети, фотографії тощо [5, с. 183].

Відповідно до частини 2 статті 50 Закону України «Про Національну поліцію», встановлено вимоги щодо процедури проходження тестування на поліграфі для осіб, які бажають приєднатися до лав Національної поліції [6].

Опитування з використанням поліграфа в діяльності Національної поліції України є комплексною процедурою, яка має свої особливості залежно від спрямованості, завдань та передбачає дотримання таких загальних принципів, як: отримання добровільної згоди особи яку тестують, законності, правомірності, комплексності та всебічного забезпечення прав людини [7, с. 179].

Законом України «Про Державне бюро розслідувань» [8] також встановлено порядок проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа до кандидатів на посади та осіб, які проходять службу в ДБР.

Варто зауважити, що у Німеччині, Франції та Італії використання поліграфа в кримінальних розслідуваннях і судових процесах заборонене. Польща є однією з небагатьох країн Європи, де використання поліграфа в кримінальних розслідуваннях дозволено [9, с. 146].

Таким чином, психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа є спеціалізованою процедурою оцінки психофізіологічних реакцій посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад. Вважаємо, що ця процедура спрямована на підвищення ефективності кадрового відбору, запобігання корупції, а також оцінку доброчесності посадових осіб митних органів.

Процедура має проводитися виключно за добровільною згодою особи та ініціюватися керівником Державної митної служби України або уповноваженими посадовими особами. Важливим аспектом є закріплення у Порядку того, що результати психофізіологічного опитування мають ймовірнісний характер і не можуть бути підставою для ініціювання кримінального чи адміністративного провадження, а також для відмови у зайнятті посади.

Основними принципами проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, як вихідними положеннями, варто передбачити: добровільну згоду – процедура проводиться виключно за наявності письмової згоди особи; правомірність – опитування проводиться в межах, визначених законодавством України; комплексність – використання всіх доступних методик для забезпечення об'єктивності результатів; конфіденційність – заборона розголошення отриманих даних третім особам; захист прав особи – заборона використання поліграфа як засобу тиску або примусу.

Тобто, спеціаліст поліграфа зобов'язаний забезпечити дотримання цих принципів, а також упевнитись у відсутності фізичних або психологічних протипоказань у особи, яка проходить опитування.

Основними напрямками застосування психофізіологічного опитування вважаємо наступні: під час відбору кандидатів на посади державної служби в митних органах; у процесі службових розслідувань з метою отримання додаткової інформації про можливі правопорушення; для оцінки доброчесності посадових осіб митних органів; з ініціативи самої особи для підтвердження достовірності наданої інформації.

При цьому вважаємо, що варто встановити обмеження щодо питань, які можуть ставитися під час процедури, оскільки вони не можуть стосуватися приватного життя, релігійних чи політичних переконань особи.

Спеціаліст поліграфа безпосередньо підпорядковується керівнику уповноваженого підрозділу з питань запобігання корупції та несе відповідальність за достовірність проведеного опитування. Для забезпечення незалежності оцінювання маємо передбачити заборону проведення опитування, якщо спеціаліст поліграфа має особисті або службові зв'язки з об'єктом опитування.

За результатами психофізіологічного опитування спеціаліст поліграфа повинен скласти довідку із зазначенням: дати та часу проведення опитування; моделі поліграфа та використані методики; основних результатів тестування; загальних висновків щодо реакцій особи.

Така довідка носить інформаційний характер і не є юридичним доказом у дисциплінарних чи кримінальних провадженнях. З метою запобігання неправомірному використанню отриманої інформації пропонуємо встановити жорсткі строки знищення матеріалів психофізіологічного опитування: 7 днів для посадових осіб митних органів та 14 днів для кандидатів на зайняття посад.

На даний момент дослідити, скільки випадків корупції було виявлено завдяки поліграфу у митних органах, є неможливим, оскільки внесені зміни до Митного кодексу України набули чинності 31 жовтня 2024 року та на даний момент ще не запроваджені в повному обсязі. Відповідно, відсутня офіційна статистика щодо ефективності застосування цього інструменту.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження засвідчило, що психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа є спеціалізованою процедурою, яка може слугувати ефективним інструментом для оцінки професійної доброчесності посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад. Це сприяє мінімізації ризиків, пов'язаних із корупційною діяльністю, недоброчесністю та потенційними конфліктами інтересів.

Водночас правові та організаційні аспекти застосування поліграфа потребують удосконалення для забезпечення прозорості та законності процедури. Враховуючи міжнародний досвід та національну практику, сформульовано наступні пропозиції.

Психофізіологічне опитування має проводитися виключно за письмової згоди особи, що відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини.

Результати опитування повинні мати ймовірнісний характер і не можуть бути підставою для відкриття дисциплінарних чи кримінальних проваджень, а також для відмови у зайнятті посади.

Опитування має здійснюватися з дотриманням принципів правомірності, комплексності, об'єктивності та конфіденційності.

Запитання не можуть стосуватися приватного життя, релігійних чи політичних переконань особи.

Спеціалісти поліграфа повинні підпорядковуватися керівнику уповноваженого підрозділу з питань запобігання корупції та нести відповідальність за достовірність проведеного опитування.

Спеціаліст поліграфа не може проводити опитування щодо осіб, з якими має особисті або службові зв'язки.

За результатами опитування складається довідка, яка містить дату та час проведення, модель поліграфа, використані методики, основні результати тестування та загальні висновки.

Для запобігання неправомірному використанню отриманої інформації необхідно встановити жорсткі строки знищення матеріалів опитування: 7 днів для посадових осіб митних органів та 14 днів для кандидатів на зайняття посад.

Реалізація зазначених пропозицій сприятиме підвищенню ефективності кадрової політики в митних органах України, забезпеченню об'єктивності оцінювання доброчесності посадових осіб та кандидатів, а також гармонізації національної практики з міжнародними стандартами у сфері державної служби.

Список використаної літератури

1. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р. № 4495-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20120313#n4128>.
2. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 р. № 3977-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#Text>.
3. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в практиці розслідування злочинів: метод. рек. / Мотлях О. І., Костюк В. Л., Куценко Д. В. Київ. 2016. С. 73.
4. Ініціювання проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа : метод. рек. Київ. 2019. С. 54.
5. Охріменко І. М., Шевченко Т. В. Роль психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа в правоохоронній діяльності. Тези доповідей. 2024. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2516/1/%D0%9C%D0%A7-2024.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE.pdf#page=184>.
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/ed20150702#Text>.
7. Панчук О. В. Алгоритм проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа в Національній поліції України. 2021. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/154e759d-87e9-464d-874a-f84f61c39b5f/content>.
8. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19/ed20151112#Text>.
9. Мінка Т. П. Європейський досвід використання поліграфа: шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання для України. Правова позиція. № 4 (41), 2023. С. 145-147. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-4.29>.

References

1. Customs Code of Ukraine: Law of Ukraine dated March 13, 2012, No. 4495-VI // Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20120313#n4128> [in Ukrainian].
2. On Amendments to the Customs Code of Ukraine Regarding the Establishment of Specific Features of Service in Customs Authorities and Conducting Certification of Customs Officers: Law of Ukraine dated September 17, 2024, No. 3977-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#Text> [in Ukrainian].
3. Motlyakh, O. I., Kostyuk, V. L., & Kutsenko, D. V. (2016). Psychophysiological Research Using a Polygraph in the Practice of Criminal Investigation: Methodological Recommendations. Kyiv. p. 73 [in Ukrainian].
4. Initiation of Psychophysiological Research Using a Polygraph: Methodological Recommendations. Kyiv. 2019. p. 54 [in Ukrainian].
5. Okhrimenko, I. M., & Shevchenko, T. V. (2024). The Role of Psychophysiological Research Using a Polygraph in Law Enforcement Activities. Conference Proceedings. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2516/1/%D0%9C%D0%A7-2024.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE.pdf#page=184>.

%A7-2024.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE.pdf#page=184 [in Ukrainian].

6. On the National Police: Law of Ukraine dated July 2, 2015, No. 580-VIII // Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/ed20150702#Text> [in Ukrainian].
7. Panchuk, O. V. (2021). Algorithm for Conducting Psychophysiological Research Using a Polygraph in the National Police of Ukraine. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/154e759d-87e9-464d-874a-f84f61c39b5f/content> [in Ukrainian].
8. On the State Bureau of Investigations: Law of Ukraine dated November 12, 2015, No. 794-VIII // Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19/ed20151112#Text> [in Ukrainian].
9. Minka, T. P. (2023). European Experience in the Use of the Polygraph: Ways to Improve Administrative and Legal Regulation for Ukraine. Legal Position, (4)(41), 145-147. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-4.29> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.02.2025 р.

O. V. Cherkunov, Candidate of Juridical Sciences, Doctoral Student
Uzhhorod National University
the Department of Administrative, Financial and Informative Law
3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
e-mail: cherkunov.alex@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-8880-6955>

PSYCHOPHYSIOLOGICAL SURVEY USING A POLYGRAPH AS A MECHANISM FOR ENSURING THE INTEGRITY OF CUSTOMS AUTHORITIES' CIVIL SERVANTS

Summary

The article examines the legal and organizational aspects of conducting psychophysiological testing using a polygraph in the process of selecting and evaluating officials of Ukraine's customs authorities. The study analyzes the regulatory framework governing this procedure, its effectiveness in personnel processes, as well as potential risks and legal conflicts. The fundamental principles of psychophysiological testing are identified, including voluntariness, legality, comprehensiveness, confidentiality, and the protection of individual rights.

The article also explores the legal implications of the obtained results, their role in decision-making regarding personnel, and the balance between state interests and the rights of customs officials. The introduction of polygraph testing in customs personnel policy contributes to the detection of corruption risks, unethical behavior, and conflicts of interest, thereby ensuring transparency in the personnel selection process. However, the integration of this tool must be accompanied by clear guidelines to ensure the rights of employees are respected throughout the process.

At the same time, the application of this tool raises certain legal and ethical debates, particularly concerning its legal status, as polygraph results are probabilistic in nature and cannot serve as the sole basis for disciplinary or personnel decisions. There is a need for more robust legal frameworks to address these concerns and to provide a more precise definition of the role of polygraph testing in the public sector.

The study analyzes international experience in the use of polygraphs in the public service sector, highlighting examples from various countries where polygraph tests have been successfully implemented as part of personnel assessment and anti-corruption initiatives. It considers the potential adaptation of best practices to Ukraine's customs sphere, emphasizing the importance of customizing these practices to fit the specific context of Ukrainian legislation and customs operations.

Recommendations are proposed for improving the regulatory framework for polygraph use in customs authorities, including the need for standardized testing methodologies, oversight of objectivity, and compliance with the rights of the individuals being tested. The development of a comprehensive training program for specialists conducting the tests is also suggested, aimed at increasing the reliability and validity of the results obtained.

In conclusion, the article emphasizes the importance of a comprehensive approach to assessing the professional integrity of customs officials and the need for further refinement of legal regulations in this area. The integration of polygraph testing into personnel policy can serve as an effective tool for enhancing the integrity and transparency of the customs service, provided that ethical considerations and legal safeguards are adequately addressed.

Keywords: public service, customs authorities, polygraph, psychophysiological testing, integrity, legal regulation, corruption risks, personnel policy, ethical aspects, legal conflicts.

М. В. Шевченко, доктор філософії з права
Університет митної справи та фінансів
Кафедра публічного та приватного права
вул. Володимира Вернадського, 2/4, Дніпро, 49000, Україна
e-mail: mykhailo.v.shevchenko@outlook.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6708-016X>

ДЕЛЕГУВАННЯ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРИВАТНИМ ОСОБАМ: ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД

Загальні передумови залучення приватних осіб до виконання функцій держави та місцевого самоврядування, які свідчать про їх потенціал позитивно вплинути на якість виконання цих функцій, включають, насамперед: 1) спеціальні знання, навички та досвід діяльності приватних осіб у відповідній сфері суспільних відносин; 2) більша швидкість процесів прийняття рішень та їх гнучкість; 3) можливість розвантажити адміністративні органи. Можливість делегування владних повноважень приватній особі передбачається або виключається на національному рівні кожною державою. Зарубіжним правовим системам відомі випадки виконання владних управлінських функцій приватними особами, які включають: погашення податкового боргу платників податків приватними колекторськими агентствами, адміністрування установами виконання покарань, установлення максимальних норм праці та мінімальних розмірів оплати праці галузевим об'єднанням підприємств тощо. Законодавство України також закріплює можливість делегування владних повноважень приватним особам, серед яких, органи самоорганізації населення, класифікаційні товариства у сфері торговельного мореплавства, а також організації професійного самоврядування та саморегулюванні організації (оцінювачів, учасників ринків капіталу, у сфері архітектурної діяльності тощо).

Ключові слова: владні повноваження, делегування повноважень, делегування повноважень приватним особам, зарубіжний досвід виконання владних повноважень приватними особами, приватні особи за делегованими повноваженнями за законодавством України.

Постановка проблеми. Саморегулювання господарської та професійної діяльності, а також інші механізми, які ґрунтуються на співробітництві між приватним сектором економіки й інститутами громадянського суспільства та публічними інституціями у площині виконання їх владних управлінських функцій, стають все більш поширеними як перспективна частина системи публічного адміністрування зі значним потенціалом щодо позитивного впливу на якість виконання цих функцій. Цей потенціал широко визнається науковою спільнотою, але її міркування щодо позитивних результатів, яких можна досягти за допомогою участі приватних осіб в управлінні публічними справами, потребують додаткового осмислення та систематизації, які мають бути підкріплені практичним досвідом делегування владних повноважень приватним особам в Україні та окремих зарубіжних державах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці адміністративного права не склалось цілісне бачення передумов формування та шляхів реалізації меха-

нізму покладення владних управлінських функцій на приватних осіб. Одночасно з цим, у напрацюваннях українських та зарубіжних вчених, присвячених приватизації владних управлінських функцій, висвітлюються ті чи інші джерела потенціалу приватних осіб підвищувати ефективність публічного адміністрування. У цьому зв'язку заслуговують на згадку наукові праці О. І. Бедного [1], В. В. Кочина [2], П. Ларкіна [3], О. А. Мілієнко та Р. Штобера [4]. Водночас, стан наукового опрацювання питань делегування владних повноважень приватним особам залишається далеким від всебічного та достатньою мірою ґрунтового. Серед іншого, більш глибокими мають бути наукові знання про практику законодавчого регулювання та частину доктрини делегованих повноважень, які стосуються випадків та підстав залучення фізичних та юридичних осіб приватного права до виконання владних управлінських функцій.

Обґрунтованість результатів дослідження цих аспектів забезпечується використанням оптимального для цього комплексу методів наукового пізнання, який включає формально-юридичний метод (для абстрактного аналізу законодавчих актів), порівняльно-правовий метод (для порівняння підходів різних держав до вирішення питання допустимості та засад делегування владних повноважень приватним особам), методів абстрагування, аналізу та синтезу тощо.

Метою дослідження є окреслення теоретичних передумов та практичного досвіду делегування владних повноважень приватним особам.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження, насамперед, звернемо увагу на те, що у науковій літературі відзначається, що обсяг владних повноважень, у тому числі адміністративних послуг, для виконання яких уряд тепер покладається на приватних осіб (у першу чергу, на приватний сектор економіки), зріс та охоплює види діяльності, які наближаються до ядра того, що розцінювалось як діяльність із зони відповідальності держави у демократичному суспільстві [1].

Політична доцільність та економічна обґрунтованість приватизації владних управлінських функцій пов'язується із ускладненням взаємодій у суспільстві та результатами науково-технічного процесу, які у сукупності викликають необхідність якомога більш повного та ефективного використання можливостей та ресурсів фізичних та юридичних осіб приватного права для впорядкування суспільних відносин, до яких вони є дотичними.

Так, зокрема П. Ларкін указав на те, що переконливим виправданням для делегування владних повноважень є дедалі складніші сучасні науково-технічні виклики, що постають перед сучасною Америкою [3, с. 56]. Як зауважив Р. Штобер, делегування прагне децентралізувати публічне адміністрування, позбавити органи публічної влади від надмірних функцій, використовувати приватну ініціативу та менеджерські навички, щоб забезпечити найбільш ефективне використання фінансових ресурсів, технічної та іншої експертизи [5, с. 27]. Більше того, приватизація владних управлінських функцій може бути вигідним кроком для публічних інституцій через недостатність бюджетних коштів для ефективного виконання їх регуляторних та контрольно-наглядових повноважень. Залучення приватних осіб до виконання цих повноважень сприятиме також зворотному зв'язку із відповідними учасниками ринку [6, с. 627]. Також, приватизація владних управлінських функцій дозволяє уникнути громіздких бюрократичних

процесів при їх виконанні державними органами та органами місцевого самоврядування, надаючи публічному адмініструванню гнучкості та інноваційності [7, с. 1420].

На доповнення до того, тенденцію до все більш широкого залучення приватного сектору економіки й інститутів громадянського суспільства до формування та/або реалізації публічної політики підкріплює усвідомлення науковою спільнотою та урядовими експертами потенціалу та можливості належного втілення у життя цього явища. Певною мірою передумовами для цього усвідомлення стали, серед іншого, утвердження людиноцентризму публічного адміністрування, розширення меж диспозитивності адміністративного права та розвитку концепції побудови системи публічного адміністрування на партнерських засадах із приватними учасниками адміністративно-правових відносин. Так, у контексті трансформацій концептуального рівня В. В. Кочин звернув увагу на те, що поступова відмова від державного регулювання (скоріше навіть управління) економічних процесів надає можливості інституційного або ініціативного регулювання економічних процесів, що мають публічно-правовий прояв (наприклад, діяльність саморегульвних організацій). Таким чином, громадянське суспільство взаємодії з державою у «розподілі сфер» правового регулювання, внаслідок чого відбувається приватизація суспільних відносин [2]. Значну цінність мають можливості наблизитись до інноваційного та ефективного публічного адміністрування за допомогою режиму делегованих повноважень. З належним нормативним дизайном ці режими могли б стало приносити відчутну користь без критичних проявів їх дисфункцій [8, с. 5].

Розмірковуючи ж над значенням та подальшими перспективами розвитку співробітництва між адміністративними органами та приватним сектором економіки й інститутами громадянського суспільства при управлінні публічними справами О. А. Мілієнко наводить слушні у цьому контексті міркування Й. Пудельки, який підкреслив, що реалізація принципів верховенства права та принципів соціальної держави є неможливою без забезпечення впровадження принципу кооперації (партнерства), як пріоритетного принципу взаємодії суспільства в цілому та споживачів адміністративних послуг, зокрема з одного боку, та держави в цілому, і суб'єктів владних повноважень (адміністративних органів), зокрема з іншого боку. Вчений переконливо стверджує про те, що реалізація принципу адміністративної кооперації, що розуміється як співпраця адміністративного органу із приватною особою, що є ознакою належного публічного управління (good administration) [4, с. 98]. Так само, В. П. Тимошук пропонує як певну альтернативу децентралізації повноважень з надання адміністративних послуг або паралельний напрямок покращення їх якості розглядати і «приватизацію послуг» та/або впровадження конкуренції [1, с. 27].

У цьому контексті заслуговує на згадку запропонована І. Бартлем та П. Васом нова регуляторна парадигма, яка передбачає форму регуляторної «субсидіарності», завдяки якій досягнення регуляторних результатів може бути делеговано вниз регульованим організаціям та органам саморегулювання, водночас таке делегування має компенсуватися шляхом посилення державного контролю за регулюванням, яке засноване на системах підзвітності та прозорості [9, с. 17].

Консенсус щодо значного потенціалу приватних осіб підвищувати якість публічного адміністрування став передумовою для утвердження у законодавстві

України та багатьох зарубіжних держав можливості делегування владних повноважень суб'єктам господарювання приватного сектору економіки й інститутам громадянського суспільства. Одночасно з тим, деякі держави дотримуються позиції щодо недопустимості передання владних повноважень приватним особам, незалежно від можливості урівноваження притаманних їм ризиків гарантіями належного забезпечення виконання владних повноважень приватними особами.

Наприклад, Верховний Суд Ізраїлю послідовно дотримується позиції щодо неконституційності делегування повноважень, які охоплюються ядром функцій держави, приватній особі незалежно від якості правового регулювання питань організації та діяльності виконання нею відповідних повноважень та її спроможності забезпечити публічне адміністрування у тій чи іншій сфері суспільних відносин на належному рівні якості [10, с. 185].

На противагу до держав, основи правопорядку яких не допускають делегування повноважень приватним особам, аналіз практики Верховного Суду США показує, що американській правовій системі відомі численні випадки виконання владних управлінських функцій приватними особами, які включають погашення податкового боргу платників податків приватними колекторськими агентствами [11], адміністрування установами виконання покарань, установлення максимальних норм праці та мінімальних розмірів оплати праці галузевим об'єднанням підприємств та працівників вугільної промисловості із сукупною часткою у розмірі 2/3 обсягу національного видобування вугілля, організацію та проведення виборів, управління приватними населеними пунктами, установлення архітектурно-будівельних правил квартальними органами самоорганізації населення, визначення правил утримання домашніх тварин, надання дозволу релігійною організацією на розміщення місць продажу алкогольних напоїв поблизу релігійних споруд [12, с. 15].

Делегування владних повноважень приватним особам є поширеною практикою й у Канаді. Наприклад, за змістом ч. 2 ст. 32 та ч. 1 ст. 43 Закону Канади про права людини спеціально уповноважена комісія може доручити третій стороні з технічними або спеціалізованими знаннями сприяти у проведенні розслідування фактів порушення прав людини та виконанні інших повноважень комісії з фінансуванням винагороди та витрат, понесених третьою особою, за рахунок бюджетних коштів [13]. Випадок залучення приватних осіб для розслідування прояву дискримінації за ознакою статі досліджувався у справі «Канадська профспілка державних службовців (авіаційний підрозділ) проти «Ейр Канада». У цій справі третя приватна особа дійшла висновку про відсутність ознак дискримінації, який не був поставлений під сумнів через підготовку на основі делегованих повноважень [14].

Свобода делегування владних повноважень приватним особам є вужчою у державах континентального права та їх об'єднаннях, у тому числі на рівні Європейського Союзу. У справі «Мероні проти Вищого керівного органу Європейського об'єднання вугілля та сталі» Суд Європейського Союзу оцінював правомірність делегування повноважень Європейської комісії організації, яка була заснована відповідно до приватного права Бельгії. У цій справі суд заперечив правомірність передання суверенних повноважень суб'єктам поза межами інституцій Європейського Союзу, допустивши лише можливість делегування окремих

чітко визначених виконавчих повноважень з обов'язковим наглядом Європейської комісії за їх виконанням [15].

Конституційний Суд Німеччини тлумачить положення Основного Закону Німеччини про основи організації влади визнаючи, що суверенна влада має реалізовуватись на постійній основі, як правило, публічними службовцями, які перебувають у стосунках довіри та лояльності державі. Одночасно з цим, німецький конституційний суд допустив розумні винятки з цього правила з міркувань оптимізації системи публічного адміністрування, за умови підконтрольності та відповідальності суб'єктів владних повноважень [16].

Законодавство України також закріплює можливість делегування владних повноважень приватним особам, серед яких, органи самоорганізації населення, класифікаційні товариства (визнані організації) у сфері торговельного мореплавства, а також організації професійного самоврядування та саморегулюванні організації (оцінювачів, учасників ринків капіталу, у сфері архітектурної діяльності тощо), яким буде приділена окрема увага.

Так, за ч. 1 ст. 15 Закону України «Про органи самоорганізації населення» сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення) рада може додатково наділяти частиною своїх повноважень орган самоорганізації населення (делеговані повноваження органу самоорганізації населення) з одночасною передачею йому додаткових коштів, а також матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень, здійснює контроль за їх виконанням. Органи самоорганізації населення є представницькими органами, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань, передбачених законом (абз. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про органи самоорганізації населення») [17].

Наведемо як приклад юридичних осіб приватного права з делегованими владними повноваженнями й класифікаційні товариства (визнані організації) у сфері торговельного мореплавства.

За змістом статей 22, 24, 38 Кодексу торговельного мореплавства України обране судновласником класифікаційне товариство (визнана організація), уповноважена Державною службою морського і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України (Адміністрацією судноплавства), може:

- здійснювати класифікацію українських суден;
- установлювати вимоги, яким повинні відповідати судна внутрішнього плавання України, що виходять в море, а також межі районів морського плавання цих суден;
- здійснювати нагляд за виконанням на українських суднах вимог, встановлених законодавством України та міжнародними договорами України у сфері торгового мореплавства;
- видавати судові документи, серед яких, класифікаційне свідоцтво, обмірне свідоцтво, пасажирське свідоцтво, свідоцтво про вантажну марку для суден, що не здійснюють міжнародних рейсів [18].

Висновки і пропозиції. Загальні передумови залучення суб'єктів господарювання приватного сектору економіки й інститутів громадянського суспільства до виконання функцій держави та місцевого самоврядування, які свідчать про їх потенціал позитивно вплинути на якість виконання цих функцій, включають, на-

самперед: 1) спеціальні знання, навички та досвід діяльності суб'єктів господарювання приватного сектору економіки й інститутів громадянського суспільства у відповідній сфері суспільних відносин та пряма залежність долі цих осіб на відповідних товарних ринках від розуміння закономірностей їх функціонування та рівня добросовісності; 2) більша швидкість процесів прийняття рішень та їх гнучкість, що сприяє своєчасному пристосуванню до змін; 3) можливість за рахунок фінансових, матеріально-технічних та кадрових ресурсів цих осіб розвантажити відповідні державні органи та органи місцевого самоврядування; 4) можливість підвищити рівень участі приватних осіб в управлінні публічними справами.

Можливість делегування владних повноважень приватній особі передбачається або виключається на національному рівні кожною державою. Аналіз зарубіжного досвіду показав, що зарубіжним правовим системам відомі випадки виконання владних управлінських функцій приватними особами, які включають: погашення податкового боргу платників податків приватними колекторськими агентствами, адміністрування установами виконання покарань, установлення максимальних норм праці та мінімальних розмірів оплати праці галузевим об'єднанням підприємств, розслідування фактів порушення прав людини тощо. У правовій доктрині цих держав утверджена думка про те, що при оцінці конституційності схем делегування повноважень приватним особам визначальне значення має не саме по собі залучення приватних осіб до виконання владних функцій держави, а належне регулювання питань організації, прав, обов'язків та відповідальності приватних осіб у ході виконання владних управлінських функцій. Законодавство України також закріплює можливість делегування владних повноважень приватним особам, серед яких, органи самоорганізації населення, класифікаційні товариства (визнані організації) у сфері торговельного мореплавства, а також організації професійного самоврядування та саморегулюванні організації (оцінювачів, учасників ринків капіталу, у сфері архітектурної діяльності тощо).

Список використаної літератури

1. Бедний О. І. Відносини з делегування повноважень щодо публічного адміністрування як складник предмета адміністративного права. Актуальні проблеми держави і права. 2021. Вип. 90. С. 26-31. DOI: 10.32837/apdp.v0i90.3203
2. Кочин В. В. Методологія досліджень правового регулювання економічних відносин в умовах приватизації та євроінтеграції. Координата. 2023. URL: <https://coordinata.com.ua/metodologia-doslidzen-pravovogo-reguluvanna-ekonomichnih-vidnosin-v-umovah-privatizacii-ta-evrointegracii>
3. Larkin, P. (2020). The Private Delegation Doctrine. Florida Law Review, 73, 31-94. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3690501>.
4. Мілієнко О. А. Теоретико-прикладні аспекти застосування адміністративних актів: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 481 с.
5. Freeman, J. (1997). Collaborative Governance in the Administrative State. UCLA Law Review, 45, 1. URL: <https://ssrn.com/abstract=11408>
6. Markell, D., Glicksman, R. (2016). Dynamic Governance in Theory and Application, Part I. Arizona Law Review, 58. 563-631. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2734304>.
7. Metzger, G. (2003). Privatization as Delegation. Columbia Law Review, 103, 1367-1502. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/144.
8. Wiseman, H. (2017). Delegation and dysfunction. Yale Journal on Regulation, 35, 233-291. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2019/10/Wiseman_DRAFT_

- Delegation-and-Dysfunction.pdf.
9. Гончаренко О. М. Приватне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: зіставлення понять. Економіка та право. 2022. № 2. С. 13-24. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.013>
 10. Volokh, A. (2021). The Moral Neutrality of Privatization As Such. In A. Dorfman & A. Harel, (Eds.), *The Cambridge Handbook of Privatization* (pp. 117-132). Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108684330>
 11. Guenther, G. (2024). The Internal Revenue Service's Private Tax Debt Collection Program. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10339>
 12. Hill, R. (2003). The Constitutional Rights of Private Governments. *New York University Law Review*, 78 144-238. DOI: <http://doi.org/10.2139/ssrn.258629>
 13. Canadian Human Rights Act of 1985, R.S.C., c. H-6. URL: <https://www.canlii.org/en/ca/laws/stat/rsc-1985-c-h-6/latest/rsc-1985-c-h-6.html>
 14. Federal Court of Canada. Judgment of 22 February 2013 in Canadian Union of Public Employees (Airline Division) v. Air Canada, 2013 FC 184 (CanLII). URL: <https://canlii.ca/t/fwfrz>
 15. Court of Justice of the European Union. Judgment of 13 June 1958 in Meroni & Co., Industrie Metallurgiche, SpA v High Authority of the European Coal and Steel Community (Case 9-56). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61956CJ0009>
 16. Federal Constitutional Court of Germany. Judgment of 18 January 2012, 2 BvR 133/10. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/2012/01/rs20120118_2bvr013310en.pdf?__blob=publicationFile&v=2
 17. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року № 2625-III. Дата оновлення: 15 листопада 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text>
 18. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23 травня 1995 року № 176/95-ВР. Дата оновлення: 15 листопада 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text>

References

1. Bednyi, O. I. (2021). Relations arising from delegation of public administration powers as a component of the subject of administrative law. *Current problems of state and law*, 90, 26-31. DOI: 10.32837/apdp.v0i90.3203 [in Ukrainian].
2. Kochyn, V. V. (2023). Methodology of research into the legal regulation of economic relations in the context of privatization and European integration. *Coordinate*. URL: <https://coordinata.com.ua/metodologia-doslizhen-pravovogo-reguluvanna-ekonomichnih-vidnosin-v-umovah-privatizacii-ta-evrointegracii> [in Ukrainian]
3. Larkin, P. (2020). The Private Delegation Doctrine. *Florida Law Review*, 73, 31-94. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3690501>.
4. Miliienko, O. A. (2021). Theoretical and practical aspects of the application of administrative acts: Doctor's thesis. *Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
5. Freeman, J. (1997). Collaborative Governance in the Administrative State. *UCLA Law Review*, 45, 1. URL: <https://ssrn.com/abstract=11408>
6. Markell, D., Glicksman, R. (2016). Dynamic Governance in Theory and Application, Part I. *Arizona Law Review*, 58, 563-631. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2734304>.
7. Metzger, G. (2003). Privatization as Delegation. *Columbia Law Review*, 103, 1367-1502. URL: https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/144.
8. Wiseman, H. (2017). Delegation and dysfunction. *Yale Journal on Regulation*, 35, 233-291. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2019/10/Wiseman_DRAFT_Delegation-and-Dysfunction.pdf.
9. Honcharenko, O. M. (2022). Private regulation and self-regulation of economic activities: comparison of concepts. *Economics and law*, 2, 13-24. DOI: 10.15407/econlaw.2022.02.013
10. Volokh, A. (2021). The Moral Neutrality of Privatization As Such. In A. Dorfman & A. Harel, (Eds.), *The Cambridge Handbook of Privatization* (pp. 117-132). Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108684330>
11. Guenther, G. (2024). The Internal Revenue Service's Private Tax Debt Collection Program. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10339>

12. Hill, R. (2003). The Constitutional Rights of Private Governments. *New York University Law Review*, 78 144-238. DOI: <http://doi.org/10.2139/ssrn.258629>
13. Canadian Human Rights Act, R.S.C., c. H-6. (1985). URL: <https://www.canlii.org/en/ca/laws/stat/rsc-1985-c-h-6/latest/rsc-1985-c-h-6.html>
14. Federal Court of Canada. Judgment of 22 February 2013 in *Canadian Union of Public Employees (Airline Division) v. Air Canada*, 2013 FC 184 (CanLII). URL: <https://canlii.ca/t/fwfrz>
15. Court of Justice of the European Union. Judgment of 13 June 1958 in *Meroni & Co., Industrie Metallurgiche, SpA v High Authority of the European Coal and Steel Community* (Case 9-56). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61956CJ0009>
16. Federal Constitutional Court of Germany. Judgment of 18 January 2012, 2 BvR 133/10. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/2012/01/rs20120118_2bvr013310en.pdf?__blob=publicationFile&v=2
17. Law of Ukraine on bodies of self-organization of people: Law of Ukraine no. 2625-III (July 11, 2001). Status as of November, 15 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> [in Ukrainian]
18. Merchant Shipping Code of Ukraine: Law of Ukraine no. 176/95-BP (of May 23, 1995). Status as of November, 15, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]

Стаття надійшла 07.03.2025 р.

M. V. Shevchenko, Doctor of Philosophy in Law
University of Customs and Finance
the Department of Public and Private Law
2/4 Volodymyra Vernadskoho St, Dnipro, 49000, Ukraine
e-mail: mykhailo.v.shevchenko@outlook.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6708-016X>

DELEGATION OF POWER TO PRIVATE ACTORS: THEORETICAL PREREQUISITES AND PRACTICAL EXPERIENCE

Summary

General prerequisites for involving private actors in the performance of governmental functions, arising from their potential to make a positive impact on quality of performance of these functions, include: (1) particular knowledge, skills and experience of private actors in the relevant sphere of public relations and the dependence of their standing in these spheres on understanding the patterns of respective public relations and the level of their integrity; (2) greater speed of decision-making and its flexibility, which contributes to timely adaptation to changes; (3) ability to relieve the relevant state and local self-government authorities with reliance on financial, material and personnel resources of private actors.

The possibility of delegating powers to private actors is provided for or excluded at the national level by each state. Cases of performance of public power by private actors in certain common law and civil law countries include: repayment of tax debt by private collection agencies, administering penitentiary institutions, establishment of maximum labor norms and minimum wages by industry associations, etc. The legal doctrine of these states affirms the view that when assessing the constitutionality of schemes for delegating powers to private actors, the decisive factor is not the involvement of private actors as such in the performance of governmental functions, but the proper governing of issues of organization, rights, duties and responsibilities of private actors in that capacity. Ukrainian legislation as well lays a foundation for delegating powers to private actors, such as public self-organization bodies, classification

societies in the field of merchant shipping, as well as professional self-government and self-regulatory organizations (of appraisers, capital market participants, in the field of architectural activity, etc.).

Keywords: governmental powers, delegation of powers, delegation of powers to private actors, international experience of exercising public power by private actors, private individuals under delegated powers under the legislation of Ukraine.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325392>

УДК 346

Ю. Д. Корчев, здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, 01032, Україна
e-mail: yuriy.korchev@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-5360-9685>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЗОРІСТІ ТА ДОБРОЧЕСНОСТІ НА ОПТОВОМУ ЕНЕРГЕТИЧНОМУ РИНКУ: ДОСВІД УКРАЇНИ

У статті розглянуто ключові аспекти регуляторної бази оптових енергетичних ринків у Європейському Союзі, в першу чергу, Регламенту про доброчесність та прозорість оптових енергетичних ринків (REMIT).

Проаналізовано стан запровадження REMIT в Україні, основні кроки на шляху імплементації, зокрема Закон про REMIT 2023 року, який наблизив українське законодавство у відповідності до європейських стандартів та подальші зміни до основних енергетичних законів від 09 лютого 2025 року. Відмічено значне просування України щодо виконання вимог REMIT.

Досліджено окрему роль НКРЕКП у запровадженні REMIT в Україні, яка розробила необхідні підзаконні акти, зокрема для реєстрації учасників ринку, функціонування платформи інсайдерської інформації, моніторингу ринкових операцій, розслідування та запобігання зловживань та притягнення до відповідальності за порушення.

Відмічено, що воєнний стан в Україні обумовлює особливості розкриття інформації і Регулятор зреагував відповідно – запровадив обмеження доступу до чутливої інформації щодо критичної енергетичної інфраструктури.

Визначено, що Україна має продовжувати імплементацію, зокрема нових вимог запроваджених ЄС у травні 2024 року відповідно до REMIT II.

Ключові слова: REMIT, ACER, НКРЕКП, оптова торгівля електроенергією, цілісність та прозорість енергетичного ринку, транспозиція *acquis* ЄС, Україна.

Постановка проблеми. 23 червня 2022 року Європейський Союз надав Україні статус кандидата на вступ. Наразі перед Україною стоїть кілька перешкод, які вона повинна подолати, перш ніж зможе офіційно приєднатися до ЄС. Однією з цілей є приведення чинного законодавства України у відповідність до стандартів ЄС.

Навіть під час війни з Росією Україна просунулася в імплементації *acquis* у кількох сферах, включаючи електроенергетику, енергоефективність, навколишнє середовище та відновлювані джерела енергії. Найбільшим проривом стала синхронізація електромережі України з континентальною європейською енергосисте-

мою. 16 березня 2022 року Україна синхронізувала свою енергосистему з континентальною європейською енергосистемою. Україна приєдналася до ENTSO-E на рік раніше запланованого терміну. Відтоді українська енергосистема працює як єдина зона з Молдовою. У квітні 2022 року Укренерго отримало статус спостерігача в ENTSO-E.

Проте, наразі існують значні прогалини в регулюванні оптових енергетичних ринків між ЄС та Україною. Так, в ЄС майданчики повністю регулюються, оператори (крім спотового ринку) повинні відповідати вимогам спеціальних актів: MiFIR (Регламент (ЄС) № 600/2014 Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року щодо ринків фінансових інструментів та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 648/2012 [1]) та MiFID (Директива 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС від 15 травня 2014 року щодо ринків фінансових інструментів та внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС [2]). В ЄС чітко визначені правила роботи платформи та продукти, на платформах існує необов'язковий кліринг, а на біржах та багатосторонніх торговельних майданчиках кліринг є обов'язковим. Існує подвійна система регуляторного нагляду залежно від кваліфікації продуктів, якими торгують.

Окрім цього, Україна, як сторона Енергетичного Співтовариства, зобов'язалась транспонувати Регламент 1227/2011 Європейського Парламенту та Ради Європи від 25 жовтня 2011 року про добросовісність і прозорість на оптовому енергетичному ринку (надалі – «REMIT») у національне законодавство до 29 листопада 2019 року та впровадити REMIT до 29 травня 2020 року.

Лише в липні 2023 року набули чинності зміни до основних енергетичних законів, які запровадили правила і вимоги REMIT. Проте, наразі процес імплементації ще не завершено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричною базою для написання цієї статті став аналіз *acquis* ЄС, аналітичних і рекомендаційних документів із проблематики дослідження. Також аналізувались закони України та інші нормативно-правові акти ухвалені Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (надалі – «НКРЕКП», або «Комісія», або «Регулятор») на впровадження вимог REMIT в Україні. Дослідженню теми частково присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких С. Д. Білоцький, І. В. Блінов, О. П. Загнітко, І. В. Перезовова, Т. І. Швидка та інші. Втім, варто зауважити, що окреслена нами проблематика й надалі залишається недостатньо вивченою на рівні наукових розробок, що й обумовлює необхідність здійснення її ґрунтовного опрацювання.

Мета статті. Метою представленої наукової статті є науково-практичний аналіз стану транспозиції Регламенту REMIT в Україні, а також забезпечення Регулятором стабільності ринку, розвитку конкуренції та енергетичної безпеки.

Виклад основного матеріалу. За останні кілька десятиліть європейський енергетичний ринок зазнав трансформаційних змін, серед яких основне місце займають контракти на електроенергію та газ. Оскільки ЄС прагне створити конкурентний та інтегрований енергетичний ринок, контракти, які вільно торгуються на ринку, відіграють вирішальну роль у підвищенні ліквідності, прозорості та гнучкості для учасників ринку. Такі контракти, включаючи спотові, форвардні, ф'ючерсні та деривативні контракти, дозволяють виробникам, постачальникам

та споживачам енергії ефективно управляти ризиками та забезпечувати цінову визначеність, на жаль, у все більш нестабільному ринковому середовищі.

Еволюція торговельних контрактів на електроенергію, газ та вуглецеві квоти в ЄС була позначена поступовою лібералізацією, інтеграцією та гармонізацією регулювання. У 1990-х роках ЄС розпочав лібералізацію енергетичного ринку, спрямовану на демонтаж національних монополій і створення єдиного конкурентного ринку електроенергії та природного газу. Початкові директиви були зосереджені на розділенні сегментів виробництва і передачі енергії та запровадженні конкуренції на оптовому і роздрібному ринках. Це заклало основу для стандартизованих контрактів і розвитку енергетичних і газових бірж, що дозволило учасникам ринку купувати і продавати енергію за прозорими цінами.

Створення великих торгових хабів, таких як голландський TTF для газу та Європейська енергетична біржа (EPEX) для електроенергії, стало ключовим фактором у підвищенні ліквідності та доступності ринку.

Впровадження Третього енергетичного пакету в 2009 році сприяло розвитку транскордонної торгівлі завдяки подальшому розукрупненню та заохоченню конкуренції, що сприяло укладанню стандартизованих контрактів, які можна було б продавати в ЄС.

Європейський Союз створив комплексну нормативно-правову базу для сприяння прозорості, справедливості та добросовісності на своїх оптових ринках газу та електроенергії. Центральне місце в цій системі займає REMIT (опублікований в Офіційному віснику Європейського Союзу 8 грудня 2011 року і набув чинності 28 грудня 2011 року), який безпосередньо стосується ризиків маніпулювання ринком та інсайдерської торгівлі в енергетичному секторі. Регламент REMIT встановлює високі стандарти прозорості, вимагаючи від усіх країн-членів ЄС запровадити послідовну практику, яка забезпечує рівні правила гри на енергетичному ринку.

Європейський Союз має дворівневу регуляторну систему, що складається з національних регуляторних органів (НРО) та Агентства Європейського Союзу з питань співробітництва енергетичних регуляторів (ACER). НРО розслідують підозри у зловживаннях на ринку та забезпечують дотримання REMIT в рамках своєї національної правової системи. REMIT, як Регламент ЄС, має пряму дію в усіх державах-членах ЄС. У той час як НРО займаються правозастосуванням і санкціями, ACER робить внесок у розробку загальних європейських правил, консультує з питань, пов'язаних з енергетикою, а також здійснює моніторинг і звітує про цілісність і прозорість регулювання оптових енергетичних ринків в Європі.

17 грудня 2014 року був прийнятий Імплементативний Регламент Комісії (ЄС) № 1348/2014 від 17 грудня 2014 року про звітування даних, що імплементує статтю 8(2) та статтю 8(6) Регламенту (ЄС) № 1227/2011 Європейського Парламенту і Ради про добросовісність та прозорість оптових енергетичних ринків [3], який спрямований на подальше підвищення добросовісності та прозорості оптових енергетичних ринків.

За допомогою відповідей на запитання (Q&A), ACER роз'яснює вимоги REMIT, і надає вказівки щодо практичної інтерпретації тексту та практики. Загалом було підготовлено 30 версій [4] відповідей на запитання (Q&A) з моменту набуття чинності REMIT.

Оскільки порушення REMIT почастішали, Європейська Комісія та Рада вирішили розпочати перегляд REMIT, і цей процес був пов'язаний з новою структурою енергетичного ринку. Оновлення REMIT є частиною більш широкої реформи ринку електроенергії ЄС. Реформа має на меті зробити ціни на електроенергію менш залежними від волатильних цін на викопне паливо, захистити споживачів від цінових стрибків, а також прискорити впровадження відновлюваних джерел енергії та покращити захист прав споживачів. 7 травня 2024 року набув чинності Регламент (ЄС) 2024/1106, відомий як «REMIT II» [5] - перша поправка до REMIT. Прийняття REMIT II є частиною європейського пакету заходів з реформування структури енергетичного ринку. Цей європейський пакет має на меті використати досвід, набутий під час енергетичної кризи, для досягнення довгострокової стабілізації ринків електроенергії.

Основні вимоги. REMIT вперше запровадив узгоджену загальноєвропейську систему, основними елементами якої виступають:

- визначення зловживань на ринку у формі маніпулювання ринком, спроб маніпулювання ринком та інсайдерської торгівлі на оптових енергетичних ринках;
- пряма заборона маніпулювання ринком, спроб маніпулювання ринком та інсайдерської торгівлі на оптових енергетичних ринках;
- нові засади моніторингу оптових ринків електричної енергії з метою виявлення та запобігання маніпулюванню ринком та інсайдерській торгівлі, а також:
 - забезпечення дотримання вищезазначених заборон та застосування санкцій за порушення правил зловживання ринком на національному рівні. REMIT забороняє маніпулювання ринком та торгівлю інсайдерською інформацією на оптових енергетичних ринках.

Визначення маніпулювання ринком та інсайдерської торгівлі в REMIT відповідають визначенням, що застосовуються відповідно до Директиви 2003/6/ЄС (Директива про зловживання на ринку або MAD - попередник MAR та CS MAD2), хоча й адаптовані для оптових енергетичних ринків. Заборони маніпулювання ринком та інсайдерської торгівлі в REMIT не поширюються на оптові енергетичні продукти, які кваліфікуються як фінансові інструменти і до яких застосовується стаття 9 MAD [6].

Для учасників оптового ринку, включаючи виробників, постачальників та великих споживачів, дотримання вимог REMIT передбачає ретельну звітність та розкриття оптових операцій та операційної інформації, наприклад, про потужності об'єктів та операційні зміни. Крім того, ACER публічно оприлюднює перелік стандартизованих продуктів [7], забезпечуючи учасникам ринку чітке уявлення про затверджені продукти, доступні для торгівлі, та підвищуючи прозорість торговельного середовища. Така прозорість дозволяє ACER та національним регуляторам ефективно відстежувати динаміку ринку, зміцнюючи довіру до транскордонної торгівлі.

Встановлюючи ці керівні принципи та механізми нагляду, REMIT сприяє створенню структурованого середовища для торгівлі енергетичними продуктами на ринках газу та електроенергії в ЄС. Ця нормативна база гарантує, що електроенергія та газ на спотових та форвардних ринках відповідають високим стандартам прозорості та доступності, сприяючи створенню ринкового середовища, в якому процвітають цінові сигнали, хеджування та діяльність з управління ризиками.

Центральним аспектом REMIT є визначення оптових енергетичних продуктів (ОЕП), яке міститься у статті 2(4). REMIT класифікує ОЕП широко, охоплюючи всі контракти та деривативи, пов'язані з постачанням і транспортуванням електроенергії та газу в межах ЄС. Ця класифікація включає спотові контракти на негайну поставку, форвардні контракти на майбутні поставки та різноманітні похідні інструменти, необхідні для хеджування ринкових коливань.

Важливий поріг в рамках REMIT визначає, що лише контракти на постачання електроенергії або газу кінцевим споживачам з річним споживанням понад 600 ГВт-год класифікуються як ОЕП. Цей поріг високого споживання гарантує, що регуляторна увага зосереджується на транзакціях, які можуть вплинути на більш широку ринкову динаміку, таким чином виключаючи дрібних споживачів, чия діяльність має обмежений вплив на оптові ціни.

Транспозиція REMIT в законодавство України. У вересні 2010 року Україна підписала Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, який було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства» від 15 грудня 2010 року № 2787-VI, таким чином Україна є Договірною Стороною Енергетичного Співтовариства з 1 лютого 2011 року.

Україна, як сторона Енергетичного Співтовариства, зобов'язалась транспонувати Регламент REMIT у національне законодавство до 29 листопада 2019 року та впровадити REMIT до 29 травня 2020 року в рамках зобов'язань перед Енергетичним Співтовариством, що передбачає зобов'язання REMIT «Light» (тобто без інфраструктури звітності). 26 березня 2021 року Секретаріат Енергетичного Співтовариства ініціював спір проти України за невиконання REMIT та направив відповідний запит до Ради Міністрів Енергетичного Співтовариства.

Лише в липні 2023 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання зловживанням на оптових енергетичних ринках» [8] (№ 3141-IX, від 10 червня 2023 року, надалі – «Закон про REMIT»). Цей закон спрямований на приведення законодавства України у відповідність до Регламенту REMIT, тим самим виконуючи відповідні зобов'язання України в рамках європейської інтеграції. Закон про REMIT вносить зміни до ключових енергетичних законів, зокрема «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» [9], «Про ринок електричної енергії» [10], «Про ринок природного газу» [11].

У запровадженні REMIT в Україні, ключову роль також відіграє НКРЕКП, яка безпосередньо регулює ринки торгівлі електроенергією та газом. Для того, щоб стати надійними, регулятором, Комісії необхідно розробити та впровадити надійні правила, що регулюють ринкові операції. Ці правила повинні охоплювати широкий спектр аспектів, включаючи цілісність ринку, захист інвесторів та чесну конкуренцію між учасниками ринку.

Одним з основних обов'язків регулятора є активний моніторинг ринків торгівлі енергетичними та газовими контрактами. Завдяки комплексним механізмам нагляду Регулятор має аналізувати ринкові дані та виявляти будь-які порушення або підозрілу діяльність. Таким чином, Комісія зможе ефективно запобігати зловживанням на ринку, маніпуляціям та інсайдерській торгівлі, забезпечуючи цілісність ринку та довіру інвесторів.

Ще однією важливою функцією Регулятора є нагляд за процесом ліцензування та реєстрації учасників ринку. Ретельно перевіряючи та затверджуючи учасників ринку, регулятор може гарантувати, що на ринку діють лише ті суб'єкти, які мають добру репутацію та дотримуються вимог законодавства. Такий нагляд підвищує прозорість ринку, знижує системні ризики та сприяє зміцненню довіри між інвесторами та зацікавленими сторонами.

Для реалізації положень Закону про РЕМІТ, НКРЕКП затвердила низку підзаконних актів. Зокрема, протоколи реєстрації учасників оптового ринку електроенергії, які гарантують, що лише зареєстровані суб'єкти можуть брати участь у транзакціях. Співпраця з іншими регуляторними органами та міжнародними організаціями має вирішальне значення для вирішення транскордонних викликів та сприяння гармонізації регулювання. НКРЕКП повинна брати активну участь в обміні інформацією та кращими практиками для посилення регуляторного нагляду та забезпечення ефективності зусиль з нагляду за ринком. Тому Регулятор передбачив процедуру обміну інформацією з Радою органів регулювання Енергетичного Співтовариства [12].

Починаючи з 01 лютого 2024 року, операції з ОЕП можуть здійснюватися виключно особами, які зареєструвалися як учасники оптового ринку електричної енергії. На офіційному сайті НКРЕКП ведеться Реєстр учасників оптового ринку електричної енергії [13].

Прозорість та розкриття інформації є важливими елементами добре функціонуючих ринків. Регулятор повинен сприяти прозорості, вимагаючи від учасників ринку надавати точну та своєчасну інформацію інвесторам та регуляторам. Посилюючи стандарти розкриття інформації, регулятор може сприяти прийняттю обґрунтованих рішень та підвищенню ефективності ринку. Закон про РЕМІТ запроваджує ключові принципи європейського енергетичного ринку в українську регуляторну базу, наголошуючи на доброчесності, прозорості та заходах щодо запобігання зловживанням на ринках електроенергії та газу. Закон про РЕМІТ визначає конкретні випадки, які визнаються зловживаннями на оптових енергетичних ринках, включаючи порушення, пов'язані з розкриттям та використанням інсайдерської інформації, спроби маніпулювання, а також здійснення операцій з оптовими енергетичними продуктами без належної реєстрації. Наразі, НКРЕКП запровадила та унормувала функціонування платформи інсайдерської інформації [14]. Наприклад, НЕК «Укренерго», як оператор системи передачі, вже набув [15] статусу адміністратора платформи інсайдерської інформації та адміністратора передачі даних відповідно до вимог Регулятора [16].

Проте, зважаючи на безпекові ризики для енергетичних об'єктів у зв'язку із триваючою російською агресією проти України, Регулятор, на період дії воєнного стану в Україні, обмежив загальний доступ до інформації на платформах інсайдерської інформації, [17] та запровадив обмеження чутливої інформації щодо критичної енергетичної інфраструктури (місцезнаходження, кількість, навантаження, обсяги видобутку, та інше) [18].

Правозастосовні заходи є важливими для забезпечення дотримання регуляторних вимог та запобігання неправомірній поведінці на ринку. Регулятор повинен мати повноваження і готовність вживати швидких і рішучих заходів у відповідь на порушення регуляторних стандартів. Накладаючи штрафи та санкції,

регулятор може підтримувати цілісність ринку та вселяти впевненість в інвесторів. НКРЕКП вже унормувала практики, які можуть бути маніпулюванням, та порядок розкриття інсайдерської інформації [19], порядок подання інформації про операції з ОЕП [20], запровадила процедуру розслідування [21] зловживань, які дозволяють проводити розслідування за період до трьох років, розробила методику [22] визначення розміру штрафів залежно від тяжкості порушення.

Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) підсумовує [23], що вимоги REMIT, за винятком певних обставин, були запроваджені в законодавство України. Так, REMIT дозволяє подавати інформацію від імені контрагента, а станом на жовтень-листопад 2024 року законодавством України такої можливості не було передбачено. Тобто сторона договору не могла уповноважити іншу сторону подати таку інформацію, натомість звітність мали подавати обидві сторони. Цю прогалину було прибрано НКРЕКП шляхом внесення зміни до Постанови НКРЕКП № 618.

Більш того, 09 лютого 2025 року набрали чинності інші зміни до спеціалізованих законів, які регулюють провадження REMIT в Україні, зокрема Закон України “Про внесення змін до деяких законів України у сферах енергетики і теплопостачання щодо удосконалення окремих положень, пов’язаних із веденням господарської діяльності та дією воєнного стану в Україні” № 4213-IX [24], який, серед іншого, далі уточнює положення та вимоги запровадженні Законом про REMIT. Так, Україна на рівні закону запровадила географічне обмеження ОЕП, зазначивши, що під нагляд підпадають продукти з місцем поставки (виконання) в Україні, уникнувши потенційної екстериторіальної дії законів – контролювати ОЕП на світових ринках.

Зважаючи на запровадження REMIT II, Україна має продовжувати імплементувати відповідні вимоги у національне законодавство. Поза тим, визначення ОЕП має бути розширене, включаючи LNG (зріджений природний газ) і потенційно водень, щоб впровадити взаємозв’язок та взаємозалежність формування цін на цих чотирьох ринках. Крім того, іноземним учасникам необхідно надати можливість реєструватися для подання податкової звітності без створення постійного представництва в Україні.

У подальшому Україну очікують виклики, пов’язані із членством в ЄС. Оскільки REMIT має пряме застосування на загальноєвропейському рівні, а отже, як тільки Україна стане повноправним членом ЄС, національне законодавство щодо імплементації REMIT має бути скориговане в частині:

- 1) дозволу прямого застосування положень, викладених у регламентах ЄС;
- 2) скасування національних актів, якими імплементовано вимоги, викладені у регламентах, з метою уникнення конфлікту законів на національному та наднаціональному рівнях;
- 3) збереження положень національних актів, що заповнюють прогалини, наявні у регламентах ЄС.

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного дослідження представляється за можливе сформулювати наступні узагальнюючі висновки і пропозиції. Регламент REMIT, запроваджений у 2011 році, став фундаментальним елементом у створенні конкурентного та інтегрованого енергетичного ринку ЄС, встановлюючи чіткі правила для запобігання маніпулюванню ринком та інсай-

дерській торгівлі. Документ визначає єдині стандарти прозорості та доброчесності для всіх країн-членів, створюючи дворівневу регуляторну систему з національними регуляторними органами та Агентством ЄС з питань співробітництва енергетичних регуляторів.

Регуляторний вплив REMIT забезпечує структурований, прозорий та стійкий енергетичний ринок, гарантуючи, що всі учасники можуть торгувати з упевненістю, підтримуючи при цьому цілісність ринку.

Україна вже імплементувала основні норми REMIT в національні закони, а Регулятор запровадив відповідні процедури у спеціальних нормативно-правових актах. Деякі точкові зміни та покращення продовжують вноситись у закони та НПА НКРЕКП. Додатково, Україна має імплементувати зміни, запровадженні REMIT II.

У контексті майбутнього членства в ЄС, Україні доведеться адаптувати своє законодавство щодо REMIT, оскільки регламенти ЄС мають пряме застосування. Вказане також буде окремим викликом для законодавця, у зв'язку з чим представляється за доцільне сформулювати відповідні пропозиції у напрямку удосконалення нормативної бази. Зокрема, з метою гармонізації профільного національного законодавства із відповідними європейськими правилами, необхідно сконцентрувати увагу на: забезпеченні дозволу прямого застосування положень, викладених у регламентах ЄС; скасуванні національних актів, якими імплементовано вимоги, викладені у регламентах, з метою уникнення конфлікту законів на національному та наднаціональному рівнях; збереженні положень національних актів, що заповнюють прогалини, наявні у регламентах ЄС.

Список використаної літератури

1. Регламент (ЄС) № 600/2014 Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/600/oj/eng>
2. Директива 2014/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів та внесення змін до Директиви 2002/92/ЄС та Директиви 2011/61/ЄС (нова редакція). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng>
3. Імплементацийний Регламент Комісії (ЄС) № 1348/2014 від 17 грудня 2014 року про звітування даних, що імплементує статтю 8(2) та статтю 8(6) Регламенту (ЄС) № 1227/2011 Європейського Парламенту і Ради про доброчесність та прозорість оптових енергетичних ринків. URL: [L_2014363EN.01012101.xml](https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/1348/oj/eng)
4. Настанови ESMA та ACER та питання і відповіді щодо REMIT. URL: <https://www.acer.europa.eu/remit/about-remit/remit-qas>; <https://www.acer.europa.eu/remit/about-remit/remit-guidance>; <https://www.esma.europa.eu/publications-and-data/questions-answers#ListofQ&As>
5. Регламент (ЄС) 2024/1106 про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1227/2011 та (ЄС) 2019/942 щодо покращення захисту Союзу від ринкових маніпуляцій на оптовому енергетичному ринку (так званий «REMIT II»). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1106>
6. Законодавча резолюція Європейського Парламенту від 29 лютого 2024 року про пропозицію щодо регламенту Європейського Парламенту та Ради про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1227/2011 та (ЄС) 2019/942 з метою покращення захисту Союзу від ринкових маніпуляцій на оптовому енергетичному ринку (COM(2023)0147 – C9-0050/2023 – 2023/0076(COD)), URL: [TA-9-2024-0116_EN.pdf](https://eur-lex.europa.eu/legislatory/files/en/TA-9-2024-0116_EN.pdf) (europa.eu)
7. Портал REMIT. URL: <https://www.acer-remit.eu/portal/standardised-contract>
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання зловживанням на

- оптових енергетичних ринках: Закон України № 3141-IX від 10 червня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3141-20#Text>
9. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22 вересня 2016 року № 1540-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19>
 10. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
 11. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>
 12. Порядок реєстрації учасників оптового енергетичного ринку, затверджено Постановою НКРЕКП від 04 жовтня 2023 р. № 1812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1812874-23#Text>
 13. Реєстр учасників оптового енергетичного ринку. URL: <https://www.nerc.gov.ua/dobrochesnist-ta-prozorist-remit/reyestr-uchasnikiv-optovogo-energetichnogo-rinku>
 14. Про затвердження Порядку функціонування платформ інсайдерської інформації: Постанова НКРЕКП від 16 січня 2024 року № 137. URL: <https://www.nerc.gov.ua/acts/pro-zatverdzhennya-poryadku-funkcionuvannya-platform-insajderskoyi-informaciyi>
 15. Веб портал НЕК «Укренерго». URL: https://ua.energy/uchasnikam_rinku/remit/platforma-peredachi-danyh-rrm/
 16. Про затвердження Порядку набуття, призупинення і припинення статусу адміністратора передачі даних: Постанова НКРЕКП від 27 грудня 2023 року № 2613. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2613874-23#Text>
 17. Про затвердження Вимог щодо забезпечення доброчесності та прозорості на оптовому енергетичному ринку: Постанова НКРЕКП від 27 березня 2024 року № 614. URL: <https://www.nerc.gov.ua/acts/pro-zatverdzhennya-vimog-shchodo-zabezpechennya-dobrochesnosti-ta-prozorosti-na-optovomu-energetichnomu-rinku>
 18. Щодо захисту інформації, яка в умовах воєнного стану може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом, у тому числі щодо об'єктів критичної інфраструктури: Постанова НКРЕКП від 26 березня 2022 року № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0349874-22#Text>
 19. Про затвердження Вимог щодо забезпечення доброчесності та прозорості на оптовому енергетичному ринку: Постанова НКРЕКП від 27 березня 2024 року № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0614874-24#Text>
 20. Про затвердження Порядку подання інформації про здійснені господарсько-торговельні операції, пов'язані з оптовими енергетичними продуктами: Постанова НКРЕКП від 27 березня 2024 року № 618. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0618874-24#n215>
 21. Про затвердження Порядку розслідування зловживань на оптовому енергетичному ринку: Постанова НКРЕКП від 26 вересня 2023 р. № 1756. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1756874-23#Text>
 22. Про затвердження Порядку (методики) визначення розміру штрафів, які накладаються Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Постанова НКРЕКП від 29 вересня 2023 року № 1800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1800874-23#Text>
 23. Звіт Проекту енергетичної безпеки: Аналіз Закону № 3141-IX та його підзаконних нормативно-правових актів на відповідність законодавству ЄС щодо REMIT, листопад 2024. URL: [Zvit_Draft_report_clean_FINAL_BRANDED_UKR.pdf](https://www.nerc.gov.ua/acts/pro-zatverdzhennya-vimog-shchodo-zabezpechennya-dobrochesnosti-ta-prozorosti-na-optovomu-energetichnomu-rinku)
 24. Про внесення змін до деяких законів України у сферах енергетики і теплопостачання щодо удосконалення окремих положень, пов'язаних із веденням господарської діяльності та дією воєнного стану в Україні: Закон України від 14 січня 2025 року № 4213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4213-20#Text>

References

1. Regulation (EU) No 600/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Regulation (EU) No 648/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/600/oj/eng>
2. Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014

- on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng>
3. Commission Implementing Regulation (EU) No 1348/2014 of 17 December 2014 on data reporting implementing Article 8(2) and Article 8(6) of Regulation (EU) No 1227/2011 of the European Parliament and of the Council on wholesale energy market integrity and transparency. URL: [L_2014363EN.01012101.xml](https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/1348/oj/eng)
 4. ESMA and ACER guidance and Q&As on the REMIT Carve-Out. URL: <https://www.acer.europa.eu/remit/about-remit/remit-qas>; <https://www.acer.europa.eu/remit/about-remit/remit-guidance>; <https://www.esma.europa.eu/publications-and-data/questions-answers#ListofQ&As>
 5. Regulation (EU) 2024/1106 amending Regulations (EU) No 1227/2011 and (EU) 2019/942 as regards improving the Union’s protection against market manipulation on the wholesale energy market (so-called “REMIT II”). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1106>
 6. European Parliament legislative resolution of 29 February 2024 on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council amending Regulations (EU) No 1227/2011 and (EU) 2019/942 to improve the Union’s protection against market manipulation in the wholesale energy market (COM(2023)0147 – C9-0050/2023 – 2023/0076(COD)). URL: [TA-9-2024-0116_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/media-data/doc/image/uploaded/attachment/1116116.pdf) (europa.eu)
 7. REMIT Portal, List of Standard Contracts. URL: <https://www.acer-remit.eu/portal/standardised-contract>
 8. Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Prevention of Abuse in Wholesale Energy Markets», № 3141-IX of 10 June 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3141-20#Text> [in Ukrainian]
 9. Law of Ukraine «On the National Energy and Utilities Regulatory Commission», No. 1540-VIII of 22 September 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19> [in Ukrainian]
 10. Law of Ukraine «On the Electricity Market» of 13 April 2017 No. 2019-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> [in Ukrainian]
 11. Law of Ukraine «On the Natural Gas Market» No. 329-VIII of 9 April 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> [in Ukrainian]
 12. INEURC Resolution No. 1812 of 4 October 2023 «On approval of the Procedure for registration of wholesale energy market participants». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1812874-23#Text> [in Ukrainian]
 13. Wholesale Energy Market Participants Register. URL: <https://www.nerc.gov.ua/dobrocheshnist-ta-prozorist-remit/reystyr-uchasnykiv-optovogo-energetichnogo-rinku> [in Ukrainian]
 14. NEURC Resolution No. 137 of 16 January 2024 «On approval of the Procedure for the operation of insider information platforms». URL: <https://www.nerc.gov.ua/acts/prozatverdzhennya-poryadku-funkcionuvannya-platform-insajderskoyi-informaciyi> [in Ukrainian]
 15. NPC Ukrenergo, web portal. URL: https://ua.energy/uchasnykam_rinku/remit/platforma-peredachi-danyh-rrm/ [in Ukrainian]
 16. NEURC Resolution No. 2613 of 27 December 2023 «On approval of the Procedure for acquiring, suspending and terminating the status of data transmission administrator». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2613874-23#Text> [in Ukrainian]
 17. NEURC Resolution No. 614 of 27 March 2024 «On approval of the Requirements for ensuring integrity and transparency in the wholesale energy market». URL: <https://www.nerc.gov.ua/acts/prozatverdzhennya-vimog-shchodo-zabezpechennya-dobrocheshnosti-ta-prozorosti-na-optovomu-energetichnomu-rinku> [in Ukrainian]
 18. NEURC Resolution No. 349 of 26 March 2022 «On the protection of information that may be classified as restricted information, including critical infrastructure, under martial law». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0349874-22#Text> [in Ukrainian]
 19. NEURC Resolution No. 614 of 27 March 2024 «On approval of the Requirements for ensuring integrity and transparency in the wholesale energy market». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0614874-24#Text> [in Ukrainian]
 20. NEURC Resolution No. 618 of 27 March 2024 «On approval of the Procedure for submitting information on business and trade transactions related to wholesale energy products». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0618874-24#n215> [in Ukrainian]
 21. Draft amendments to NEURC Resolution No. 1756 of 26 September 2023 «On approval

- of the procedure for investigating abuses in the wholesale energy market». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1756874-23#Text> [in Ukrainian]
22. NEURC Resolution No. 1800 of 29 September 2023 «On approval of the Procedure (Methodology) for determining the amount of fines imposed by NEURC». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1800874-23#Text> [in Ukrainian]
 23. Report Analysis of Law No. 3141-IX and its Bylaws for Compliance with EU REMIT Regulations, Energy Security Project, November 2024. URL: [Zvit_Draft report KPMG_final_edited_BRANDED_ENG.pdf](#)
 24. Law of Ukraine «On Amendments to Certain Laws of Ukraine in the Fields of Energy and Heat Supply to Improve Certain Provisions Related to the Conduct of Economic Activity and the Effect of Martial Law in Ukraine», 14 January 2025, no. 4213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4213-20#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 14.03.2025 р.

Yu. D. Korchev, Doctor of Philosophy (PhD) Candidate
 State Institution “Valentyn Mamutov Economy and Legal Research Institute
 of the National Academy of Sciences of Ukraine”
 60 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01032, Ukraine
 e-mail: yuriy.korchev@gmail.com
 ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-5360-9685>

ENSURING TRANSPARENCY AND INTEGRITY IN THE WHOLESALE ENERGY MARKET

Summary

The article examines the key aspects of the regulatory framework for wholesale energy markets in the European Union, primarily the Regulation on the Integrity and Transparency of Wholesale Energy Markets (REMIT).

The author analyses the state of REMIT implementation in Ukraine, the milestones, in particular, the REMIT Law of 2023, which brought Ukrainian legislation in line with European standards, and further amendments to the energy market laws of 09 February 2025. The author notes Ukraine’s significant progress in meeting the REMIT requirements.

The author examines the specific role of the NEURC in implementing of REMIT in Ukraine, which has developed the necessary bylaws, in particular, for the registration of market participants, the functioning of the insider information platform, monitoring of market operations, investigation and prevention of abuse and prosecution for breaches.

It is noted that the martial law in Ukraine provides peculiarities for information disclosure and the Regulator was to restrict the access to critical energy infrastructure sensitive information.

It is determined that Ukraine should continue to implement, in particular, REMIT II requirements introduced by the EU in May 2024.

The empirical basis for writing this article was the analysis of the EU acquis, analytical and advisory documents on the research issues. The laws of Ukraine and other regulatory legal acts adopted by the National Commission for State Regulation in the Spheres of Energy and Utilities on the implementation of REMIT requirements in Ukraine were also analyzed. The research topic is partially devoted to the works of domestic and foreign scientists, including S. D. Bilotsky, I. V. Blinov, O. P. Zagnitko, I. V. Perevozova, T. I. Shvydka and others. However, it is worth noting that the issues outlined by us still remain insufficiently studied at the level of scientific developments, which necessitates its thorough study.

The purpose of the presented scientific article is a scientific and practical analysis of the status of the transposition of the REMIT Regulation in Ukraine, as well as the Regulator’s efforts to ensure market stability, competition development, and energy security.

Keywords: REMIT, ACER, NEURC, wholesale energy products, energy market integrity and transparency, EU acquis transposition, Ukraine.

О. В. Серт, аспірант, адвокат

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Навчально-науковий інститут права

Кафедра економічного права та економічного судочинства,

старший викладач кафедри економіко-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна

e-mail: sertoleksandr@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-3882-8813>

САМОКЕРОВАНА РАДА ДИРЕКТОРІВ

У статті аналізується вплив використання штучного інтелекту на корпоративне управління при однорівневій структурі, висвітлюється сучасний стан правового регулювання порядку та умов використання штучного інтелекту, зазначаються пропозиції щодо нормативно-правового забезпечення розвитку інституту самокерованих рад директорів. Попри незначний рівень наукового правового дослідження означених питань, вони ставатимуть ще більш актуальними із розвитком технічного прогресу, який уможливить формування повністю самокерованих рад директорів. Автором формулюються власні визначення термінів «робот-директор» та «самокерована рада директорів», удосконалюється визначення терміну «рада директорів». У дослідженні виснувається, що у роботі ради директорів її члени вже використовують штучний інтелект як допоміжний засіб, тому першим кроком законодавця має бути встановлення імперативного обов'язку щодо створення комітету з управління даними та кібербезпекою у тих корпораціях, у яких вже є обов'язковим створення комітетів з аудиту, призначень та винагороди. Автор зазначає, що вплив штучного інтелекту на корпоративне управління при однорівневій структурі проявиться у трьох аспектах. По-перше, до функцій ради директорів будуть відносити управління, контроль, управління ризиками, даними та кібербезпекою. По-друге, буде забезпечено відділення участі (володіння акціями, часткою) від нагляду за штучним інтелектом, а сам нагляд буде здійснюватися незалежним невиконавчим директором людиною, на якого поширюватимуться фідучіарні обов'язки директора. По-третє, відповідальність за шкоду перед третіми особами залишиться за корпорацією із самокерованою радою директорів, а у межах відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин притягатимуть розробника та / або ліцензіара програми «робот-директор» (за виявлені недоліки та дефекти), та / або незалежного невиконавчого директора наглядача (за недбалість чи втручання у роботу штучного інтелекту). Методами дослідження є історико-правовий, текстуальний доктринальний аналіз, також, використовується нормативно-концептуальний метод для формування нових підходів регулювання корпоративного управління при однорівневій структурі в умовах технологічних змін та розвитку штучного інтелекту.

Ключові слова: однорівнева структура корпоративного управління, рада директорів, штучний інтелект, робот-директор, управління даними, внутрішні організаційно-господарські відносини, відповідальність за порушення у сфері корпоративних відносин, корпоративні відносини.

Постановка проблеми. Правовий інститут однорівневої структури корпоративного управління в Україні є акцептованим, а національна корпоративна традиція ніколи до 2022 р. не передбачала поєднання у одному органі корпорації¹ (раді директорів) одночасно функцій управління, контролю та управління ризиками [1, с. 75]. У час той же час, світові тенденції дозволяють нам виснувати про поступове уможливлення використання штучного інтелекту у корпоративному управлінні («роботів-директорів»), що досить скоро докорінно змінить корпоративне правове регулювання: 1) ми говоритимемо не лише про відповідальність директорів за правопорушення у сфері корпоративних відносин, а й про відповідальність розробників або ліцензіарів за помилки штучного інтелекту (алгоритмічні помилки), його галюцинації, незаконні дії алгоритмів, що завдали шкоди; 2) нам необхідно буде переосмислити підходи до визначення суб'єктів внутрішніх організаційно-господарських відносин корпоративного управління, визначення суб'єктів відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин; 3) недоречним стане визначення ради директорів як колегіального органу, оскільки термін «колегіальність» використовується для характеристики колективної діяльності людей; 4) неможливим стане автоматичне прирівнювання члена ради директорів до посадової особи, збереження норм про те, що членом ради директорів може бути лише фізична особа; тощо. Зазначене не може бути залишеним поза увагою науковців, вже зараз необхідно напрацьовувати нові підходи до правових проблем, які породжуються обранням «робота-директора» до ради директорів, формувати нові теоретичні концепції, що знайдуть в подальшому своє відображення у правових актах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед правових досліджень питань, що стосуються мети дослідження, не так багато. Зазвичай, у наукових працях українських науковців аналізуються корпоративні відносини (Г. Ю. Смірнов, В. І. Цікало, І. В. Лукач, Ю. М. Жорнокуй та ін.), господарська компетенція органів корпорації (О. В. Гарагонич, А. В. Смітюх, О. Р. Кібенко та ін.), корпоративне управління (І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. В. Сішук та ін.), відповідальність за правопорушення у сфері корпоративних відносин (О. Р. Кібенко, О. В. Гарагонич, І. С. Канзафарова, В. С. Щербина, О. В. Кологойда, В. Г. Жорнокуй, О. А. Беляневич, Ю. Ю. Симонян, В. В. Поєдинок, І. В. Коваленко та ін.). Про проблеми та виклики, які у корпоративному праві виникають через використання штучного інтелекту, зазначає Ю. М. Жорнокуй.

Мета статті. Дослідження має на меті висвітлити сучасний стан правового регулювання порядку та умов використання штучного інтелекту у корпоративному управлінні, розробити пропозиції щодо нормативно-правового забезпечення розвитку інституту самокерованих рад директорів, продемонструвати власне бачення шляхів вирішення проблем, які поставатимуть внаслідок формування самокерованих рад директорів.

Виклад основного матеріалу. Існують різні визначення терміну «штучний інтелект»: 1) комп'ютерна програма, розроблена для вирішення проблем, що потребують формування висновків та ухвалення рішень на підставі аналізу не-

¹ Корпорація – товариство, що утворене або об'єднанням учасників та належних їм капіталів, або переданням йому капіталу від одного учасника, для здійснення підприємницької діяльності.

повної або невизначеної інформації, її класифікації, оптимізації та сприйняття [2, с. 898]; 2) система, призначена для функціонування із різними ступенями автономії, може демонструвати адаптивність після впровадження (п. 1 ст. 3 гл. 1 Регламенту Європейського Союзу № 2024/1689) [3]. Ю. Баті зазначає, що автономний штучний інтелект може бути двох видів: 1) який оцінює надану інформацію та можливі результати за заданим алгоритмом, внаслідок чого ухвалює рішення; 2) який аналізує надану інформацію на підставі самостійно створеного правила оцінки, навчається на даних, передбачає результати і ухвалює рішення [2, с. 898-899]. Н. Ху із цих же підстав поділяє автономний штучний інтелект на два види: 1) слабкий (консультативний, допоміжний); 2) сильний (самостійний) [4, с. 50].

Це дослідження стосується саме другого виду штучного інтелекту, який у корпоративному управлінні застосовний як «робот-директор». Використання ж першого виду штучного інтелекту вже здійснюється відкрито або приховано, для прикладу, при відборі кандидатур директорів або при прогнозуванні щодо можливої підтримки конкретної кандидатури директора на загальних зборах [5, с. 27-28]. Однак, такі алгоритми доповнюють міркування людини, що приймає остаточне рішення, а не замінюють собою її. Також, використання директорами штучного інтелекту для допомоги у корпоративному управлінні відповідає вимозі дотримання ними фідучіарних обов'язків [6, с. 3]. Якщо рішення директора, засноване на порадах штучного інтелекту, виявиться помилковим, це не буде порушенням його обов'язку обачності, адже з огляду на business judgement rule суд поважатиме його розсуд у питаннях управління [7, с. 82].

Штучний інтелект дуже скоро зможе стати повноцінним членом ради директорів. Вважаємо слушним визначення другого виду штучного інтелекту як системи, створеної для того, щоб міркувати і діяти, як розумна та раціональна людина, з метою досягнення визначеної цілі [8, с. 3]. «Робот-директор» може самостійно: збирати дані; обирати спосіб їх аналізу та обробки; здійснювати подальшу оптимізацію; ухвалювати рішення [4, с. 48]. Штучний інтелект не є інтелектуальним, оскільки він не може визначити що чи чому він робить щось, він запрограмований та спроектований людьми [9, с. 542]. Алгоритми машинного навчання розвивають складний організаційний інтелект, аналізуючи взаємозв'язки між операційними параметрами, стратегічними цілями та вимогами до відповідності [10, с. 51].

Регламент Європейського Союзу № 2024/1689 про штучний інтелект (EU AI Act), який було ухвалено у 2024 р., є першою у світі спробою правового урегулювання відносин, пов'язаних із використанням штучного інтелекту [3]. Цей Регламент набуде чинності 02 серпня 2026 р., а загальні його положення та заборони уже використовуються, виконуються та застосовуються з 02 лютого 2025 р. (п. 179). Згідно до положень цього Регламенту всі сторони, які так чи інакше залучені до розробки, використання, імпорту, розповсюдження або виробництва систем штучного інтелекту, можуть бути притягнуті до відповідальності, навіть якщо вони знаходяться поза межами Європейського Союзу, але імпортують свою продукцію чи послуги до нього [11]. Регламент поділяє програми штучного інтелекту на ті, які становлять неприйнятний ризик («unacceptable risk»), ті, які мають високий ризик («high-risk»), та ті, які мають мінімальний ризик («limited risks»).

Однак, ще немає правового акту, який би регулював відносини, що пов'язані із обранням «робота-директора». Водночас, ряд корпорацій вже активно експериментують із використанням штучного інтелекту для автоматизації управлінських процесів [4, с. 49]. Для прикладу, у 2017 р. у Сан-Франциско було засновано хедж-фонд Numegaі, у якому рішення щодо укладення угод приймає штучний інтелект, а інвестори беруть участь у створенні найкращих варіантів його алгоритмів [12]. Ще раніше, у 2014 р. у Гонконгу корпорація Deep Knowledge Ventures обрала штучний інтелект VITAL для участі в інвестиційних рішеннях корпорації, надавши йому право голосу у питаннях інвестицій, а цю ініціативу називають першим корпоративним роботом [4, с. 46].

У 2020 р. Д. Армор та Г. Ейденмюллер припустили, що обрання «робота-директора» вперше буде здійснено у якійсь дочірній структурі великої корпорації, щоб перевірити ефективність штучного інтелекту у якості директора [13, с. 108]. У 2022 р. їхнє передбачення справдилося: китайська корпорація NetDragon Websoft призначила віртуального гуманоїдного робота зі штучним інтелектом на ім'я Тан Ю (Tang Yu) керівником дочірньої корпорації Fujian NetDragon Websoft. Очікувалось, що Тан Ю (Tang Yu) оптимізує процеси, підвищить якість управління, слугуватиме базою даних у реальному часі для прийняття управлінських рішень та управління ризиками [14, с. 586]. У 2023 р. у польській корпорації Dictador призначено керівником гуманоїдного робота зі штучним інтелектом на ім'я Міка (Mika) [14, с. 585]. Цього ж року, в Індонезії корпорація PT Suryadhamma Investama заявила, що призначила штучний інтелект на ім'я Арді на посаду директора [15, с. 2777].

Т. Фелін та Т. Паувелл переваги колегіальності пояснюють тим, що колектив має змогу збирати та опрацювати більше інформації, ніж один член такого колективу, який, в свою чергу, має унікальний досвід та знання, що підлягають обміну із досвідом та знаннями інших членів колективу для ухвалення найбільш обґрунтованих та продуманих колегіальних рішень [16, с. 6]. Технології здатні подолати наявний бар'єр у одного члена ради директорів до інформації та знань, яких у нього немає [17, с. 3]. Аргумент, що штучний інтелект замінить людей у виконанні більшості адміністративних завдань, підтримується дослідженнями ефективності управління [18, с. 37-38]. Набори даних здаються безмежними, масштабованими та більш цінними, коли їх накопичення зростає [19, с. 7]. Щойно алгоритми почнуть виконувати функції директорів краще за людей, стане неефективно продовжувати обирати останніх [13, с. 108].

Упевнені, зовсім скоро ми зможемо не теоретично моделювати, як у цьому дослідженні, а практично аналізувати діяльність рад директорів, у яких її виконавчі та / або невиконавчі члени є «роботами-директорами». Разом з тим, погоджуємось із позицією, що найбільш ефективною є комбінація різного програмного забезпечення [20, с. 304], відтак один «робот-директор» не замінить собою весь склад ради директорів, а самокерована рада директорів буде поєднувати у собі різні штучні інтелекти, які виконуватимуть різні задачі, що наразі притаманні виконавчим або невиконавчим директорам. Пропонуємо визначення терміну «робот-директор» як програмного забезпечення, яке автономно приймає рішення щодо управління корпорацією та забезпечення внутрішнього контролю без зовнішнього втручання. «Робот-директор» автономно вирішує завдання, ха-

рактерні для виконавчого або невиконавчого директора, разом з іншими «роботами-директорами» або директорами-людьми бере участь у прийнятті рішень ради директорів.

Рада директорів є колегіальним органом (ч. 1 ст. 62 Закону України № 2465-ІХ «Про акціонерні товариства») [21]. Ця норма досить швидко може стати архаїчною. Вбачається, що варто перестати послуговуватись терміном «колегіальність» для характеристики ради директорів, адже, у класичному розумінні, він передбачає колективну діяльність людей із взаємними консультаціями, дискусіями тощо. У той же час, у разі обрання до складу ради «роботів-директорів», діяльність таких її членів вже може бути описана як скоординоване виконання завдань задля досягнення спільної мети. Відтак, ми визначаємо термін «**рада директорів**» як орган корпорації, що поєднує виконавчих та невиконавчих членів, чії функції можуть виконуватись штучним інтелектом, у одну організаційну єдність з метою скоординованого здійснення управління корпорацією та забезпечення контролю за діяльністю виконавчих директорів. На додачу, слід законодавчо передбачити термін «**самокерована рада директорів**» для позначення органу корпорації, що має автономію в ухваленні рішень з метою скоординованого здійснення управління корпорацією та забезпечення внутрішнього контролю без зовнішнього втручання. Самокерована рада директорів може використовувати блокчейн (Blockchain) для забезпечення прозорості та обліку рішень, що ухвалюються [10, с. 52, 53].

І. В. Спасибо-Фатєєва вважає, що корпорація має автономію, є окремим суб'єктом правовідносин, а учасники корпоративних відносин, що реалізують функції органів корпорації, діють від імені корпорації як її частина [22, с. 277]. Р. С. Лукашов на підставі власного аналізу погоджується із тим, що дії органів корпорації є діями самої корпорації [23, с. 85]. Д. Армор та Г. Ейденмюллер розмірковують про правосуб'єктність самокерованих корпорацій, якщо її директорами будуть призначені не люди, а штучний інтелект, і такі корпорації матимуть автономію волі [13, с. 106-108]. А. Трембіч вважає, що неминучим у майбутньому буде визнання самостійної правосуб'єктності тих корпорацій, які управляються штучним інтелектом [24, с. 182].

Ми виходимо із того, що визнання корпорацій суб'єктами права відбулось попри відсутність у них самостійної волі, яку формують ті, «хто за юридичною особою стоїть» (теорія фікції) [25, с. 12-13]. Обрання «робота директора» до самокерованої ради директорів не змінить легітимну мету визнання корпорацій суб'єктами права: надати їм можливість бути учасниками правовідносин. Визнання людей фізичними особами досягло цієї ж мети. Припускаємо, що досить скоро розпочнеться правова дискусія щодо можливості визнання самостійної правосуб'єктності за штучним інтелектом, відповідні правові напрацювання вже висвітлюються Ю. М. Жорнокуєм, О. В. Ніколаєвою [26, с. 95; 27, с. 90]. Однак, «робот-директор» діє як член ради директорів в інтересах корпорації, отже є її частиною, так само як і директор-людина, а не самостійним учасником правовідносин чи представником корпорації.

Передумовою визнання правосуб'єктності корпорацій вважаємо розділення інтересів учасників (акціонерів) із інтересами корпорації. Відмінність інтересів корпорації від інтересів її учасників (акціонерів) зумовлює необхідність ви-

рішення питання пріоритету тієї чи іншої категорії інтересу у випадках їхньої колізії [28, с. 126]. Корпорація із моменту створення має особливості у формуванні своєї волі у правовідносинах, самостійними учасниками яких вона стає. Зовнішнє волевиявлення корпорації ґрунтується на внутрішніх організаційно-господарських відносинах (управління та контроль) у межах структури управління, обраної засновниками (учасниками, акціонерами) корпорації. До того ж, погоджуємось із тим, що у відносинах корпоративного управління наявне владне підпорядкування і відсутність юридичної рівності [29, с. 433]. «Робот-директор» як суб'єкт внутрішніх організаційно-господарських відносинах (управління та контроль), незалежно від свого голосу щодо того чи іншого рішення самокерованої ради директорів, свою подальшу діяльність буде організовувати відповідно до такого рішення, якщо воно ухвалено.

Однак, «робот-директор» є комп'ютерною програмою. Відтак, це породжує правові питання чи можемо ми розробників програми «робот-директор» або її ліцензіарів вважати суб'єктами корпоративного управління, за аналогією із *sui generis* (ч. 2 ст. 33 Закону України № 2811-IX «Про авторське право і суміжні права») [30], чи прирівнювати до них. Вчені зазначають про прорив межі корпоративного управління шляхом залучення зовнішніх послуг із технічного обслуговування штучного інтелекту, обраного директором [31, с. 58]. Очевидно, що правопорядок не може стояти осторонь подібних практик, але з теоретичного боку це означає таке: переосмислення підходів до визначення суб'єктів корпоративного управління є неминучим.

У більшості держав членами ради директорів повинні бути люди [9, с. 555]. Отже, для уможливлення використання штучного інтелекту у ролі директора слід відмовитись від автоматичного прирівнювання члена ради директорів до посадової особи (п. 23 ч. 1 ст. 2, розділ XII Закону № 2465-IX), відмовитись від норми, згідно якої членом ради директорів може бути лише фізична особа (ч. 4 ст. 64 Закону № 2465-IX), та передбачити, що функції директора можуть здійснюватися штучним інтелектом («роботом-директором»), доповнивши розділ XII Закону № 2465-IX відповідною новою статтею та змінивши назву розділу. Однак, додатково варто уточнити, що запропоновані законодавчі зміни не надають права юридичній особі ставати членом ради директорів, адже, із урахуванням принципу диспозитивності, без такого уточнення правопорядок може стикнутись з подібним використанням оновлених правових норм, до того ж, відомі випадки виконання функцій управління активами або діяльністю юридичної особи іншою юридичною особою (ст. 63 Закону України № 5080-VI «Про інститути спільного інвестування») [32].

Функціями ради директорів є управління, контроль та управління ризиками. Проте, навіть обмежене використання штучного інтелекту у роботі ради директорів додає до її функцій нову – **управління даними та кібербезпекою**. Ю. Жорнокуй зазначає про ризики порушення безпеки та конфіденційності інформації, яку потребує штучний інтелект для опрацювання, ризики втратити контроль за ухваленими рішеннями, ризики неправильного використання відомостей для рішень, запропонованих штучним інтелектом [33, с. 107-109]. Навички управління даними, розуміння систем штучного інтелекту та вирішення етичних проблем стануть шануватись все більше [31, с. 57]. Більше того, через порушення порядку збирання та обробки даних корпорації можуть понести додаткових втрат

у вигляді штрафних санкцій [8, с. 18]. Управління даними нерозривно пов'язане із кібербезпекою. Ризик кіберзлочинності та цифрового шантажу став серйозною загрозою, вимагає розробки чіткої стратегії для цифрового управління [31, с. 60]. Високий рівень безпеки та захисту особистих даних разом з дотриманням конфіденційності в комунікації між людьми, роботами та штучним інтелектом є основоположним (п. 21 Загальних принципів Резолюції Європарламенту № 2015/2103 (INL) від 16 лютого 2017 р.) [34].

Д. Армор та Г. Ейденмюллер пропонують вже зараз передбачити обов'язкове створення комітету з управління даними у тих корпораціях, у яких вже є обов'язковим створення комітетів з аудиту, призначень та винагороди [13, с. 101]. Цей комітет має складатися з незалежних директорів, залучених за їх технологічною експертизою. Погоджуючись із цією ідеєю та розвиваючи її, пропонуємо першочергово передбачити обов'язок створення **комітету з управління даними та кібербезпекою** у тих корпораціях, у яких вже є обов'язковим створення комітетів з аудиту, призначень та винагороди, оскільки, використання дорадчого штучного інтелекту як допоміжного засобу у роботі ради директорів вже відбувається. В подальшому ж, варто законодавчо визначити, що функціями ради директорів є управління, контроль, управління ризиками, даними та кібербезпекою.

В аспекті процесу гармонізації національного права до права Європейського Союзу нам слід узгоджувати будь-які пропозиції або законодавчі ініціативи щодо «роботів-директорів» із вимогами Регламенту Європейського Союзу № 2024/1689. Розвиток технології робототехніки вимагатиме кращого розуміння спільної діяльності людини та робота, яка повинна базуватися на двох основних взаємозалежних відносинах, а саме: передбачуваності та керованості (п. 50 Загальних принципів) [3]. «Робот-директор» є програмою із високим ризиком, а вказаний Регламент встановлює ряд вимоги для програм із високим ризиком (ст.ст. 9-14 секції 2), найголовнішою серед яких вважаємо обов'язковий нагляд людини (ст. 14 секції 2).

Отже, самокерована рада директорів так чи інакше має бути під наглядом людини але хто може здійснити цей нагляд? Допускається, що заміна директора на штучний інтелект може призвести до скасування позиції незалежних директорів у корпорації [9, с. 558]. Ми так не вважаємо. Так само, як у корпоративному управлінні аксіомою стала необхідність відділення участі (володіння акціями, часткою) від контролю, у нових реаліях будуть говорити про необхідність відділення участі (володіння акціями, часткою) від нагляду за штучним інтелектом. Нагляд має здійснюватися незалежним невиконавчим директором людиною. Тому, законодавчо варто заборонити учасникам (акціонерам) втручатися у процес роботи та ухвалення рішень штучним інтелектом, адже це може бути здійснено заради їхньої особистої вигоди та на шкоду інтересам корпорації. Роль людини на посаді незалежного директора наглядача у самокерованій раді директорів залишиться важливою, особливо, коли це стосується корпорацій, що становлять суспільний інтерес, але його функціями буде здійснення нагляду за штучним інтелектом. Однак, незмінними залишаться проблеми, про які зазначається і зараз: незалежні директори повинні йти по тонкому лезу між тим, щоб бути достатньо незацікавленими в бізнесі корпорації, щоб їх вважали «незалежними», та, одночасно, бути достатньо залученими, щоб додавати цінність [13, с. 103].

Слід визначитись у правовому вираженні із тим, якою є спільна мета членів ради директорів. Щодо чинного правового регулювання посадові особи корпорації мають діяти в її інтересах (п. 1 ч. 1 ст. 89 Закону № 2465-IX). При збереженні такої конструкції, яка, до речі, притаманна законодавству багатьох країн, для членів ради директорів надається велика свобода дій у межах розуміння інтересів товариства, однак, якщо ми говоримо про штучний інтелект у якості директора, то застосовні алгоритми мають закласти розуміння чим насправді є інтереси корпорації (максимізація прибутку, ціна на акції на фондових ринках тощо) [13, с. 109]. Завдання «діяти в найкращих інтересах корпорації» М. Шилінг вважає таким, що важко піддається обчисленню, таким, що здається унікально людським поняттям, який не зможе досягнути алгоритм [5, с. 27]. Г. Бьорд та Н. Лок вважають, що в першу чергу рада директорів буде залучати штучний інтелект для виконання функцій контролю та управління ризиками, але остаточне рішення у цих питаннях все рівно залишатиметься за людьми [17, с. 6]. Вчені зауважують, що запровадження штучного інтелекту у якості директора створює потребу уточнити і визначити інтереси корпорації, звуживши наявну нині свободу дій [13, с. 109]. Однак, алгоритми не будуть розуміти що таке обов'язок лояльності без чіткого визначення для них мети роботи конкретного «робота директора» та спільної мети самокерованої ради директорів. До того ж, Д. Армор та Г. Ейденмюллер зазначають, що є високий ризик концентрації «роботів-директорів» саме на вимірювальних змінних (ціни, вартість, витрати, податки, ризики), у той час як невимірювальні змінні (етика та мораль, ефекти корпоративної політики) будуть ігноруватись [13, с. 101]. І. Чіу та Е. Лім пропонують уточнити визначення допустимих інтересів корпорації через призму корпоративної соціальної відповідальності (економічний інтерес, правовий інтерес, етичний інтерес, благодійний інтерес) [8, с. 21].

У корпорації, якою керують люди, відповідальність директорів за правопорушення у сфері корпоративних відносин є одним із основних механізмів захисту від недобросовісних дій директорів. Цей механізм зникає, коли корпорація працює автономно, керована алгоритмом [13, с. 107]. Люди директори переслідують свої власні інтереси, які не співпадають із інтересами інших зацікавлених осіб (акціонерів, кредиторів, третіх осіб тощо). Натомість, алгоритми своїх інтересів не мають, вони просто виконують задану функцію [13, с. 108]. Погоджуємось із Ю. Чжан, що зміст обов'язку лояльності (*duty of loyalty*) для директора, функції якого виконуються штучним інтелектом, залишиться незмінним [6, с. 3]. Однак, цей та інші фідуціарні обов'язки директора слід поширити на незалежного невиконавчого директора наглядача у самокерованій раді директорів, адже він може використовувати певні засоби для попереднього налаштування алгоритмів та параметрів, що стане втручанням у рішення, ухвалені самокерованою радою директорів.

У контексті відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин слід виходити із того, що штучний інтелект є об'єктом, а не суб'єктом права, що навряд чи зміниться у найближчому майбутньому. Хто має відповідати за шкоду, завдану алгоритмічними помилками? Д. Армор та Г. Ейденмюллер пропонують підтримати доцільність покладення відповідальності на саму корпорацію, а не на сторонніх осіб [13, с. 110-111]. Штучний інтелект може вико-

ристовуватись корпорацією, яка й має нести всю повноту відповідальності [15, с. 2781]. Вчені пропонують створити спеціальний фонд для компенсації збитків, пов'язаних із алгоритмічними помилками, або користуватися послугами страхування. Схожу позицію висловлюють І. Чіу та Е. Лім [8, с. 11]. Вчені вважають, що покладення відповідальності на розробників штучного інтелекту буде значним ризиком для них, який може уповільнити розвиток інновацій [8, с. 12]. І. Чіу та Е. Лім розмірковують, що штучний інтелект може бути достатньо автономним, що надасть підстави притягнення до відповідальності за помилки розробників або ліцензіарів [8, с. 12, 18]. Також, обґрунтовується що якщо програма штучного інтелекту, впроваджена корпорацією, має недоліки та дефекти, які можна довести, її розробник може бути притягнутий до відповідальності за шкоду, завдану корпорації чи третім особам [4, с. 51; 9, с. 558; 35, с. 124].

Припускаємо, що право буде тяжіти до збереження обов'язку відшкодувати шкоду перед третіми особами за корпорацією, а у межах відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин можна буде притягнути розробника та / або ліцензіара програми «робот-директор» (за виявлені недоліки та дефекти) або незалежного невиконавчого директора наглядача (за недбалість чи втручання у роботу штучного інтелекту). Також, логічним буде шлях розвитку правових норм в частині створення обов'язку страхування відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин, якщо функції директора здійснює штучний інтелект. О. Кологойда та А. Прокопюк пропонують укладення договорів про страхування відповідальності керівника, членів ради директорів або будь-якої іншої посадової особи корпорації [36, с. 123]. Розвиваючи цю ідею, вважаємо за доцільне передбачити необхідність укладення договорів страхування відповідальності розробників та / або ліцензіарів програми «робот-директор», незалежних невиконавчих директорів наглядачів.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дає нам підстави зробити такі висновки. (1) «Робот-директор» - це програмне забезпечення, яке автономно приймає рішення щодо управління корпорацією та забезпечення внутрішнього контролю без зовнішнього втручання. Задля уможливлення використання штучного інтелекту у ролі директора слід відмовитись від автоматичного прирівнювання члена ради директорів до посадової особи, відмовитись від норми, згідно якої членом ради директорів може бути лише фізична особа, та передбачити, що функції директора можуть здійснюватися штучним інтелектом. «Робот-директор» діє як член ради директорів в інтересах корпорації, отже є її частиною, так само як і директор-людина, а не самостійним учасником правовідносин чи представником корпорації. (2) «Рада директорів» – це орган корпорації, що поєднує виконавчих та невиконавчих членів, чиї функції можуть виконуватись штучним інтелектом, у одну організаційну єдність з метою скоординованого здійснення управління корпорацією та забезпечення контролю за діяльністю виконавчих директорів. У правових актах слід відмовитись від характеристики ради директорів як колегіального органу. (3) «Самокерована рада директорів» – це орган корпорації, що має автономію в ухваленні рішень з метою скоординованого здійснення управління корпорацією та забезпечення внутрішнього контролю без зовнішнього втручання. Один «робот-директор» не замінить собою весь склад ради директорів, а самокерована рада директорів буде поєднувати різні

штучні інтелекти, які виконуватимуть різні задачі, притаманні виконавчим або невиконавчим директорам. (4) Варто першочергово передбачити законодавчий обов'язок створити комітет з управління даними та кібербезпекою у тих корпораціях, у яких вже є обов'язковим створення комітетів з аудиту, призначень та винагороди. В подальшому, необхідно законодавчо визначити, що функціями ради директорів є управління, контроль, управління ризиками, даними та кібербезпекою. (5) Слід забезпечити відділення участі (володіння акціями, часткою) від нагляду за штучним інтелектом. Нагляд має здійснюватися незалежним невиконавчим директором людиною. Фідуціарні обов'язки директора слід поширити на такого незалежного невиконавчого директора наглядача. (6) Відшкодування шкоди, завданої третім особам внаслідок рішень штучного інтелекту, залишатиметься за корпорацією, а у межах відповідальності за правопорушення у сфері корпоративних відносин можна буде притягнути розробника та / або ліцензіара програми «робот-директор» (за виявлені недоліки та дефекти) або незалежного невиконавчого директора наглядача (за недбалість чи втручання у роботу штучного інтелекту). Вважаємо за доцільне передбачити необхідність укладення договорів страхування відповідальності розробників та / або ліцензіарів програми «робот-директор», незалежного невиконавчого директора наглядача.

Список використаної літератури

1. Серт О. В. Процес становлення інституту однорівневої структури корпоративного управління в Україні та історичні тенденції його розвитку. *Правова держава*. Одеса. Фенікс. № 54. 2024. С. 68-79.
2. Bathaee Y. The Artificial Intelligence Black box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2018. № 31. p. 899-938. URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/The-Artificial-Intelligence-Black-Box-and-the-Failure-of-Intent-and-Causation-Yavar-Bathaee.pdf>. Date of access: 03.03.2025.
3. Artificial Intelligence Act. Regulation (EU) № 2024/1689 of the European Parliament and of the council. 2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>. Date of access: 03.03.2025.
4. Xue H. Legal Regulation of Artificial Intelligence Directors under the Background of the Revision of China's New Company Law. *Proceedings of the 3rd International Conference on International Law and Legal Policy*. 2024. p. 46-52. URL: <https://doi.org/10.54254/2753-7048/57/20240095>. Date of access: 03.03.2025.
5. Schillig M. New Technologies, Corporate Governance and Culture. 2025. 31 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=5099547>. Date of access: 03.03.2025.
6. Zhang Y. Artificial Intelligence Intervention in Corporate Governance: Directors' Fiduciary Duties. *Dean&Francis. Interdisciplinary Humanities and Communication Studies*. 2024. № 1 (7). 5 p. URL: <https://www.deanfrancispress.com/index.php/hc/article/view/756>. Date of access: 03.03.2025.
7. Gupta A. Artificial intelligence (AI) and directorial decision making. *Corporate Governance Insight*. 2024. № 1 (6). p. 80-89. URL: <https://grfcg.in/papers/volume-6/issue-1/artificial-intelligence-ai-and-directorial-decision-making/>. Date of access: 03.03.2025.
8. Chiu I.H-Y, Lim E. Managing Corporations' Risk in Adopting Artificial Intelligence: A Corporate Responsibility Paradigm. *19 Washington University Global Studies Law Review (forthcoming)*. 2021. 33 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=3780586>. Date of access: 03.03.2025.
9. Eroglu M., Kaya M. K. Impact of Artificial Intelligence on Corporate Board Diversity Policies and Regulations. *European Business Organization Law Review*. 2022. № 23. p. 541-572. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40804-022-00251-5>. Date of access: 03.03.2025.
10. Ogunbajo A., Abidola A. Q., Taiwo I., Adediran O. F., Agbo-Adediran I. How blockchain-

- enabled smart contracts and artificial intelligence are reshaping corporate governance frameworks in fintech and logistics industries. *World Journal of Advanced Research and Reviews*. 2025. № 25 (02). p. 50-59. URL: <https://doi.org/10.30574/wjarr.2025.25.2.0333>. Date of access: 03.03.2025.
11. Meier K., Spichiger R. The EU AI Act: What it means for your business. EY Switzerland. 2024. URL: https://www.ey.com/en_ch/insights/forensic-integrity-services/the-eu-ai-act-what-it-means-for-your-business#:~:text=The%20AI%20Act%20aims%20to,single%20EU%20market%20for%20AI. Date of access: 03.03.2025.
 12. Wigglemuse. Structure of Numerai. 2021. URL: <https://docs.numerai.com/community/community-built-products/numerai-structure>. Date of access: 03.03.2025.
 13. Armour J., Eidenmueller H.G.M. Self-Driving Corporations? *Harvard Business Law Review*. 2020. № 10. p. 87-116. URL: https://journals.law.harvard.edu/hblr/wp-content/uploads/sites/87/2020/03/HLB102_crop.pdf. Date of access: 03.03.2025.
 14. Skubis I., Wodarski K. Humanoid robots in managerial positions – decision-making process and human oversight. *Scientific papers of Silesian University of technology organization and management*. 2023. № 189. p. 573-596. <https://managementpapers.polsl.pl/wp-content/uploads/2024/02/189-Skubis-Wodarski.pdf>. Date of access: 03.03.2025.
 15. Muthia S. D., Sendrawan T. Artificial Intelligence as a Director of a Limited Liability Company from a Legal Perspective. *Asian Journal of Engineering, Social and Health*. 2024. № 12 (Vol 3). p. 2777-2786. URL: <https://doi.org/10.46799/ajesh.v3i12.470>. Date of access: 03.03.2025.
 16. Felin T., Powell T. C., Designing Organizations for Dynamic Capabilities. *California Management Review*, Forthcoming. 2015. 31 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=2670362>. Date of access: 03.03.2025.
 17. Bird H. L., Locke N. The Corporate Board in an Age of Collaborative Intelligence & Complex Risk. *Technology and Corporate Law: How Innovation Shapes Corporate Activity* (Edward Elgar Publishing). 2021. 20 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/346132151_The_Corporate_Board_in_an_Age_of_Collaborative_Intelligence_and_Complex_Risk. Date of access: 03.03.2025.
 18. Kolbjørnsrud V., Amico R., Thomas R. J. Partnering with AI: how organizations can win over skeptical managers. *Strategy & Leadership*. 2017. № 1 (45), p. 37-43. URL: <https://doi.org/10.1108/SL-12-2016-0085>. Date of access: 03.03.2025.
 19. Black J., Murray A. D. Regulating AI and Machine Learning: Setting the Regulatory Agenda. *European Journal of Law and Technology*. 2019. № 10 (Issue 3). 21 p. URL: <https://www.ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/722>. Date of access: 03.03.2025.
 20. Ziniuk M., Dyejeva N., Bogatyrova K. Melnychenko S., Fayvishenko D., Shevchun M. Digital transformation of corporate governance (Цифрова трансформація корпоративного управління). *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2022. № 46 (Том 5). p. 300-310.
 21. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 18-19. Ст. 81.
 22. Спасибо-Фатєєва І. В. Щодо вдосконалення правового регулювання відповідальності учасників корпоративних відносин. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвєєвські цивільні читання)»*, 18 жовтня 2019 р., Київ. 2019. С. 275-279.
 23. Лукашов Р. С. Товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю як суб'єкти цивільного права. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.03. Тернопіль. 2020. 223 с.
 24. Трембіч А. Субсидіарна відповідальність контролерів юридичної особи у контексті трансформації природи корпорацій у XXI столітті. *Цивільстична платформа*. № 3. 2024. С. 148-195.
 25. Спасибо-Фатєєва І. В. Поняття юридичної особи в праві України: ознаки, теорії, доктрини, правосуб'єктність. *Цивільстична платформа*. № 2. 2024. С. 7-44.
 26. Жорнокуй Ю. М. Юридична особа vs Штучний інтелект: проблематика визнання правосуб'єктності. *Європейські перспективи*. 2024. № 3. С. 91-97.
 27. Ніколаєва О. В. Цивільно-правовий режим творів архітектури, створених з використанням штучного інтелекту: вітчизняний та світовий досвід. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. 081 «Право» Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 2024. 210 с.

28. Гарагонич О. В. Конфлікт інтересів акціонерів і акціонерного товариства. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 121-135.
29. Корпоративне право крізь призму судової практики : монографія за ред. І. В. Спаси́бо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС. 2021. 512 с.
30. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 57. Ст. 166.
31. Ouabouch B., Yahyaoui T. Artificial intelligence and corporate governance: A review of recent literature. *International Journal of Strategic Management and Economic Studies*. 2025. № 1 (4). p. 52-66. URL: <https://zenodo.org/records/14731346>. Date of access: 03.03.2025.
32. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05.07.2012 р. № 5080-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 29. Ст. 337.
33. Жорнокуй Ю. М. Порівняльний аналіз правосуб'єктності юридичної особи та штучного інтелекту у контексті впливу на корпоративне управління. *Цивілістична платформа*. № 3. 2024. С. 98-112.
34. Civil Law Rules on Robotics. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). 2018. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_252_R_0026. Date of access: 03.03.2025.
35. Жорнокуй Ю. М. Штучний інтелект: питання відповідальності на сучасному етапі розвитку доктрини. *Форум права*. 2024. № 79 (2). С. 118-127.
36. Кологойда О. В., Прокопюк А. С. Страхування цивільно-правової відповідальності директорів і посадових осіб, що здійснюють управління акціонерним товариством. *Право України*. 2021. № 7. С. 116-135.

References

1. Sert O. V. (2024). The process of the one-tier corporate governance structure establishing in Ukraine and the historical tendencies of its development. *Constitutional State*. Odesa. Fenix. № 54. p. 68-79 [in Ukrainian].
2. Bathaee Y. (2018). The Artificial Intelligence Black box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. № 31. p. 899-938. URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/The-Artificial-Intelligence-Black-Box-and-the-Failure-of-Intent-and-Causation-Yavar-Bathaee.pdf>. Date of access: 03.03.2025.
3. Artificial Intelligence Act. Regulation (EU) № 2024/1689 of the European Parliament and of the council. 2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng>. Date of access: 03.03.2025.
4. Xue H. (2024). Legal Regulation of Artificial Intelligence Directors under the Background of the Revision of China's New Company Law. *Proceedings of the 3rd International Conference on International Law and Legal Policy*. p. 46-52. URL: <https://doi.org/10.54254/2753-7048/57/20240095>. Date of access: 03.03.2025.
5. Schillig M. (2025). *New Technologies, Corporate Governance and Culture*. 31 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=5099547>. Date of access: 03.03.2025.
6. Zhang Y. (2024). *Artificial Intelligence Intervention in Corporate Governance: Directors' Fiduciary Duties*. Dean&Francis. *Interdisciplinary Humanities and Communication Studies*. № 1 (7). 5 p. URL: <https://www.deanfrancispress.com/index.php/hc/article/view/756>. Date of access: 03.03.2025.
7. Gupta A. (2024). Artificial intelligence (AI) and directorial decision making. *Corporate Governance Insight*. № 1 (6). p. 80-89. URL: <https://grfcg.in/papers/volume-6/issue-1/artificial-intelligence-ai-and-directorial-decision-making/>. Date of access: 03.03.2025.
8. Chiu I. H-Y, Lim E. (2021). Managing Corporations' Risk in Adopting Artificial Intelligence: A Corporate Responsibility Paradigm. *19 Washington University Global Studies Law Review* (forthcoming). 33 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=3780586>. Date of access: 03.03.2025.
9. Eroglu M., Kaya M. K. (2022). Impact of Artificial Intelligence on Corporate Board Diversity Policies and Regulations. *European Business Organization Law Review*. № 23. p. 541-572. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40804-022-00251-5>. Date of access: 03.03.2025.

10. Ogunbajo A., Abidola A. Q., Taiwo I., Adediran O. F., Agbo-Adediran I. (2025). How blockchain-enabled smart contracts and artificial intelligence are reshaping corporate governance frameworks in fintech and logistics industries. *World Journal of Advanced Research and Reviews*. № 25 (02). p. 50-59. URL: <https://doi.org/10.30574/wjarr.2025.25.2.0333>. Date of access: 03.03.2025.
11. Meier K., Spichiger R. (2024). The EU AI Act: What it means for your business. EY Switzerland. URL: https://www.ey.com/en_ch/insights/forensic-integrity-services/the-eu-ai-act-what-it-means-for-your-business#:~:text=The%20AI%20Act%20aims%20to,single%20EU%20market%20for%20AI. Date of access: 03.03.2025.
12. Wigglemuse. Structure of Numerai. 2021. URL: <https://docs.numer.ai/community/community-built-products/numerai-structure>. Date of access: 03.03.2025.
13. Armour J., Eidenmueller H.G.M. (2020). Self-Driving Corporations? *Harvard Business Law Review*. № 10. p. 87-116. URL: https://journals.law.harvard.edu/hblr/wp-content/uploads/sites/87/2020/03/HLB102_crop.pdf. Date of access: 03.03.2025.
14. Skubis I., Wodarski K. (2023). Humanoid robots in managerial positions – decision-making process and human oversight. *Scientific papers of Silesian University of technology organization and management*. № 189. p. 573-596. <https://managementpapers.polsl.pl/wp-content/uploads/2024/02/189-Skubis-Wodarski.pdf>. Date of access: 03.03.2025.
15. Muthia S. D., Sendrawan T. (2024). Artificial Intelligence as a Director of a Limited Liability Company from a Legal Perspective. *Asian Journal of Engineering, Social and Health*. № 12 (Vol 3). p. 2777-2786. URL: <https://doi.org/10.46799/ajesh.v3i12.470>. Date of access: 03.03.2025.
16. Felin T., Powell T. C. (2015). Designing Organizations for Dynamic Capabilities. *California Management Review*, Forthcoming. 31 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=2670362>. Date of access: 03.03.2025.
17. Bird H. L., Locke N. (2021). The Corporate Board in an Age of Collaborative Intelligence & Complex Risk. *Technology and Corporate Law: How Innovation Shapes Corporate Activity* (Edward Elgar Publishing). 20 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/346132151_The_Corporate_Board_in_an_Age_of_Collaborative_Intelligence_and_Complex_Risk. Date of access: 03.03.2025.
18. Kolbjørnsrud V., Amico R., Thomas R. J. (2017). Partnering with AI: how organizations can win over skeptical managers. *Strategy & Leadership*. № 1 (45), p. 37-43. URL: <https://doi.org/10.1108/SL-12-2016-0085>. Date of access: 03.03.2025.
19. Black J., Murray A. D. (2019). Regulating AI and Machine Learning: Setting the Regulatory Agenda. *European Journal of Law and Technology*. № 10 (Issue 3). 21 p. URL: <https://www.ejlt.org/index.php/ejlt/article/view/722>. Date of access: 03.03.2025.
20. Ziniuk M., Dyeyeva N., Bogatyrova K., Melnychenko S., Fayvishenko D., Shevchun M. (2022). Digital transformation of corporate governance. *Tsyfrova transformatsiya korporatyvnoho upravlinnya. Finansovo-kredytna diyalnist: problemy teoriiy ta praktyky*. № 46 (Tom 5). p. 300-310.
21. Law of Ukraine № 2465-IX «Pro aktsionerni tovarystva». 27.07.2022. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2023. №№18-19. p. 81 [in Ukrainian].
22. Spasybo-Fatyeyeva I. V. (2019). Shchodo vdoskonealennya pravovoho rehuliuвання vidpovidalnosti uchasnykiv korporatyvnykh vidnosyn. *Materialy mizhnarodnoyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi «Modernizatsiya tsyvilno-pravovoyi vidpovidalnosti (Matyivivski tsyvilystychni chytannya)»*. Kyiv. p. 275-279 [in Ukrainian].
23. Lukashov R. S. (2020). Limited liability and additional liability companies as subjects of civil law. *Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences*. 12.00.03. Ternopil. 223 p. [in Ukrainian].
24. Trembich A. (2024). Subsidiary liability of legal Entity Controllers in the Context of Corporate Transformation in the 21st Century. *Civil Platform Journal*. № 3. p. 148-195 [in Ukrainian].
25. Spasybo-Fatyeyeva I. V. (2024). The Concept of a legal Entity in ukrainian law: Features, Theories, Doctrines, legal Personality. *Civil Platform Journal*. № 2. p. 7-44. [in Ukrainian].
26. Zhornokui Y. M. (2024). Legal entity vs Artificial Intelligence: problem of recognizing legal personality. *Yevropeyski perspektyvy*. № 3. p. 91-97. [in Ukrainian].
27. Nikolaieva O. V. (2024). Civil law regime of architectural works created with the use of artificial intelligence: domestic and international experience. *PhD thesis*. 081 «Law». Yaroslav Mudryi National Law University. Kharkiv. 210 p. [in Ukrainian].

28. Harahonych O. V. (2016). Conflict of Interests of Shareholders and Joint Stock Company. *Chasopys tsyvilnoho i kryminalnoho sudochynstva*. № 2. p. 121-135 [in Ukrainian].
29. Korporatyvne pravo kriz prizmu sudovoyi praktyky: monohrafiya / za red. I. V. Spasybo-Fatyeyeva. Kharkiv: EKUS, 2021. 512 p. [in Ukrainian].
30. Law of Ukraine № 2811-IX «Pro avtorske pravo i sumizhni prava» 01.12.2022 / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2023. № 57. p. 166 [in Ukrainian].
31. Ouabouch B., Yahyaoui T. (2025). Artificial intelligence and corporate governance: A review of recent literature. *International Journal of Strategic Management and Economic Studies*. № 1 (4). p. 52-66. URL: <https://zenodo.org/records/14731346>. Date of access: 03.03.2025.
32. Law of Ukraine № 5080-VI «Pro instytutu spilnogo investuvannya». 05.07.2012. / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2013. № 29. p. 337. [in Ukrainian].
33. Zhornokui Y. M. (2024). Comparative Analysis of Legal Personality of a Legal Entity and Artificial Intelligence in the Context of Its Impact on Corporate Governance. *Civil Platform Journal*. № 3. p. 98-112. [in Ukrainian].
34. Civil Law Rules on Robotics. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). 2018. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2018_252_R_0026. Date of access: 03.03.2025.
35. Zhornokui Y. M. (2024). Artificial Intelligence: Issues of Liability at the Current Stage of Doctrine's Development. *Forum prava*. p. 118-127 [in Ukrainian].
36. Kolohoida O., Prokopiuk A. (2021). Insurance of civil liability of directors and officials managing the joint-stock company. *Pravo Ukrainy*. № 7. p. 116-135 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 04.03.2025 р.

O. V. Sert, PhD Student, Attorney

Taras Shevchenko National University of Kyiv
the Educational and Scientific Institute of Law

the Department of Economic Law and Economic Judiciary

Senior Lecturer of the Department of Economic and Legal Disciplines,

the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology,

National Academy of Internal Affairs

60 Volodymyrska St, Kyiv, 01033, Ukraine

e-mail: sertoleksandr@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-3882-8813>

SELF-MANAGED BOARD OF DIRECTORS

Summary

In the article author analyses the impact of artificial intelligence on corporate governance within a one-tier structure, highlights the current legal regulation regarding the procedures and conditions for the usage of artificial intelligence, provides suggestions for the legal framework to support the development of the self-managed boards of directors. Despite the low level of scientific legal research on these issues, they will become even more relevant with the development of technological progress, which will enable the formation of fully self-managed boards of directors. The author formulates original definitions for the terms “robot-director” and “self-managed board of directors” and refines the definition of the term “board of directors”. Regarding the fact that directors already use artificial intelligence as an auxiliary tool there is a conclusion that the first step for legislators should be establishing a mandatory obligation to create a data management and cybersecurity committee in corporations where the creation of audit, nomination, and remuneration committees is already mandatory. The author notes there are three aspects of the artificial intelligence impact on corporate governance within a one-tier

structure. Firstly, the functions of the board of directors should include management, control, risk management, data management, and cybersecurity. Secondly, the separation of ownership and control of artificial intelligence should be ensured, and the control of artificial intelligence itself should be carried out by a fiduciary independent non-executive director. Thirdly, the corporation with self-managed board should compensate the damages to the injured party, the developer and / or licensor of the “robot-director” program (for identified flaws and defects), and / or the fiduciary independent non-executive director (for negligence or interference with the operation of artificial intelligence) should be held accountable under corporate liability. The research methods include historical-legal, textual, and doctrinal analysis. Additionally, a normative-conceptual method is used to develop new approaches to regulating corporate governance within a one-tier structure in the context of technological changes and the development of artificial intelligence.

Keywords: one-tier corporate governance structure, board of directors, artificial intelligence, robot-director, data governance, internal organizational and economic relations, corporate liability, corporate relations.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325394>

УДК 347.73

С. М. Клейменова, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: snkleimenova@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9136-3445>

ДО ПИТАННЯ ПРО ЯКІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ПОСЛУГ

Цивільним кодексом України встановлено загальні положення про послуги, але не зазначені поняття та ознаки такого виду об'єкта цивільних прав. Тому, при наданні юридичних послуг як фізичним, так і юридичним особам виникають дискусійні питання щодо якості даного виду послуг. Ця стаття розглядає питання, пов'язані з визначенням критеріїв якості юридичних послуг. Якість продукції – сукупність властивостей продукції, які визначають ступінь придатності її для використання за призначенням. Ступінь досконалості, яким володіє товар, послуга чи інший вихідний продукт бізнес-процесу. Згідно з визначенням загального управління якістю, якість – це відповідність вимогам споживача.

Чітке розуміння, яким чином визначати якість юридичної послуги, що надається, дозволить правильно визначити комплекс обов'язків послугонадавача (адвоката), і як наслідок мати належне уявлення про належне виконання цих обов'язків. Здійснивши аналіз теоретичної бази та чинного законодавства України, можна зробити висновок про те, що незважаючи на різноманіття поняття «юридична послуга», не існує чіткого та єдиного підходу до його визначення. Юридичній послугі притаманні ряд особливих специфічних властивостей, кожні з яких значною мірою впливають як на якість даного виду послуг, так і на їх оцінку. Розглянуті питання, пов'язані з тим, яким чином клієнт (споживач юридичних послуг) розуміє якість послуги, а також яким чином адвокат (виконавець) оцінює якість цього виду послуг. Встановлено, що якість юридичної послуги не є ідентичною відсутності претензій з боку клієнта. У цьому й закладена основна проблема визначення якості з боку клієнта та виконавця. Також у статті розглянуто головні складові якості юридичних послуг. Через відсутність легального визначення поняття «якість юридичних послуг», ця категорія на сьогодні може бути розглянута через розуміння сумлінного виконання обов'язків, прийнятих на себе юристом. Можна впевнено стверджувати, що необхідно визначити стандарти надання юридичної послуги, оскільки їхня відсутність впливає на усвідомлення клієнтом (замовником, одержувачем послуг) про якість наданих послуг. У статті зроблено спробу визначити основні критерії якості юридичних послуг.

Ключові слова: юридичні послуги, адвокат, якість, обов'язок, послуги, критерії якості.

Постановка проблеми. Послуги є найбільш популярними об'єктами цивільних прав серед споживачів. Помітно зросло споживання послуг порівняно зі споживанням товарів. Юридичні послуги серед інших видів послуг також переважають у споживанні. Це обумовлено тим, що клієнт (споживач) неспроможний через відсутність спеціальних знань, самостійно досягати необхідного результату. Тому необхідно чітко розуміти, які критерії повинні визначати якість юридичної послуги. Слід встановити баланс між уявленнями про якість юридичних послуг у клієнта та адвоката.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питань, пов'язаних із розумінням якості юридичних послуг, підтверджується тим, що до цієї теми звертаються фахівці, серед яких: В. М. Богославець, С. М. Логінова, Р. М. Майданік, П. В. Хотенець та ін.

Метою цієї статті є виявлення особливостей у визначенні критеріїв якості юридичних послуг.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день послуги як об'єкти цивільних прав є найпоширенішим предметом зобов'язальних правовідносин. Серед численних видів послуг юридичні послуги серед населення займають одне з перших місць, за наданням яких звертаються до фахівця в даній сфері. Розглядаючи питання якості даного виду послуг, можна зазначити те, що має місце двоїсте ставлення до розуміння якості юридичних послуг: з одного боку це уявлення клієнта про якість, з іншого боку – чітке розуміння фахівця про належне виконання своїх обов'язків з надання цих послуг. Безумовно, не можна списувати зі щитів судження споживача про те, якою має бути якість послуги. У літературі висловлюється думка, що якість послуги визначається думкою одержувача (споживача) про досконалість послуги. Висловлюється думка, що якість послуги визначається як об'єктивне співвідношення уявлень споживача і фактичного результату послуги. Аналізуючи проблеми, що стосуються юридичних послуг, можна з упевненістю сказати, що на відміну від інших видів послуг, при наданні цієї послуги, уявлення про її якість не завжди збігаються у замовника та виконавця. Наприклад, при наданні деяких побутових послуг, зокрема перукарень, досягнутий послугонадавачем результат повинен збігатися з уявами одержувача послуг про результат послуги. В іншому випадку, можна порушувати питання про надання неякісної послуги. Якщо ж при наданні юридичних послуг замовник не отримує такого результату, який на його думку мав бути досягнутий виконавцем, це не завжди свідчить про недобросовісне виконання своїх зобов'язань адвокатом.

Згідно Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат надає правничу допомогу, яка є видом адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення. Виходячи з розуміння даного виду діяльності, можна зробити висновок, що адвокат, як особа, що володіє спеціальними знаннями та досвідом, приймає рішення про те, що в конкретному випадку є доцільним. Крім того, ст. ст. 20, 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську

діяльність» встановлює професійні права та обов'язки адвоката. Надані адвокату законом права та покладені на нього обов'язки вказують на той факт, що саме виконавець юридичних послуг може об'єктивно оцінити обставини справи або суть питання, з яким до нього звертається клієнт, може дати належну відповідь або отримати рішення суду, за допомогою якого досягається об'єктивна істина. Це пояснюється тим, що виконавець (адвокат) отримав спеціальну освіту та має достатній досвід, який дозволяє йому надавати якісну послугу.

Якщо ж розглядати якість юридичної послуги з позиції споживача (клієнта), то для нього якість послуги – це своєрідна форма думки, результат порівняння очікувань якості до отримання послуги з безпосереднім сприйняттям якості у момент та після її надання. Можна з упевненістю сказати, що у багатьох випадках очікування та результат у клієнта не збігаються. Юридичні послуги можуть служити цьому підтвердженням. У більшості випадків клієнт очікує від виконавця (адвоката) отримання такого рішення або консультації, які повною мірою відповідали б його уявленням про якісне надання послуги. Іншими словами, для клієнта якісним буде такий результат, який свідчить про те, що рішення винесене на користь замовника. Однак, для адвоката, в окремих випадках, рішення на користь клієнта не завжди вказує на його правомірність. Інакше кажучи, якщо рішення прийнято з порушенням процесуальних або матеріальних норм, то говорити про якісне надання юридичної послуги не доводиться. Крім того, згідно зі ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокату забороняється укладати договір про надання правничої допомоги, і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі, якщо результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними, суперечать моральним засадам суспільства, присязі адвоката України, правилам адвокатської етики. У випадках, коли адвокат, як сторона за договірним зобов'язанням про надання юридичних послуг, а також як особа, що володіє спеціальними юридичними знаннями, не попередив клієнта про неправомірність його прохання отримати «позитивне» рішення будь-що, він повинен нести відповідальність за неналежне виконання прийнятих ним зобов'язань. Стаття 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює як підставу для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків. Адвокат зобов'язаний таким чином будувати свої правові відносини з клієнтом, щоб після професійних роз'яснень він (клієнт) чітко розумів об'єктивний стан справ і не ставив перед адвокатом цілі, які можна розглядати як неправомірні.

Також необхідно зазначити, що адвокат може нести не лише дисциплінарну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх професійних обов'язків, а й цивільно-правову відповідальність. Так, В. М. Богославець встановлює, що «відповідальність адвоката, звісно, не може обмежуватися лише санкціями дисциплінарного характеру. У статті 17 Правил адвокатської етики міститься посилання на цивільно-правову відповідальність адвоката за неналежне виконання ним прийнятого доручення. Право клієнта на відшкодування шкоди, заподіяної адвокатом внаслідок неналежного виконання останнім умов договору, має абсолютний характер і не може бути скасовано або обмежено до-

говором між адвокатом і клієнтом» [2, с. 149]. Отже, неналежне виконання або невиконання адвокатом своїх зобов'язань тягне за собою відповідальність, що, у разі доведення клієнтом завданих адвокатом збитків, можна визначити, що якість не відповідає властивостям результату юридичної послуги.

Для визначення якості юридичної послуги необхідно керуватися, як було зазначено вище, правами та обов'язками послугонадавача (адвоката). Правило «клієнт завжди правий» у випадку з юридичними послугами, як правило, не працює. Кінцевий результат у справі залежить від кількості факторів, на які адвокат не може впливати. У юридичній літературі вказується, що необхідно розглядати порушення вимог щодо якості правових послуг, запевняючи, що справу буде виграно, а також повідомлення клієнта про те, що адвокат забезпечить досягнення необхідного результату за будь-яких обставин. Такий підхід до надання юридичних послуг є не лише самовпевненим, а й за певних обставин неправомірним. Крім того, при укладанні договору про надання юридичних послуг не можна встановити умову про гарантування позитивного результату. Спеціаліст (адвокат) може надати належним чином складений висновок, у якому буде зазначено, чи порушені права клієнта, і на підставі цього він може розглянути можливість успішного вирішення справи на користь клієнта, виходячи з конкретних обставин. Висловлюється думка, що гарантування позитивного рішення справи - свого роду обман клієнта. При наданні юридичних послуг мають місце об'єктивні обставини, які залежать від адвоката. Адвокат не може впливати на думку судді, іншої сторони у справі. При належному наданні юридичних послуг адвокат повинен спиратися на закон, свої знання та вміння, а не на особистісні відносини з представниками судових органів та з представниками протилежної сторони. Коли юрист запевняє клієнта у сприятливому результаті справи, покладаючись саме на вказані обставини, це пряме порушення етики адвоката. Адвокат, який надає юридичну послугу, несе відповідальність тільки за дії, які він виконує в кожному конкретному випадку. Вчені-цивілісти вказують, що результат правової послуги може бути повною мірою гарантований виконавцем (адвокатом). Так, В. М. Богославець пише, що «...характерною рисою послуги є також те, що вона як очікуваний «корисний» результат діяльності суб'єкта надання послуг не може бути ним цілком гарантована. ...у деяких випадках суб'єкт може гарантувати досягнення певного бажаного результату, наприклад, складання проекту договору, зазначений матеріалізований результат не включає наявності правових послуг і не є ще достатньою підставою для віднесення його дій до предмета регулювання договору підряду» [2, с. 33]. Дозволимо собі не погодитись із процитованим судженням шановного автора. По-перше, вважаємо, що складання проекту договору є видом діяльності, яку слід розглядати як правову послугу. По-друге, не слід ототожнювати уявлення клієнта про «корисність» правової послуги та розуміння про це фахівцем. Для клієнта якісне надання правової послуги, тобто «корисний» результат завжди пов'язуватиметься отриманням судового рішення на його користь. З такої точки зору результат правової послуги не може бути гарантований. Однак для фахівця, після ознайомлення з ситуацією та необхідними матеріалами, здебільшого стає ясним, яким може бути результат справи. Обіцянки, як ми вже зазначали вище, є порушенням правил адвокатської етики. Завданням адвоката є гарантування законного рішення суду, а не гарантування

Список використаної літератури

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 27. Ст. 282
2. Богославец В. М. Договори про надання правових послуг. Івано- Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. 176 с.

References

1. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist: Zakon Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2013. № 27. St. 282 [in Ukrainian].
2. Bohoslavets V. M. (2009). Dohovory pro nadannia pravovykh posluh. Ivano- Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasyliya Stefanyka. 176 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 17.02.2025 р.

S. M. Kleimenova, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odesa National I. I. Mechnikov University
the Department of Civil Law Disciplines
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: snkleimenova@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9136-3445>

REGARDING THE QUALITY OF LEGAL SERVICES

Summary

The Civil Code of Ukraine establishes general provisions on services, but does not specify the concept and characteristics of this type of civil rights object. Therefore, when legal services are provided to both individuals and legal entities, controversial issues arise regarding the quality of this type of service. This article deals with issues related to determining the quality criteria for legal services. Product quality is a set of product properties that determine the degree of suitability for its intended use. It is the degree of perfection that a product, service or other output product of a business process possesses. According to the definition of total quality management, quality is compliance with customer requirements.

A clear understanding of how to determine the quality of the legal service provided will allow to correctly define the set of duties of the service provider (attorney), and as a result, to have a proper understanding of the proper performance of these duties. Having analyzed the theoretical framework and current legislation of Ukraine, it can be concluded that despite the diversity of the concept of “legal service”, there is no clear and unified approach to its definition. Legal services are characterized by a number of specific features, each of which has a significant impact on both the quality of this type of service and its evaluation. The author examines the issues related to how a client (consumer of legal services) understands the quality of a service, and how an attorney (performer) assesses the quality of this type of service. The author has established that the quality of legal services is not identical to the absence of complaints from the client. This is the main problem of determining the quality of legal services by the client and the contractor. The article also discusses the main components of the quality of legal services. Due to the absence of a legal definition of the concept of “quality

of legal services”, this category can currently be considered through the understanding of the conscientious performance of duties assumed by a lawyer. It can be confidently stated that it is necessary to define the standards of legal services, since their absence affects the client’s (customer’s, recipient’s) awareness of the quality of services provided. The article attempts to define the main criteria for the quality of legal services.

Keywords: legal services, lawyer, quality, duty, services, quality criteria.

В. В. Криворучко, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

e-mail: vladimiroff1313@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-5243-1248>

ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА

На сьогодні реклама як самостійний об'єкт цивільного права може розглядатися як послуга, а також як і об'єкт авторських прав. Саме з такої точки зору буде розглянуто рекламу в цій науковій статті.

Необхідно розуміти, що перш ніж використовувати рекламний продукт як послугу, для його створення докладаються творчі зусилля, тобто інтелектуальна діяльність автора цього правового об'єкта. Очевидно, що особливість цього виду послуг полягає саме в тому, що його створенню передують творча праця його автора. Відповідно, результат творчої діяльності автора відповідатиме ознакам, які притаманні об'єкту авторського права - твору. Це і оригінальність, і наявність об'єктивної форми. Згідно положень діючого Закону України «Про авторське право та суміжні права» таку ознаку як оригінальність твору розуміють як такий критерій, що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Також ст. 7 Закону України «Про авторське право та суміжні права» встановлює, що охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права. Охороні підлягають усі оригінальні твори - оприлюднені та неоприлюднені, завершені та незавершені, незалежно від їх призначення, жанру, обсягу, а також способу вираження. Після того, як буде створено об'єкт авторського права, його можна використовувати в будь-якому виді реклами. Більш того, такий вид твору, як реклама, створюється, як правило, за договором замовлення, залежно від виду рекламної діяльності. Також рекламу можна розглядати як службовий твір, який створюється в рамках посадових інструкцій. Інакше кажучи, якщо рекламі буде надано творчої (оригінальної) форми, яка дасть змогу кваліфікувати її як повноцінний твір, тобто якщо рекламне повідомлення виконане у віршованій формі, супроводжується музикою або виражене у формі графічного твору, то його визнають об'єктом авторського права. При цьому, як зазначалося вище, наявність творчої праці у створенні реклами презюмується. Вищевикладене вказує на особливості реклами як об'єкта права.

Ключові слова: реклама, послуга, об'єкт авторського права, твір, майнові права, особисті немайнові права.

Постановка проблеми. Для правильного розуміння правової природи реклами як об'єкта цивільного права, слід визначити і її місце в системі об'єктів авторського права. Це дасть змогу визначити і права, що належать автору реклами, саме як суб'єкту авторських прав.

Метою статті є визначення реклами як об'єкта авторського права, а також особливості реклами як службового твору, а також визначити відмінні властивості реклами за договором замовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, пов'язані з дослідженням проблеми реклами як об'єкта авторського права були розглянуті О. Жилінковою, С. В. Здравцем, Ю. П. Лісовською, М. Осинським, Н. Федоровою, Г. О. Ульяною.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи рекламу як об'єкт авторського права, не можна не зупинитися на досить важливій проблемі: наявність особистих немайнових прав, що належать автору (творцеві реклами). Відповідно до чинного Закону України «Про авторське право та суміжні права» автору надано такі особисті немайнові права:

1) право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого його використання, якщо це практично можливо;

2) право забороняти під час будь-якого використання твору згадування свого імені, якщо його автор бажає залишитися анонімом;

3) право обирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору;

4) право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, у тому числі супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо без згоди автора;

5) право надати назву твору або залишити його без назви;

6) право присвятити твір особі (особам), події або даті.

Особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину (ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Отже, автору законом надано право авторства, право на ім'я, право на оприлюднення, право на захист репутації (самого автора та його твору).

Також автору як суб'єкту авторських прав належать майнові права, які можуть бути передані іншим особам у відповідному порядку.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» надає авторові наступні майнові права: право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання його іншими особами. Способами використання твору є: 1) відтворення; 2) включення до складеного твору; 3) включення до іншого твору, крім складеного твору; 4) розповсюдження примірників твору та ін.

Виникає справедливе запитання, яким чином автор такого виду твору як реклама реалізує зазначений комплекс правомочностей. Вище було зазначено, що створення реклами як об'єкта авторського права може бути в межах договору замовлення, а також як виконання службових обов'язків зі створення службового твору.

Розглянемо перший варіант побудови моделі правовідносин з реалізації особистих немайнових прав автора реклами: договір замовлення.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» ст. 48 передбачає можливість укладання договору створення за замовленням і використання об'єкта авторського права. Стаття 15 цього Закону встановлює, що особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. Майнові

права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створеного за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. З цього випливає, що при виконанні замовлення на створення реклами, за автором зберігаються його немайнові права, а майнові права можуть бути передані замовнику, за умови, що у відповідному договорі буде визначено способи використання даного виду твору. О. А. Підпригора, О. О. Підпригора розглядали договір замовлення таким чином: «...за цим договором автор зобов'язується створити та передати замовнику в обумовлений договором строк твір, а замовник зобов'язується виплатити автору погоджену винагороду» [3, с. 185]. Основною відмінністю авторського договору замовлення від інших авторських договорів є те, що створюється чітко визначений об'єкт авторського права, який повинен відповідати вимогам замовника. Можна стверджувати, що при створенні твору, який надалі розглядатиметься як реклама, цей вид авторських договорів найточніше відображає правову природу цих відносин.

При укладенні авторського договору замовлення на створення твору, в даному випадку будь-якого виду реклами, сторони повинні визначити в договорі: способи використання даного об'єкта авторського права, тобто чітко визначені права, які автор (виконавець) передає замовнику. У договорі в обов'язковому порядку слід зазначити, який обсяг прав передається: виключні чи невиключні права. Це необхідно для того, щоб розуміти яким чином виконавець (автор) може використовувати надалі створений ним об'єкт (рекламу). У разі, коли передаються виключні права, автор втрачає право здійснювати належні йому майнові права на весь строк дії договору. У разі, коли укладається договір про передачу невиключних прав, автор зберігає за собою право реалізовувати ті чи інші майнові права. Наприклад, у випадку, коли створюється твір образотворчого мистецтва для реклами, автор під час передачі невиключних прав має право зберегти за собою право на відтворення будь-якими способами, за винятком тих, що передбачаються під час використання цього твору як реклами. Однак, остання модель побудови договірних відносин між автором (виконавцем) і замовником малоімовірна, оскільки саме для «монопольного» використання і вибудовується модель договору замовлення на створення об'єкта авторського права. Крім того, ч. 4 ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» містить норму, згідно якої замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення. Як ми бачимо з наведеної частини закону, у разі, якщо автор (замовник) формально не заборонив виконувати перелічені дії замовником щодо створеного ним твору, то можна дійти висновку про те, що автор обмежується в реалізації й особистих немайнових прав.

Також у договорі замовлення на створення твору, який розглядатиметься надалі як реклама, в обов'язковому порядку має бути визначено, за допомогою якого виду реклами використовуватиметься об'єкт авторського права.

Таким чином, при укладенні договору замовлення на створення об'єкта авторського права, який у майбутньому буде використовуватися як реклама, автор,

цільно вибудовувати відносини між автором такого твору та особою, яка буде його використовувати, за моделями договору замовлення, а також створення службового твору.

Список використаної літератури

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2023. № 57. Ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.
2. Ліпчик Д. Авторське право та суміжні права. Вид-во ЮНЕСКО. 2002. 788 с.
3. Підопригора О. А., Підопригора О. О. Право інтелектуальної власності України. К.: Юрінком Інтер. 1998. 336 с.

References

1. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2023. № 57. St. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> [in Ukrainian].
2. Liptyk D. (2002). Avtorske pravo ta sumizhni prava. Vyd-vo YuNESKO. 788 s. [in Ukrainian].
3. Pidopryhora O. A., Pidopryhora O. O. (1998). Pravo intelektualnoi vlasnosti Ukrainy. K.: Yurinkom Inter. 336 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 17.02.2025 р.

V. V. Kryvoruchko, Postgraduate Student
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Civil Law Disciplines
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: vladimiroff1313@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-5243-1248>

FEATURES OF ADVERTISING AS AN OBJECT OF COPYRIGHT

Summary

Today, advertising, as an independent object of civil law, can be viewed as a service, as well as an object of copyright. The advertising in this article will be viewed from this very point of view.

It is necessary to understand that, first of all, the advertising product is used as a service, for the creation of which creativity is reported, so that the intellectual activity of the author of this legal object. Obviously, the specialness of this type of service lies in the fact that the creative work of its author conveys its creation. Apparently, the result of the author's creative activity is consistent with the signs, like the attached object of copyright – the work. This is originality and the clarity of the objective form. It is appropriate to establish in the current Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” such a sign that the originality of the work is understood as such a criterion that characterizes the work as the result of powerful intellectual creativity. The author's activities reflect the creative decisions taken by the author during the creation of his work. Also, Article 7 of the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” establishes that protection extends only to the form of expression of the objects of copyright. Protection applies to all original works – published and unpublished, completed and unfinished, regardless of their affiliation, genre, subject matter, and also the method of expression. Once copyright has been created, it can be used in any form of advertising. Moreover, this type of

creation, such as advertising, is created, as a rule, behind an employment contract, in connection with the type of advertising activity. Advertising can also be seen as a service product that is created within the framework of local instructions. Otherwise, it seems that the advertisement will be given a creative (original) form in order to qualify it as a valid product, so that the advertising message from completed is in perfect form, accompanied by music or expressed in the form of a graphic work, then it is recognized as subject to copyright. With this being said, the evidence of creativity in created advertising is presumed. The above points out the peculiarities of advertising as an object of law.

Keywords: advertising, service, copyright, mining rights, features of non-maintaining rights.

В. Ю. Матвеев, аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

e-mail: actiolex7@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-8141-7150>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: СУБ'ЄКТ ЧИ ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН?

Стаття присвячена аналізу правового статусу штучного інтелекту у цивільних правовідносинах, що є одним із найбільш дискусійних питань у правничій сфері. Розглядаються сучасні підходи до визначення суб'єктності штучного інтелекту, а також проблематика відповідальності за його автономні дії. У статті наведений комплексний аналіз існуючих теоретичних підходів до визначення правового статусу ШІ, зокрема розглянуто об'єктний, суб'єктний та гібридний підходи, що використовуються у правовій доктрині. Увагу приділено проблематиці відповідальності за автономні дії ШІ, що є критично важливим аспектом у контексті цивільних правовідносин. Визначено, що національне законодавство України наразі не містить чітких норм, які б регулювали питання правосуб'єктності штучного інтелекту або розподілу юридичної відповідальності за шкоду, завдану автономними системами. Проаналізовано підходи, що застосовуються в міжнародній практиці, зокрема в Європейському Союзі (AI Act, 2021), США (Algorithmic Accountability Act, 2022). На основі аналізу судової практики, включаючи справи, пов'язані із використанням автономних транспортних засобів та алгоритмічних систем прийняття рішень (зокрема кейс Uber (2018) та випадок дискримінаційного алгоритму Amazon), визначено ключові правові виклики, пов'язані із правовим статусом ШІ. Досліджено концепцію «цифрової особистості», запропоновану у працях західних вчених, як потенційний варіант правової класифікації ШІ. Також сформульовано пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової бази України у сфері регулювання штучного інтелекту. Запропоновано розробку спеціального Закону України «Про штучний інтелект», який би визначав рівні автономності ШІ-систем, механізми розподілу відповідальності між розробниками, користувачами та власниками, а також систему державного контролю за високоризиковими ШІ-технологіями. Окремо наголошено на необхідності гармонізації українського законодавства із нормами ЄС у сфері регулювання штучного інтелекту. Зроблено висновок, що найбільш доцільним підходом для правового регулювання штучного інтелекту є гібридна модель, яка передбачає поєднання автономності ШІ з елементами юридичного контролю з боку людини.

Ключові слова: штучний інтелект, цивільні правовідносини, суб'єкт права, правосуб'єктність, юридична відповідальність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної цифрової трансформації технології штучного інтелекту (далі - ШІ) набувають все більшого значення в різних сферах суспільного життя. Розвиток автономних систем ШІ, які здатні до самонавчання, аналізу даних та прийняття рішень без прямого люд-

ського втручання, впливає на юридичну теорію та практику. Традиційна правова доктрина, що визнає суб'єктами права лише фізичних та юридичних осіб, не враховує специфіку нових технологічних об'єктів, таких як ШІ, які мають властивості автономності, проте позбавлені моральної свідомості та здатності до волевиявлення [1].

Актуальність дослідження правового статусу ШІ зумовлена його потенційним впливом на цивільні правовідносини. Так, впровадження автономних систем ШІ у такі галузі, як транспорт, фінанси, медицина та інші, створює нові форми цивільних правовідносин. Прикладом є автономні автомобілі, які приймають рішення в режимі реального часу, є учасниками дорожнього руху, що породжує питання про розподіл відповідальності за завдану шкоду [2]. Традиційні юридичні категорії не дозволяють адекватно охопити специфіку таких відносин, що спричиняє правову невизначеність.

Національне законодавство України і законодавство багатьох інших держав не містить спеціалізованих положень, що регулюють статус автономних ШІ-систем. Це призводить до ситуацій, коли юридична відповідальність за дії ШІ не може бути чітко визначена, а механізми компенсації збитків залишаються розмитими [3]. Відсутність єдиної правової позиції з цього питання створює потенційні ризики для захисту інтересів потерпілих.

Різноманітність підходів до правового регулювання ШІ у світі свідчить про невирішеність проблеми на глобальному рівні. Європейський Союз впровадив AI Act (2021), що встановлює категорії ризику для ШІ-систем, а США прийняли Algorithmic Accountability Act (2022), орієнтований на забезпечення корпоративної відповідальності. Китай застосовує жорсткий державний контроль. Така різниця у підходах свідчить про необхідність проведення додаткових досліджень для формування єдиної концепції, яка могла б стати основою для гармонізації правового регулювання як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Одним із ключових аспектів є етична суперечність щодо можливості надання ШІ статусу суб'єкта права. Відсутність моральної відповідальності у штучного інтелекту ускладнює можливість його прирівняння до правоздатних суб'єктів, що традиційно мають як правові, так і етичні зобов'язання. Цей аспект вимагає розробки нових концептуальних підходів, здатних врахувати специфіку автономних технологій.

Таким чином, актуальність дослідження правового статусу ШІ зумовлена необхідністю адаптації національного законодавства України до нових технологічних реалій. Розробка спеціалізованих нормативних засад для регулювання автономних ШІ-систем є першочерговим завданням сучасної юриспруденції, що дозволить забезпечити чіткий розподіл відповідальності, захист прав потерпілих та інтеграцію українського законодавства у світову систему правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження щодо правового статусу ШІ розділилися на різні концептуальні напрямки. Їх активно досліджують вітчизняні науковці, наприклад, Н. О. Семенова, В. Ю. Ткаченко, так і міжнародні, такі як J. J. Bryson, M. E. Diamantis, S. M. Solaiman. Так, об'єктний підхід передбачає, що ШІ не може набувати правосуб'єктності, оскільки є виключно технічним засобом, контрольованим людиною [4]. Суб'єктний підхід припускає,

що автономні системи ШІ можуть отримати обмежену правосуб'єктність, подібну до статусу юридичних осіб, що дозволить їм виступати учасниками правовідносин [5]. Гібридний підхід є компромісним варіантом, пропонуючи створення особливої категорії «електронної особистості» для автономних систем із високим рівнем незалежності [6].

Міжнародний досвід свідчить про відсутність єдиного підходу до регулювання ШІ. Наприклад, AI Act (2021) у Європейському Союзі встановлює категорії ризику для ШІ-систем, визначаючи їх відповідальність відповідно до рівня автономності [7]. У США Algorithmic Accountability Act (2022) орієнтований на забезпечення корпоративної відповідальності [8].

Українські дослідники, зокрема Н. О. Семенова, наголошують на необхідності оновлення національного законодавства з урахуванням міжнародного досвіду [4].

Мета статті. Метою даної публікації є аналіз правового статусу штучного інтелекту в цивільних правовідносинах з урахуванням сучасних технологічних особливостей, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази України.

Виклад основного матеріалу. Розгляд правового статусу ШІ у цивільних правовідносинах базується на трьох концептуальних підходах: об'єктного, суб'єктного та гібридного. Ці підходи є результатом багаторічних наукових досліджень і дискусій серед юридичних дослідників як в Україні, так і за кордоном. Об'єктний підхід передбачає, що ШІ не може набувати правосуб'єктності, оскільки він є виключно технічним засобом, розробленим та контрольованим людиною. Згідно з цією доктриною, ШІ виконує функції інструменту, який, незалежно від ступеня автономності, не має внутрішніх суб'єктивних якостей, що є обов'язковими для набуття прав та обов'язків. S. Solaiman (2017) доводить, що автономні алгоритми залишаються продуктами програмування, і їхні дії є наслідком заданих параметрів, тому юридична відповідальність повинна покладатися на осіб, які здійснюють управління системою [9]. Подібну позицію займають Н. М. Стефанишин та Т. Я. Схаб-Бучинська, які розглядають штучний інтелект (ШІ) як об'єкт цивільних правовідносин. У своїй статті «Штучний інтелект в системі об'єктів цивільних прав» вони зазначають, що ШІ є технічним засобом, створеним людиною, і не може бути суб'єктом права [10]. Проте, незважаючи на свою аргументованість, об'єктний підхід виявляє низку недоліків. По-перше, він не дозволяє встановити чіткий механізм розподілу відповідальності у випадках, коли автономна система завдає шкоди третім особам, що веде до правової невизначеності. Суб'єктний підхід ґрунтується на припущенні, що автономні системи ШІ можуть отримати обмежену правосуб'єктність, подібну до статусу юридичних осіб, що дозволяє їм виступати учасниками правовідносин. J. J. Bryson (2019) висловлює думку, що ШІ, який демонструє здатність до самонавчання та прийняття складних рішень, може бути прирівняний до суб'єкта права, здатного укладати договори та нести відповідальність за свої дії [6]. J. M. Balkin (2021) розвиває концепцію «цифрової особистості», яка дозволяє автономним системам брати участь у цивільних правовідносинах, якщо встановлено суворий механізм контролю з боку людини [8]. Б. С. Щербина та В. В. Ткаченко у своїй статті «Штучний інтелект як суб'єкт цивільного права» обговорюють можливість ви-

знання ШІ суб'єктом права, але зазначають, що на сучасному етапі розвитку технологій ШІ слід розглядати як об'єкт цивільних прав, оскільки він не володіє необхідними ознаками суб'єкта права, такими як воля та свідомість [11]. Проте, суб'єктний підхід стикається з критикою через етичні аргументи: відсутність у ШІ моральної свідомості та індивідуальної волі суперечить традиційним критеріям правосуб'єктності. Таким чином, хоча надання ШІ суб'єктного статусу дозволяє вирішити проблему відповідальності за його дії, воно одночасно породжує низку методологічних і етичних сумнівів. Гібридний підхід являє собою спробу поєднати переваги попередніх двох концепцій, забезпечуючи можливість участі автономних систем ШІ у правовідносинах без повного прирівняння їх до суб'єктів права. М. Hildebrandt (2021) пропонує створити категорію «електронної особистості», що дозволить автономним системам виконувати окремі юридичні функції в умовах постійного людського контролю [7]. U. Pagallo (2020) наголошує, що напіваавтономні системи можуть бути ефективно інтегровані в правове середовище за умови чіткого визначення нормативних меж їхньої автономії [17]. Дослідження Н. О. Семенової (2021) демонструє, що для адекватного регулювання ШІ необхідно впровадження нових нормативних концепцій, які враховуватимуть специфіку технологій автономного навчання та прийняття рішень [4]. На нашу думку, гібридний підхід є найбільш перспективним для вирішення проблеми, оскільки дозволяє збалансувати автономність технологій і потребу в людському контролі. Міжнародний досвід регулювання ШІ демонструє суттєві відмінності між різними правовими традиціями. У Європейському Союзі нормативно-правова база регулювання ШІ формується на основі AI Act (2021), який класифікує ШІ-системи за рівнями ризику та встановлює обов'язкові заходи щодо аудиту і контролю над високоризиковими технологіями. Цей підхід забезпечує високий рівень прозорості та підзвітності, що є критично важливим для запобігання дискримінаційним рішенням і забезпечення захисту прав осіб [12]. Український контекст регулювання ШІ залишається недостатньо розвиненим. Концепція регулювання, запропонована Міністерством цифрової трансформації (2023), є попереднім етапом формування правової бази, що призводить до юридичної невизначеності та створює передумови для виникнення правових колізій у випадках застосування автономних систем [13].

Аналіз судової практики дозволяє виявити проблемні аспекти застосування традиційних юридичних норм до автономних систем ШІ. Практичний досвід, отриманий у справах, пов'язаних із застосуванням ШІ, свідчить про те, що судові органи, використовуючи об'єктний підхід, часто не можуть адекватно розподілити відповідальність між суб'єктами, що контролюють систему. У справі з автономним автомобілем Uber (2018) суд встановив відповідальність на оператора, оскільки система діяла у режимі повної автономності, але юридично не визнавалася суб'єктом права [14]. Аналогічно, у справі з алгоритмами для підбору персоналу, які використовувались компанією Amazon, дискримінаційні рішення, прийняті ШІ, призвели до припинення використання технології. Це свідчить про необхідність перегляду нормативних положень з метою забезпечення захисту прав фізичних осіб у випадках негативного впливу автономних систем [15]. Рішення Європейського суду з прав людини (2021) встановлюють, що автоматизовані рішення у фінансовій сфері повинні підлягати обов'язковому людському контролю, що є запорукою недопущення порушень прав людини [16].

Практичні наслідки відсутності єдиного підходу до визначення правового статусу ШІ мають значний вплив на цивільні правовідносини. Розмитість норм розподілу відповідальності між розробниками, операторами та власниками автономних систем призводить до виникнення правових колізій і створює небезпеку для потерпілих. У транснаціональному вимірі ця невизначеність може стати причиною конфліктів між юрисдикціями, оскільки автономні ШІ-системи використовуються у глобальному економічному просторі.

Практичне застосування автономних систем ШІ вимагає розробки спеціальних механізмів контролю та аудиту, що забезпечать стабільність цивільних правовідносин. Впровадження чітких нормативних критеріїв, які регламентуватимуть рівні автономності ШІ, дозволить визначити межі юридичної відповідальності та знизити ризики завдання шкоди.

Висновки і пропозиції. Отже, проведений аналіз дозволяє зробити нам висновок, що традиційна правова доктрина є недостатньою для вирішення проблем, пов'язаних із правовим статусом автономних систем штучного інтелекту. Об'єктний підхід, хоч і забезпечує стабільність правовідносин, не враховує сучасні технологічні виклики, а суб'єктний підхід породжує етичні і методологічні суперечності. Гібридний підхід, який включає концепцію «електронної особистості», є найбільш перспективним для адаптації правової системи до нових реалій.

На основі отриманих результатів дослідження ми пропонуємо наступні заходи для вдосконалення правового регулювання ШІ в Україні:

1. Розробити спеціальний Закон України «Про штучний інтелект», який визначатиме критерії автономності систем, механізми юридичної відповідальності та порядок аудиту автономних систем.

2. Впровадити концепцію «електронної особистості» для високоризикових ШІ-систем, що забезпечить можливість їх участі у цивільних правовідносинах із відповідним людським контролем.

3. Гармонізувати нормативно-правову базу України з нормативними актами Європейського Союзу, зокрема з положеннями AI Act (2021), для забезпечення інтеграції українського правового простору у міжнародну систему регулювання.

4. Запровадити систему державного контролю та аудиту застосування автономних систем у критичних сферах (транспорт, фінанси, медицина) з метою забезпечення належного захисту прав фізичних осіб.

Список використаної літератури

1. Баранов О. В. Правові аспекти відповідальності за автономні рішення штучного інтелекту. *Юридичний вісник України*. 2022. № 12. С. 34-45.
2. Гриньова М. П. Автономні технології та їхній правовий статус. *Право та інновації*. 2021. Т. 3. № 2. С. 112-124.
3. Кузнецов О. В. Штучний інтелект як суб'єкт цивільного права: перспективи правового регулювання. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2020. № 4(28). С. 89-101.
4. Семенова Н. О. Розвиток правових підходів до регулювання ШІ в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 6(1). С. 56-69.
5. Ткаченко В. Ю. Юридичні проблеми автономних технологій та їх правова кваліфікація. *Юридична аналітика*. 2021. № 2(3). С. 98-109.

6. Bryson J. J., Diamantis M. E., Grant T. D. Of, for, and by the people: The legal lacuna of artificial intelligence. *Stanford Technology Law Review*. 2017. Vol. 21, Issue 2. P. 189-222.
7. Hildebrandt M. Law for computer scientists and other folk. Oxford: Oxford University Press, 2021. 352 p.
8. Balkin J. M. Artificial intelligence and the law. *Harvard Law Review*. 2021. Vol. 134, Issue 6. P. 1234-1271.
9. Solaiman, S. M. (2017). Legal Personality of Robots, Corporations, Idols and Chimpanzees: A Quest for Legitimacy. *Artificial Intelligence and Law*, (pp. 155-179). SPRINGER. DOI: 10.1007/s10506-016-9192-3.
10. Стефанишин Н. М., Схаб-Бучинська Т. Я. Штучний інтелект в системі об'єктів цивільних прав. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. № 2. С. 126-130.
11. Щербина Б. С., Ткаченко В. В. Штучний інтелект як суб'єкт цивільного права. Юридичний вісник. 2021. № 1 (58). С. 142-146.
12. European Commission. Proposal for a Regulation on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act), COM(2021) 206 final. 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206>.
13. Міністерство цифрової трансформації України. Концепція регулювання ШІ в Україні. 2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rehulivannia-shtuchoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfy-prezentuie-bilu-knyhu>.
14. National Transportation Safety Board. 2018. URL: <https://www.nts.gov/investigations/accidentreports/reports/har1903.pdf>
15. Reuters. Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women. 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-amazon-ai-bias-idUSKCN1MK08G/>.
16. European Court of Human Rights. Case on AI and GDPR compliance: Automated decision-making and data protection. 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>.
17. Pagallo U. The laws of robots: Crimes, contracts, and torts. Cham: Springer, 2020. 245 p.
18. Ziemianin, K. (2021). Civil Legal Personality of Artificial Intelligence. *Future or Utopia? Internet Policy Review*, 10(2). DOI: 10.14763/2021.2.1544.

References

1. Baranov, O. V. (2022). Legal aspects of liability for autonomous decisions of artificial intelligence. *Yurydychnyi Visnyk Ukrainy*, (12), 34-45 [in Ukrainian].
2. Hryniova, M. P. (2021). Autonomous technologies and their legal status. *Pravo ta Innovatsii*, 3(2), 112-124 [in Ukrainian].
3. Kuznetsov, O. V. (2020). Artificial intelligence as a subject of civil law: Prospects for legal regulation. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu im. T. Shevchenka*, 4(28), 89-101 [in Ukrainian].
4. Semenova, N. O. (2021). Development of legal approaches to AI regulation in Ukraine. *Aktualni Problemy Pravoznavstva*, 6(1), 56-69 [in Ukrainian].
5. Tkachenko, V. Yu. (2021). Legal problems of autonomous technologies and their legal qualification. *Yurydychna Analitika*, 2(3), 98-109 [in Ukrainian].
6. Bryson, J. J., Diamantis, M. E., & Grant, T. D. (2017). Of, for, and by the people: The legal lacuna of artificial intelligence. *Stanford Technology Law Review*, 21(2), 189-222.
7. Hildebrandt, M. (2021). Law for computer scientists and other folk. Oxford: Oxford University Press.
8. Balkin, J. M. (2021). Artificial intelligence and the law. *Harvard Law Review*, 134(6), 1234-1271.
9. Solaiman, S. M. (2017). Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: A quest for legitimacy. *Artificial Intelligence and Law*, 155-179. Springer. DOI: 10.1007/s10506-016-9192-3.
10. Stefanishyn, N. M., & Skhab-Buchynska, T. Ya. (2021). Artificial intelligence in the system of objects of civil law. *Analitichno-porivnialne Pravoznavstvo*, 2, 126-130 [in Ukrainian].
11. Shcherbyna, B. S., & Tkachenko, V. V. (2021). Artificial intelligence as a subject of civil law. *Yurydychnyi Visnyk*, 1(58), 142-146 [in Ukrainian].
12. European Commission. (2021). Proposal for a regulation on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act), COM(2021) 206 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206>.

13. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2023). AI regulation concept in Ukraine. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/rehuliuвання-shtuchoho-intelektu-v-ukraini-mint-syfry-prezentuie-bilu-knyhu> [in Ukrainian].
14. National Transportation Safety Board. (2018). Preliminary report: Uber Technologies, Inc. automated vehicle crash. URL: <https://www.nts.gov/investigations/accidentreports/reports/har1903.pdf>.
15. Reuters. (2018). Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women. URL: <https://www.reuters.com/article/us-amazon-ai-bias-idUSKCN1MK08G/>.
16. European Court of Human Rights. (2021). Case on AI and GDPR compliance: Automated decision-making and data protection. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>.
17. Pagallo, U. (2020). The laws of robots: Crimes, contracts, and torts. Cham: Springer.
18. Ziemianin, K. (2021). Civil legal personality of artificial intelligence. Future or Utopia? Internet Policy Review, 10(2). DOI: 10.14763/2021.2.1544.

Стаття надійшла 15.02.2025 р.

V. Yu. Matvieiev, Postgraduate Student
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Civil Law Disciplines
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: actiolex7@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-8141-7150>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE: SUBJECT OR OBJECT OF CIVIL LEGAL RELATIONS?

Summary

The article is devoted to the analysis of the legal status of artificial intelligence (AI) in civil legal relations, which is one of the most debated issues in the legal field. It examines modern approaches to determining AI's legal subjectivity, as well as the problem of liability for its autonomous actions. The article presents a comprehensive analysis of existing theoretical approaches to defining the legal status of AI, particularly considering the object-based, subject-based, and hybrid approaches used in legal doctrine. Special attention is given to the issue of liability for AI's autonomous actions, which is a critically important aspect in the context of civil legal relations.

It is determined that Ukraine's national legislation currently lacks clear provisions regulating the legal subjectivity of AI or the distribution of legal responsibility for damage caused by autonomous systems. The study analyzes approaches applied in international practice, particularly within the European Union (AI Act, 2021) and the United States (Algorithmic Accountability Act, 2022). Based on the analysis of judicial practice, including cases related to the use of autonomous vehicles and algorithmic decision-making systems (such as the Uber case (2018) and Amazon's discriminatory hiring algorithm case), the article identifies key legal challenges associated with AI's legal status.

The concept of "digital personality," proposed in the works of Western scholars, is explored as a potential legal classification for AI. The article also formulates proposals for improving Ukraine's regulatory framework in the field of AI governance. It suggests the development of a special law, "On Artificial Intelligence," which would define levels of AI system autonomy, mechanisms for distributing liability among developers, users, and owners, as well as a system of state oversight for high-risk AI technologies. Special emphasis is placed on the need to harmonize Ukrainian legislation with EU standards in the field of AI regulation.

The study concludes that the most appropriate approach to the legal regulation of artificial intelligence is the hybrid model, which combines AI autonomy with elements of legal oversight by humans.

Keywords: artificial intelligence, legal personality, liability, electronic personhood, AI regulation, comparative law.

Н. Г. Печерова, канд. юрид. наук, докторантка
Національна академія наук України
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, 01001, Україна
e-mail: mrs.pecherova@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТУ ДОГОВОРІВ З РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Право інтелектуальної власності, незважаючи на те, що його фундаментом є саме цивільне право і право інтелектуальної власності формується на його засадах, має свої особливості. Однією з таких особливостей є саме розуміння права інтелектуальної власності не як галузі права чи навчальної дисципліни, а як правової категорії. Розуміння цього, а також того, що ми говоримо про об'єкти права інтелектуальної власності дозволяє нам відрізнити дане право від речового. Чому це є важливим? Це є важливим для правильного розуміння предмету договорів, за якими можливо здійснювати розпорядження майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

На жаль, правильне розуміння предмету договорів з розпорядження майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав ускладнюється як невизначеністю у відповідних статтях як Цивільного кодексу України, так і профільного Закону предмету договорів, так і об'єднанням категорією предмет договору як самого об'єкту суміжних прав, так і майнового права на нього, що зумовлює актуальність написання даної роботи.

При написанні даної роботи у якості постановки проблеми для себе автором було вирішено провести чітке розмежування між об'єктом права інтелектуальної власності, в контексті роботи – об'єктом суміжних прав та майновим правом на нього, а відповідно розгляд останнього через призму всіх форм розпорядження майновими правами на об'єкти, в тому числі і суміжних прав, які приводить як Цивільний кодекс України, так і профільний Закон, стало наскрізним завданням даної роботи. Відповідно, при проведеному даного дослідження автором був використаний діалектичний підхід, що склав методологічну основу дослідження.

В результаті проведеного дослідження автор дійшов висновків, що саме майнове право у випадку надання того чи іншого об'єкту в користування є предметом ліцензійного договору або публічної ліцензії. Так, саме майнові права – повністю або частково є предметом таких договорів як договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, трудового договору (контракту) в частині умов щодо розподілу майнових прав на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав. В своїй роботі автор проводить розмежування між майновим правом (майновими правами) та об'єктом (об'єктами) суміжних прав, аналізує кожен із визначених законодавцем видів договорів із зазначеного питання. Адже саме предмет договору є тим, що відрізняє одну форму розпорядження від іншої.

Що ж до останньої форми, а саме трудового договору (контракту), автором пропонується замінити існуючу форму розпорядження на новий договір, а саме договір про передання (відчуження) майнових прав на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав, при цьому, зазначаючи про те, що врегулювання майнових відносин на службові об'єкти суміжних прав є також можливим за допомогою ліцензійного договору.

Опосередковано в своїй роботі автор приділяє увагу співвідношенню ліцензійного договору та ліцензії, аргументуючи, що ліцензія, на думку автора, не є окремим одностороннім правочином, а є складовою частиною ліцензійного договору. Не є і одностороннім правочином публічна ліцензія. Односторонність не має ніякого відношення до згаданих форм розпоряджання, оскільки йде мова про виникнення взаємних прав та обов'язків за згаданими формами. Відповіддю на це є питання про те чи стає договір приєднання одностороннім правочином? Даний договір, таким не стає, оскільки взаємні права та обов'язки також виникають як в однієї, так і в другій сторони. А невизначеність сторони, не говорить про те, що коли сторона долучиться до публічної ліцензії, то вона буде позбавлена необхідності із дотримання відповідних її умов.

Окрема увага була приділена такій формі розпоряджання як договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, оскільки особливістю даної форми розпоряджання є те, що, на думку автора, слід ширше розуміти саму правову природу створення об'єкту, в тому числі і суміжних прав за замовленням. Важко уявити, що здійснюючи замовлення на виготовлення, наприклад фонограми, як об'єкту суміжних прав, замовник отримує лише відповідний запис на носії. Чи відповідає це самій суті даного договору? Вважається, що ні. Також вважається за доцільне, виключити із назви даного виду договору слово «використання», оскільки воно суперечить, на думку автора, меті з якою укладається відповідний договір. До того ж для надання майнового права на об'єкт суміжних прав в використання існують інші форми розпоряджання, про які якраз було вищезазначено. Додамо, що даний договір не може бути таким договором, який би передбачав і надання в користування майнового права і фактичну передачу (відчуження) майнового (майнових) права (прав). Головною особливістю є дійсно те, що разом з майновим (майновими) правом (правами) передається ще й об'єкт, що створюється за замовленням.

Таким чином, автором здійснюється комплексний аналіз усіх форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав з точки зору правильної визначеності предмета із висловленням пропозицій по внесенню необхідних змін до діючих редакцій статей як Цивільного кодексу України, так і профільного Закону, що становить практичну цінність даної роботи.

Опосередковано, дотичним до поставленої у статті теми питанням присвятили свої праці такі вчені як С. І. Шимон, А. С. Штефан, І. Є. Якубівський та інші.

Ключові слова: об'єкти суміжних прав, майнові права, договори у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, предмет договору.

Постановка проблеми. Згідно ч. 1, 2, 3 ст. 419 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. 2. Перехід права на об'єкт інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. 3. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [1].

В подальшому вищезазначене положення знайшло своє відображення у відповідних положеннях профільного Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон), що зазначаються нами нижче.

Згідно ч. 1 ст. 10 Закону «1. Авторське право і право власності на матеріальний, електронний (цифровий) об'єкт, в якому втілено (зафіксовано) твір, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено (зафіксовано) твір, не означає передавання (відчуження) майнових прав на твір і навпаки» [2].

Згідно ч. 2 ст. 36 Закону «2. Суміжні права і право власності на матеріальний, електронний (цифровий) об'єкт, в якому втілено (зафіксовано) об'єкт суміжних прав, не залежать одне від одного. Відчуження матеріального, електронного (цифрового) об'єкта, в якому втілено об'єкт суміжних прав, не означає відчуження майнових прав на об'єкт суміжних прав і навпаки» [2].

Зауважимо, що нами була зазначена норма ч. 1 ст. 10 Закону у зв'язку з тісним взаємозв'язком об'єктів авторського права з об'єктами суміжних прав, хоча згідно чинного законодавства нашої держави ці дві групи об'єктів – відмежовані один від одного.

Зауважимо, що, на нашу думку, правильне розуміння співвідношення права інтелектуальної власності та право власності на річ є ключовим при відповідному розумінні, що являє собою предмет договорів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав.

В свою чергу, згідно ч. 1, 2, 3 ст. 418 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. 2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом. 3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [1].

Зауважимо, що при цьому розпоряджання, за загальним правилом, відбувається лише щодо майнових прав, які виникають, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Так, згідно ч. 1, 2 ст. 47 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може здійснювати майнові права, що йому належать, особисто, через представника чи іншу уповноважену особу або організації колективного управління. 2. Суб'єкт авторського права або суміжних прав здійснює майнові права, що йому належать, на власний розсуд, не порушуючи прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Не допускається зловживання майновими правами на об'єкти авторського права і суміжних прав» [2].

При цьому, як приклад виключення із загального положення щодо того, що розпоряджання здійснюється лише стосовно майнових прав є набуття особистих немайнових прав організацією мовлення, в контексті створення службової програми організації мовлення.

Так, згідно ч. 3 ст. 37 Закону «3. Організація мовлення має право зазначати своє найменування у зв'язку з використанням програми організації мовлення» [2].

При цьому згідно ч. 1 ст. 14 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір» [2].

На наш погляд, виходячи з аналізу вищезазначених норм фактично відбувається розпоряджання особистими немайновими правами в контексті створення службової програми організації мовлення, хоча при цьому, якщо виходити з положень чинного законодавства такий перехід не відбувається. Виходить, що особисті немайнові права на програму організації мовлення в тому числі і службову

програму організації мовлення виникають одразу лише у організації мовлення з моменту створення такого об'єкту суміжних прав, яким вважається перша трансляція згідно п. 4 ч. 1 ст. 36 Закону.

У зв'язку з цим, належність особистих немайнових прав з моменту створення службової програми організації мовлення тільки безпосередньо самій організації мовлення як, зокрема юридичній особі і відсутність належності таких особистих немайнових прав у працівника (працівників), які працювали над створенням програми організації мовлення, навіть незважаючи на безумовно значний вклад організації мовлення з точки зору надання технічних можливостей для створення і передачі відповідного сигналу, вважається не до кінця справедливим, на наш погляд, а особливо в контексті ч. 3 ст. 418 Кодексу, яку ми вже згадували, а саме «3. Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом» [1], а особисті немайнові права є його складовою частиною.

До того ж, зазначення імені (імен) особи (осіб), що працювали над створенням програми організації мовлення безпосередньо пов'язано із діловою репутацією останніх.

Окрім цього, положенням ч. 1, 2, 3, 4 ст. 423 Кодексу «1. Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; 2) право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності; 3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 2. Особисті немайнові права інтелектуальної власності належать творцеві об'єкта права інтелектуальної власності. У випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам. 3. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності. 4. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом» [1].

Аналізуючи вищезазначену ч. 2 ст. 423 Кодексу зауважимо, що подальший свій розвиток дана норма знайшла в п. 4 ч. 2 ст. 35 Закону «4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2].

Проте, на наш погляд, вже згадану ч. 2 ст. 423 Кодексу слід розуміти як те, що особисті немайнові права на службову програму організації мовлення мають належати як особі (особам), що працювали над її створенням, так і самій організації мовлення. Тобто, має бути два первинних суб'єкта, що, в свою чергу, буде цілком кореспондуватися із вищезазначеною нормою.

До того ж згідно ч. 1 ст. 429 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий

об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якої працює працівник» [1].

Таким чином, на наш погляд, при здійсненні першої трансляції програми організації мовлення, в тому числі і службової відбувається ніби розщеплення особистого немайнового права на такий об'єкт від творця – працівника (творців – працівників) шляхом виникнення особистого немайнового права у самої організації мовлення, зважаючи на значний технічний внесок у створенні такого об'єкту.

Згідно ж ч. 2 ст. 14 Закону «2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [2].

При цьому слід зауважити, що законодавець чомусь не зазначає у ч. 6 ст. 36 Закону про програму організації мовлення як службовий об'єкт. Так, згідно ч. 6 ст. 36 Закону «6. Майнові права на службове виконання, службову фонограму, службову відеограму виникають і здійснюються на умовах і в порядку, передбачених статтею 14 цього Закону. Порядок сплати справедливої винагороди за використання службового виконання, службової фонограми, службової відеограми може визначатися в договорі такого суб'єкта суміжних прав з роботодавцем або з організацією колективного управління» [2].

Чому ж автором було вирішено приділити увагу особливостям предмету договорів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав?

Дану увагу, було вирішено приділити у зв'язку з відсутністю чіткого, на думку автора, розмежування об'єкту права інтелектуальної власності та майнового права на об'єкт права інтелектуальної власності, що знайшло, на жаль, своє відображення в діючому профільному законодавстві нашої держави.

Так, зокрема згідно абзацу другого ч. 1 ст. 49 Закону «Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [2].

Так, дійсно згідно з положенням абзацу другого ч. 2 ст. 48 Закону «У договорі щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначаються: 1) відомості, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки)» [2], але при цьому об'єкт права інтелектуальної власності не стає предметом договорів з розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності.

При цьому, дещо іншою можна вважати ситуацію, коли об'єкт суміжних прав створюється за замовленням.

Так, згідно ч. 7 ст. 36 Закону «7. Майнові права на виконання, здійснене виконавцем за замовленням, а також майнові права на фонограму або відеограму, вироблену за замовленням, виникають і здійснюються на умовах і в порядку, передбачених статтею 15 цього Закону» [2].

При цьому, згідно ч. 2, 3, 4 ст. 15 Закону «2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду. 4. Замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення» [2].

В чому полягає правова природа договору саме про створення за замовленням об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав? Що має на меті даний вид договору? Чи може даний вид договору мати на меті надання об'єкту суміжних прав, в контексті даної роботи в використання? Вважаємо, що ні. Вважаємо, що даний договір, виходячи зі своєї правової природи передбачає якраз повну передачу (відчуження) майнових прав. Особливістю ж даного виду договору є те, що разом із майновими правами на об'єкт суміжних прав передається і сам об'єкт суміжних прав. Ще однією особливістю, на нашу думку, є те, що майнові права за даним договором передаються у повному обсязі. Не може йти мова про часткову передачу майнових прав за даним видом договору, оскільки це суперечить його правовій природі. Більш детально даний вид договору буде ще далі розглянутий у тексті роботи, але в той же час, у зв'язку із зазначеним вище, вважається за доцільне внести зміни до самої його назви, виключивши, що даний договір є ще договором використання, виклавши відповідно назву даного договору у наступній редакції «договір про створення за замовленням об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав».

Зауважимо, що з огляду на зазначене вище, а також зміст ч. 2 ст. 430 Кодексу, а саме «2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором або законом» [1], на нашу думку, належність майнових прав на об'єкт, створений за замовленням спільно як творцю, так і замовнику також суперечить самій суті даного виду договору. Якщо дані майнові права на об'єкт права інтелектуальної власності належать спільно як творцю, так і замовнику, в чому тоді полягає суть даного договору? Є момент переходу, на наш погляд, майнових прав від творця об'єкта права інтелектуальної власності до замовника. Дані майнові права можуть і не перейти до замовника, якщо, наприклад, не буде сплачена відповідна плата. Тому, говорити про автоматичний перехід майнових прав з моменту створення об'єкту права інтелектуальної власності також не можна. У зв'язку з чим, вважається за доцільне запропонувати нову редакцію ч. 2 ст. 430 Кодексу в якій має бути відображений перехід майнових прав від творця об'єкта права інтелектуальної власності до замовника. Такий же перехід має бути відображений і у відповідному положенні профільного Закону, яке було вже вищевказане.

При цьому також вбачається суперечність між положеннями Кодексу та профільного Закону з даного виду договору.

На нашу думку, договір створення за замовленням об'єкту права інтелектуальної власності не є договором підряду, незважаючи на певну схожість до-

говірних конструкцій. Замовник отримує разом з об'єктом права інтелектуальної власності і майнові права на нього в повному обсязі, виходячи із суті договору. Для часткової передачі (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав законодавцем передбачена інша цивілістична конструкція, а саме договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав.

До того ж, згідно положенням ст. 41 Конституції України «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [3].

Таким чином, за умови спільної належності майнових прав як творцеві, так і замовнику згідно ч. 2 ст. 430 Кодексу, а також, беручи до уваги ч. 2 ст. 15 Закону в частині, що «Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом» [2] вбачається потенційна можливість в обмеженості реалізації тріади права власності замовника. У зв'язку з чим, як вже було автором зазначено вище пропонується відобразити перехід майнових прав від творця об'єкту права інтелектуальної власності до замовника, а також відобразити як в положенні Кодексу, так і профільного Закону, що такий перехід є повним та безповоротним задля їхньої взаємоузгодженості. Більш детальна увага особливостям предмету даного виду договору буде відображена автором у тексті роботи, як вже було зазначено вище, разом із розглядом особливостей предметів договорів з інших форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Наостанок, в контексті, продовження думки автора щодо розщеплення особистого немайнового права при створенні службової програми організації мовлення зазначимо, що згідно з ч. 1 ст. 430 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові» [1]. Вважаємо, що одним із таких випадків може бути створення програми організації мовлення за договором замовлення.

При цьому, зауважимо, що так само як і у випадку ч. 6 ст. 36 Закону згідно ч. 7 ст. 36 Закону програма організації мовлення залишилася поза змістом уваги

профільного Закону. Так, згідно ч. 7 ст. 36 Закону «7. Майнові права на виконання, здійснене виконавцем за замовленням, а також майнові права на фонограму або відеограму, вироблену за замовленням, виникають і здійснюються на умовах і в порядку, передбачених статтею 15 цього Закону» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дотичним до поставленої у статті теми присвятили свої праці такі вчені як С. І. Шимон, А. С. Штефан, І. Є. Якубівський та інші.

Так, А. С. Штефан зазначає, що «Віднесення умов договору до істотних обумовлюється предметом договору, який конкретизується у правах та обов'язках сторін і порядку їх реалізації чи виконання. Істотні умови відображають зміст діяльності сторін у зв'язку з дією, що викладена у предметі договору. Це усі домовленості між сторонами щодо їх прав та обов'язків, порядку, умов, меж та строків їх реалізації або виконання, які у сукупності спрямовуються на досягнення мети предмету договору» [4, с. 334], що не може не підкреслювати важливість дослідження поставленої у статті теми.

У свою чергу, І. Є. Якубівський зазначає «Таким чином, договори щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності є самостійною групою (типом) у системі цивільно-правових договорів, конститутивною ознакою яких є спрямованість їх на розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності. Спільним для цих договорів також є те, що їх предметом виступають майнові права інтелектуальної власності» [5, с. 280, 281].

Проте, незважаючи на безумовну вагомість проведених досліджень вищезазначеними вченими окремо питання, присвячене особливостям предмету договорів з розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за законодавством України не досліджувалося.

Мета статті. Метою дослідження даної роботи є розгляд особливостей предмету договорів кожної з визначеної законодавцем форм розпоряджання майновими правами на об'єкти, в тому числі і суміжних прав у зв'язку з відсутністю, на думку автора, чіткого розмежування між об'єктом суміжного права та майновим правом на нього, що показав аналіз діючого профільного законодавства з даного питання.

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 1 ст. 449 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Об'єктами суміжних прав без виконання будь-яких формальностей щодо цих об'єктів та незалежно від їх призначення, змісту, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження є: а) виконання; б) фонограми; в) відеограми; г) програми (передачі) організацій мовлення» [1].

Аналогічна норма закріплена і в профільному Законі. Так, згідно ч. 1 ст. 34 Закону «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [2].

Згідно ч. 1 ст. 1107 Кодексу «1. Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» [1].

Згідно ч. 1 ст. 48 Закону «1. Розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкту авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпорядження майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпорядження майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливую винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частини третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [2].

Зауважимо, що трудовий договір (контракт) як форма розпорядження майновими правами в частині розподілу майнових прав на службові об'єкти суміжних прав закріплений лише в профільному Законі.

Перейдемо до розгляду особливостей кожного предмету договорів з розпорядження майновими правами на об'єкти суміжних прав перед тим зазначивши, що собою являє майнове право.

Згідно ч. 1, 2, 3 ст. 424 Кодексу «1. Майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 2. Законом можуть бути встановлені винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження та винятки не створюють істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав. 3. Майнові права інтелектуальної власності можуть відповідно до закону бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних відносинах» [1].

При цьому згідно ч. 1, 2 ст. 427 Кодексу «1. Майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані відповідно до закону повністю або частково іншій особі. 2. Умови передання майнових прав інтелектуальної власності можуть бути визначені договором, який укладається відповідно до цього Кодексу та іншого закону» [1].

Що означає передача власне майнового права? Передача майнового права означає передачу правомочностей визначених ч. 1 ст. 424 Кодексу. При передачі майнового права частково – це так само означає передачу правомочностей визначених ч. 1 ст. 424 Кодексу, але щодо конкретного права (прав), що передані. При цьому зауважимо, що передача майнового права означає його відчуження, тобто

безповоротний перехід такого права до нового суб'єкта. Фактично форми розпоряджання майновими правами умовно можна розділити на форми, що власне передбачають передання (відчуження) та форми, що передбачають надання такого майнового права в користування. На наш погляд, до першої форми слід віднести форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, які не передбачають їхньої повної передачі, тобто відчуження. Пропонуємо до таких форм віднести: ліцензійний договір на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; публічну ліцензію на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав. До форм розпоряджання, що передбачають передачу, відчуження майнових прав пропонуємо віднести: трудовий договір (контракт) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Щодо п. 6 ч. 1 ст. 48 Закону «іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» [2], то дану форму розпоряджання можна віднести як до першої, так і до другої групи. Форми розпоряджання майновими правами носять цивілістично-правову природу, тому вважається можливим застосування і інших цивілістично-правових конструкцій для врегулювання відносин у сфері інтелектуальної власності. У зв'язку з цим, застосування для врегулювання зазначених відносин через трудовий договір (контракт) викликає питання знову ж таки, виходячи з правової природи і з того, що створюється саме об'єкт права інтелектуальної власності. Вважається за доцільне в майбутньому окремо ввести таку форму розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав як договір про передання (відчуження) майнових прав на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав, додавши при цьому до кола об'єктів і службову програму організації мовлення. Чому ще розподіл майнових прав не може відбуватися через трудовий договір (контракт)? Такий розподіл не може відбуватися тому, що об'єкт суміжних прав ще не створений і відповідні майнові права на нього також ще не виникли.

Так, згідно абзацу другого ч. 1 ст. 49 Закону «Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору» [2].

Що ж собою, на наш погляд, являє те чи інше майнове право на об'єкт суміжних прав?

На наш погляд, фактично майнове право – це комплекс правомочностей (згідно ч. 1 ст. 424 Кодексу даний комплекс правомочностей представляє собою «1. Майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом» [1]) на один, на декілька або на всі способи використання об'єкта суміжних прав на території однієї, декількох або всіх держав

світу, якщо це стосується передачі (відчуження) такого майнового права, надання такого майнового права в користування. При цьому зазначимо, що передача такого майнового права в користування має свої особливості, про які нами буде зазначено далі.

В контексті зазначеного вище, зауважимо, що в ч. 1 ст. 49 Закону мова про одну державу не йдеться, а замість декількох мова йде про «окремі держави» [2]. Так, в згаданій нормі йдеться про наступне «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першої статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені)» [2].

Унікальність майнового права на об'єкти суміжних прав полягає у тому, що передача можлива і часткова згідно діючого профільного законодавства нашої держави. Тобто, правоволоділець може передати (відчужити) майнові права частково та має можливість залишити певний комплекс майнових прав за собою як за правоволодільцем.

Перейдемо до розгляду ліцензійного договору на використання об'єкта суміжних прав.

Згідно ч. 5 ст. 1109 Кодексу «5. Предметом ліцензійного договору не можуть бути права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, які на момент укладення договору не були чинними» [1]. Тобто, виходячи зі змісту вищезазначеної норми іншими словами – предметом ліцензійного договору є майнові права на об'єкт права інтелектуальної власності, в тому числі суміжних прав, який є створеним згідно ч. 1 ст. 36 Закону.

Що стосовно профільного Закону з даного виду договору, то, на жаль, виходячи зі змісту ст. 50 відсутнє згадування про предмет даного договору. У зв'язку з чим, вважаємо за доцільне внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 50.

Зауважимо, що згідно ліцензійного договору в користування не передається об'єкт суміжних прав, передається в користування майнове право на об'єкт. Це власне і відрізняє ліцензійний договір на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, наприклад, від договору аренди.

Зазначимо також, що автор роботи не виділяє окремо ліцензію як окремий правочин, а розглядає її як складову частину ліцензійного договору. При цьому, автор не розглядає ліцензію і як односторонній правочин, оскільки це не можливо у зв'язку із виникненням взаємних прав та обов'язків як і у ліцензіара, так і у ліцензіата.

Наступним видом договору, який пропонується нами розглянути в контексті особливостей предмету – це публічна ліцензія на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав.

Зауважимо, що згідно змісту ч. 1 ст. 1107 Кодексу публічна ліцензія – відсутня серед переліку правочинів з розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Відсутній і визначений предмет даної форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкт суміжних прав, виходячи зі змісту ст. 51 Закону. У зв'язку з чим, вважаємо за доцільне доповнити редакцію вищезгаданої статті визначенням предмету відповідної форми розпоряджання майновими правами. Вважаємо також, що публічна ліцензія не є одностороннім правочином, у зв'язку з виникненням взаємних прав та обов'язків як у ліцензіара, так і у ліцензіата. Пояснимо нашу думку читачеві.

Так, згідно ч. 1 ст. 51 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). Публічна ліцензія видається шляхом оприлюднення її умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з відповідним об'єктом авторського права або об'єктом суміжних прав необмеженому колу осіб з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем» [2].

Визначеність умов публічної ліцензії ліцензіаром не говорить про те, що не виникають права та обов'язки із дотримання відповідних умов ліцензіатом. Погодженість умов між ліцензіаром та ліцензіатом здійснюється шляхом приєднання до відповідних запропонованих ліцензіаром умов. Можливість виступити ліцензіатом фактично будь-якій особі також не може свідчити про односторонність даного виду правочину, оскільки ліцензіат повинен всеодно дотримуватися умов договору.

Тим більше, що про це говорить і ч. 2 ст. 51 Закону. Так, згідно згаданої норми «2. Особа, яка використовує об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав на основі публічної ліцензії, зобов'язана дотримуватися визначених суб'єктом авторського права або суб'єктом суміжних прав умов, на яких її було видано»[2].

Загалом, вважаємо, що слід викласти, наприклад, саму назву ст. 50 Закону в іншій редакції, а саме «Ліцензійні договори на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» замість «Ліцензійні договори на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав» [2].

Пояснимо нашу думку. Так, згідно абзацу першого ч. 2 ст. 50 Закону «2. Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем), здатній задовольнити розумні потреби публіки є ліцензійним видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав вважається видавцем» [2].

Тобто, не йде мова про передачу, для прикладу, написаної книги, йде мова про надання дозволу на виготовлення і опублікування її примірників. Те саме, стосується і об'єктів суміжних прав таких як виконання, фонограма, відеограма. Відсутність в контексті, згаданої вище норми програми організації мовлення як об'єкту суміжних прав на який може бути наданий дозвіл на виготовлення і опублікування примірників є цілком виправданим, виходячи з правової природи даного об'єкту.

Про те, що йде мова саме про передачу в користування майнового права на об'єкт, а не про передачу в користування об'єкту, в тому числі і суміжних прав, свідчить і абзац 3 ч. 4 ст. 50 Закону «У разі відсутності визначення у ліцензійному

договорі строку, на який поширюється дія ліцензійного договору (ліцензії), договір вважається укладеним на строк, що залишився до спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності, але не більше ніж на п'ять років. Якщо за шість місяців до спливу зазначеного п'ятирічного строку жодна із сторін не повідомить письмово другу сторону про відмову від договору, договір вважається продовженим на невизначений строк. У такому разі кожна із сторін може в будь-який час відмовитися від договору, письмово повідомивши про це другу сторону за шість місяців до розірвання договору, якщо більший строк для повідомлення не встановлений за домовленістю сторін» [2].

Як можна бачити зі змісту вищезазначеної норми, мова йде саме про строк чинності виключного майнового права, тобто йде мова саме про майнове право. Таким чином, можна говорити про те, що строк чинності майнового права на об'єкт права інтелектуальної власності є відмінним від «строків» права власності на річ, які не мають загалом часової обмеженості, у зв'язку з непорушністю права власності. Строки ж чинності майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності мають часову обмеженість, яка зумовлена особливою правовою природою таких об'єктів, а також метою справедливого забезпечення балансу інтересів, як володільців таких майнових прав, так і суспільства.

Тому, у зв'язку з викладеним вище, з метою узгодження ч. 1 ст. 50 Закону з її ч. 2 та ч. 3 вважається за доцільне внести зміни до відповідної редакції, які б вказували на те, що предметом даного виду договору є саме передача в користування майнового права на той чи інший об'єкт, а не передача самого об'єкту, в тому числі і суміжних прав.

З метою узгодженості профільного Закону із положеннями Кодексу з даного питання пропонується внести зміни і до ч. 1, ч. 2 ст. 1109 Кодексу із зазначенням того, що в користування передається майнове право, а не сам об'єкт суміжних прав, а також внести зміни до ч. 3 ст. 1109 Кодексу із необхідністю зазначення предмету даного виду договору.

Так, на сьогодні ч. 3 ст. 1109 Кодексу виглядає наступним чином: «3. У ліцензійному договорі визначаються вид ліцензії, сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк, на які надаються права, тощо), розмір, порядок і строки виплати плати за використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також інші умови, які сторони вважають за доцільне включити у договір» [1].

З огляду на зазначену вище норму зазначимо, що, на наш погляд, сфера використання об'єкта не може охоплювати конкретні права, що надаються за договором, а також способи використання зазначеного об'єкта. Сфера використання об'єкта фактично говорить про те, де саме майнове право на об'єкт буде використане, а тому може охоплювати лише територію використання майнового права на об'єкт, в тому числі і суміжних прав.

Що ж до внесення змін до положень Закону з висвітлених питань щодо публічної ліцензії, то вважається за доцільне внести зміни до самої назви ст. 51 Закону, виклавши її назву у наступній редакції: «Публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» замість існуючої назви «Публічна ліцензія на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав» [2].

Щодо самого змісту статті, то вбачається за доцільне внести зміни до ч. 1 ст. 51 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). Публічна ліцензія видається шляхом оприлюднення її умов разом з наданням можливості дистанційного ознайомлення з відповідним об'єктом авторського права або об'єктом суміжних прав необмеженому колу осіб з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем» [2] шляхом зазначення того, що використання відбувається стосовно майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав.

Вважається за доцільне також внести зміни і до ч. 2 ст. 51 Закону шляхом зазначення того, що мова йде про використання майнового права. Також аналогічні зміни необхідно внести і до ч. 5 ст. 51.

Перейдемо до розгляду форм розпоряджання, що передбачають передачу (відчуження) майнових прав, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Оскільки, вище в роботі автором вже розглядалися особливості предмету договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважаємо за доцільне доповнити даний розгляд наступним.

Запропоноване автором розуміння особливостей предмету даного виду договору є ширшим від того розуміння, що надається згідно положеннями Кодексу, а також профільного Закону і тому включає не тільки об'єкт в тому числі і суміжних прав, а й майнові права на такий об'єкт.

Перейдемо до розгляду особливостей предмету договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав.

Як можна одразу бачити з самої назви договору, законодавець стосовно саме даної форми розпоряджання зазначає про передачу (відчуження) майнових прав.

Оскільки про необхідність узгодженості абзацу 2 ч. 1 ст. 49 Закону зі змістом статті вже було сказано вище, то зазначимо, що така подальша узгодженість буде цілком ще кореспондуватися і з абзацом першим ч. 2 ст. 49 Закону, а саме «2. Особа, яка набуває майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, стає суб'єктом майнових прав у межах набутого нею обсягу майнових прав на такий об'єкт протягом визначеного законом строку чинності відповідних майнових прав на такий об'єкт. Умова договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав на інший, ніж передбачено законом строк чинності набутих майнових прав, є нікчемною» [2].

Щодо такої форми розпоряджання майновими правами як трудовий договір (контракт) – в частині розподілу майнових прав на службові об'єкти в тому числі і суміжних прав, то вважаємо, що майнові права і передача таких майнових прав не є предметом загалом трудового договору (контракту). Вважаємо не до кінця обґрунтованим об'єднання цією договірною конструкцією і трудових відносин, і питання передачі майнових прав на створені службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав. Тому, вважаємо, як нами вже було зазначено вище, має бути впроваджено окремий вид договору, а саме договір про передачу (відчуження) майнових прав на службові об'єкти, в тому числі і суміжних прав.

ки зору правової природи відповідних форм розпоряджання, які передбачають надання такого майнового права в користування – мова йде лише про частину правомочностей, а саме про право на використання, визначеним (визначеними) способом (способами).

З метою узгодженості ст. 430 Кодексу із статтею 15 Закону пропонується викласти їх у наступній редакції, а саме ст. 430 наступним чином: «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням переходять від творця до замовника згідно договору, укладеного між творцем об'єкта права інтелектуальної власності та замовником». Статтю ж 15 Закону пропонується викласти у наступній редакції: «1. Особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, можуть належати замовнику. 2. Майнові права на твір, створений за замовленням належать автору. Майнові права на твір, створений за замовленням переходять від автора до замовника згідно договору, укладеного між автором та замовником. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду. 4. Замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення».

Вважаємо, що чітко закріплення за творцем (творцями) об'єктів права інтелектуальної власності, що створені за замовленням майнових прав як за первинними суб'єктами буде сприяти кращій реалізації та захисту і їхніх особистих немайнових прав.

Внести зміни до назви статті 50 Закону шляхом викладу її наступним чином: «Ліцензійні договори на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав».

Внести зміни до ч. 1 ст. 50 Закону шляхом викладу згаданої статті у наступній редакції: «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання майнового права на об'єкт, якщо інше не встановлено договором.

Предметом ліцензійного договору є майнове право на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, які надаються в користування згідно умов договору.

Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа.

Ліцензіат не має право використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором».

Внести зміни до ч. 1, ч. 2 ст. 1109 Кодексу шляхом викладу їх у наступній редакції: «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання майнового права на об'єкт права

4. Штефан А. С. Концепт «істотні умови договору». Актуальні проблеми приватного та публічного права: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (м. Харків, 29 березня 2024 року). С. 332-334. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/14fa65fa-10b8-4f49-a4e3-ee40ab3d5992/content#page=332> DOI: <https://zenodo.org/records/11065711>.
5. Якубівський І. Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні: дис. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : 12.00.03. Львівський національний університет імені Івана Франка. 2019. 520 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia.pdf>.

References

1. Civil Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
2. On Copyright and Related Rights: Law of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> [in Ukrainian].
3. Constitution of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
4. Shtefan A. S. (2024). The concept of «essential terms of the contract». Current problems of private and public law: Materials of the VI International Scientific and Practical Conference dedicated to the 95th anniversary of the birth of the corresponding member of the National Academy of Law and Human Resources of Ukraine, academician of the International Personnel Academy, Honored Scientist of Ukraine, Doctor of Law, Professor Protsevsky O. I. (Kharkiv, March 29, 2024). P. 332-334. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/14fa65fa-10b8-4f49-a4e3-ee40ab3d5992/content#page=332>. DOI: <https://zenodo.org/records/11065711> [in Ukrainian].
5. Yakubivsky I. Ye. (2019). Problems of acquisition, exercise and protection of intellectual property rights in Ukraine: dissertation for the degree of Doctor of Law: 12.00.03. Ivan Franko National University of Lviv. 520 p. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/dysertatsiia.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.02.2025 р.

N. H. Pecherova, Candidate of Juridical Sciences, Doctoral Student
National Academy of Sciences of Ukraine
V. M. Koretsky Institute of State and Law
4 Triokhsviatytska St, Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: mrs.pecherova@gmail.com

PECULIARITIES OF THE SUBJECT OF AGREEMENTS ON THE DISPOSAL OF PROPERTY RIGHTS TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE

Summary

Intellectual property law, despite the fact that its foundation is civil law itself and intellectual property law is formed on its principles, has its own characteristics. One of these characteristics is the understanding of intellectual property law not as a branch of law or academic discipline, but as a legal category. Understanding this, as well as what we are talking about objects of intellectual property law, allows us to distinguish this right from real rights. Why is this important? This is important for a correct understanding of the subject of contracts under which it is possible to dispose of property rights, including objects of related rights.

Unfortunately, the correct understanding of the subject of agreements on the disposal of property rights, including objects of related rights, is complicated by both the uncertainty in the relevant articles of both the Civil Code of Ukraine and the relevant Law on the subject of agreements, and the unification by the category of the subject of the agreement of both the object of related rights itself and the property right to it, which determines the relevance of writing this work. When writing this work, as a problem statement for himself, the author decided to draw a clear distinction between the object of intellectual property rights, in the context of the work - the object of related rights and the property right to it, and accordingly, considering the latter through the prism of all forms of disposal of property rights to objects, including related rights, which are provided for by both the Civil Code of Ukraine and the relevant Law, became a cross-cutting task of this work. Accordingly, when conducting this study, the author used a dialectical approach, which formed the methodological basis of the study.

As a result of the study, the author concluded that it is the property right itself in the case of granting a particular object for use that is the subject of a license agreement or a public license. Thus, it is property rights that are fully or partially the subject of such agreements as an agreement on the creation by order and use of an object of copyright or an object of related rights, an agreement on the transfer (alienation) of property rights to an object of copyright or an object of related rights, an employment agreement (contract) in terms of the conditions for the distribution of property rights to service objects, including related rights. In his work, the author distinguishes between property rights (property rights) and the object (objects) of related rights, analyzes each of the types of agreements on this issue defined by the legislator. After all, it is the subject of the contract that distinguishes one form of disposition from another.

As for the latter form, namely an employment contract (contract), the author proposes to replace the existing form of disposition with a new contract, namely a contract on the transfer (alienation) of property rights to service objects, including related rights, while noting that the settlement of property relations to service objects of related rights is also possible through a license agreement.

Indirectly, in his work, the author pays attention to the relationship between a license agreement and a license, arguing that a license, in the author's opinion, is not a separate unilateral transaction, but is an integral part of a license agreement. A public license is also not a unilateral transaction. Unilaterality has no relation to the aforementioned forms of disposition, since we are talking about the emergence of mutual rights and obligations under the aforementioned forms. The answer to this is the question of whether the accession agreement becomes a unilateral transaction? This agreement does not become such, since mutual rights and obligations also arise for both one and the other party. And the uncertainty of the party does not mean that when a party joins a public license, it will be relieved of the need to comply with its relevant conditions.

Special attention was paid to such a form of disposition as an agreement on the creation by order and the use of an object of copyright or an object of related rights, since the peculiarity of this form of disposition is that, in the author's opinion, the very legal nature of the creation of an object, including related rights by order, should be understood more broadly. It is difficult to imagine that by placing an order for the production, for example, of a phonogram, as an object of related rights, the customer will receive only the corresponding recording on the carrier. Does this correspond to the very essence of this agreement? It is believed that no. It is also considered appropriate to exclude the word «use» from the name of this type of contract, since it contradicts, in the author's opinion, the purpose for which the relevant contract is concluded. In addition, there are other forms of disposal for the provision of property rights to an object of related rights for use, which were just mentioned above. We add that this contract cannot be such a contract that would provide for both the provision of property rights for use and the actual transfer (alienation) of property rights (property rights). The main feature is indeed that

together with the property rights (property rights) the object created to order is also transferred.

Thus, the author carries out a comprehensive analysis of all forms of disposal of property rights to objects of related rights from the point of view of the correct definition of the subject with the expression of proposals for making the necessary changes to the current versions of the articles of both the Civil Code of Ukraine and the relevant Law, which constitutes the practical value of this work.

Indirectly, such scientists as S. I. Shimon, A. S. Shtefan, I. Ye. Yakubivsky and others devoted their works to issues related to the topic raised in the article.

Keywords: objects of related rights, property rights, contracts in the field of disposal of property rights to objects of related rights, subject of the contract.

СІМЕЙНЕ ПРАВО

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325398>

УДК 347.6

В. М. Чернега, докт. юрид. наук, професор, професор
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
Кафедра приватного права
пр. Берестейський, 54/1, Київ, 03057, Україна
e-mail: vitalii.cherneha@kneu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9118-6562>

УКРАЇНСЬКЕ СІМЕЙНЕ РЕТРОПРАВО, ПРОБЛЕМИ ТА ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НАШОГО ЧАСУ

Статтю присвячено українському сімейному ретроправу, проблемам та потенціалу національного сімейного законодавства нашого часу. Сформульовано визначення поняття норм сімейного ретроправа: це типові та атипові (спеціалізовані) правила сімейного права, які держава створила, санкціонувала або апріорі визнавала обов'язковими на певному етапі історичного розвитку. Розглянуто норми національного сімейного ретроправа і сімейного права.

Констатовано, що за час функціонування Сімейного кодексу України, Конституційний Суд України витлумачив приписи ч. 1 ст. 61 згаданого нормативно-правового акта. Згаданий поважний орган судової влади визнав окремі приписи Сімейного кодексу України конституційними (ч. 2 ст. 211), а інші – антиконституційними (ч. 4 ст. 75).

Визначено, що в наступних розвідках перспективно: по-перше, презентувати бачення реалізації права на подання позову одним із подружжя після змін, внесених згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству за ознакою статі» від 20 листопада 2024 року; по-друге, розкрити проблеми та потенціал приписів ч. 2 ст. 111 Сімейного кодексу України в контексті сформованої правозастосовної практики; по-третє, візію модернізованих приписів ст. 118 Сімейного кодексу України «Поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою» відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» від 10 жовтня 2024 року; по-четверте, для забезпечення в Україні якнайкращої сімейно-правової охорони прав дітей студіювати систематику правових форм улаштування сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в усіх країнах Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: норми сімейного ретроправа, сімейне ретроправо, сімейне право, сімейне законодавство, Сімейний кодекс України.

Постановка проблеми. Торік під час роботи круглого столу «Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України» справедливо було наголошено, що приписи Сімейного кодексу України (далі – СКУ) [16] «не залишають байдужими багатьох як українських, так і зарубіжних цивілістів. Настав час модернізувати (оновити, осучаснити) приписи генерального джерела сімейного права України із максимальним урахуванням наявних здобутків» [23, с. 49].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. В. Боднар, В. А. Ваграс, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, В. О. Кожевникова, Л. В. Красицька, М. В. Менжул, З. В. Ромовська, О. І. Сафончик, Л. М. Токарчук, В. І. Труба, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, В. М. Чернега, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, О. А. Явор та інші вчені зробили вагомий внесок у розвиток науки національного сімейного права на різних її етапах. Як обґрунтовано в літературі, вона впливає на формування і реалізацію норм сімейного права, на українського законодавця і суб'єктів правозастосування [26, с. 405-419; 27, с. 245-250]. У новітній науковій думці порушуються сімейно-правові проблеми: застосування аналогії закону та аналогії права; тлумачення оціночних категорій; термінології; надання права на шлюб; визначення віку усиновлювачів тощо [19, с. 155-214; 20, с. 96; 21, с. 1-478; 22, с. 1-43; 23, с. 50-52; 24, с. 1-20; 26, с. 1-50]. Однак спеціальних наукових розвідок, що забезпечували б реалізацію поставленої нижче мети дослідження, досі бракує.

Мета статті. Метою дослідження є формування комплексного бачення сімейного ретроправа, а також розкрити потенціал національного сімейного законодавства нашого часу.

Виклад основного матеріалу. Уперше терміносполучення «сімейне ретроправо» згадується в підручнику Віталія Чернеги «Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право» для позначення історії сімейного права [28, с. 318]. Передусім резонно звернутися до *норм сімейного ретроправа*, визначення поняття яких відсутнє в новітній сімейно-правовій думці. *Норми сімейного ретроправа* доцільно окреслити як типові та атипові (спеціалізовані) правила сімейного права, які держава створила, санкціонувала або апіорі визнала обов'язковими на певному етапі історичного розвитку.

1. На підставі Закону України (далі – ЗУ) «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року [11] виключено низку статей, зокрема: ст. 275 «Права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства у сімейних відносинах»; ст. 276 «Реєстрація шлюбу громадянина України з іноземцем та шлюбу між іноземцями в Україні»; ст. 277 «Реєстрація шлюбу громадян України у консульській установі або дипломатичному представництві України»; ст. 278 «Визнання шлюбу, зареєстрованого за межами України»; ст. 279 «Розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем і шлюбу іноземців між собою в Україні»; ст. 280 «Визнання розірвання шлюбу, здійсненого за межами України»; ст. 281 «Визнання батьківства в Україні. Визнання батьківства, встановленого за межами України»; ст. 288 «Встановлення опіки, піклування над дитиною, яка є громадянином України, але проживає за межами України, а також над дитиною, яка є іноземцем, але проживає в Україні. Визнання опіки, піклування, встановлених за межами України»; ст. 289 «Реєстрація шлюбу, народження дитини, визнан-

ня батьківства, розірвання шлюбу громадян України, які проживають за межами України»; ст. 290 «Визнання документів, виданих органами іноземних держав та посвідчення актів цивільного стану»; ст. 291 «Застосування законів іноземних держав»; ст. 292 «Визнання в Україні актів цивільного стану, зареєстрованих за законами іноземних держав».

2. На підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 року (далі – ЗУ від 22 грудня 2006 року) [8] виключено ч. 3 ст. 14 СКУ, в якій фігурувало таке правило: сімейні права недієздатної особи здійснює її опікун.

3. У ч. 3 ст. 19 СКУ відсутній абз. 3, яким установлювалося, що в разі звернення з позовом до суду припиняється виконання рішення органу опіки та піклування. Його було виключено згідно із ЗУ від 22 грудня 2006 року.

4. Законодавець відмовився від приписів ч. 2 ст. 27 СКУ про те, що державна реєстрація шлюбу проводиться урочисто. Це зроблено також на підставі ЗУ від 22 грудня 2006 року.

5. Ідеться про скасування інституту заручин. На підставі ЗУ від 22 грудня 2006 року виключено ч. ч. 1, 2 ст. 31 СКУ. Це сталося попри те, що, як справедливо наголошує З. В. Ромовська, «не забули записати у своїх законах не лише молдавани, литовці, латиші та естонці, а й далекі від нас територіально грузини» [15, с. 241].

6. Парламентарі виключили ст. 117 СКУ «Право на поновлення шлюбу після його розірвання», зокрема: жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мали право подавати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього у повторному шлюбі. Український законодавець установлював, що на підставі рішення суду про поновлення шлюбу та анулювання запису акта про розірвання шлюбу державний орган реєстрації актів цивільного стану видавав нове Свідоцтво про шлюб, у якому день реєстрації шлюбу, за вибором подружжя, міг бути визначений днем першої його реєстрації або днем набрання чинності рішенням суду про поновлення шлюбу. Ідеться про те, що згадану статтю виключено згідно із ЗУ від 22 грудня 2006 року.

7. На підставі ЗУ від 22 грудня 2006 року виключено п. 3 ч. 2 ст. 120 СКУ, яким установлювалося таке: у разі встановлення режиму окремого проживання подружжя дружина, чоловік могли усиновлювати дитину без згоди другого з подружжя.

8. Ідеться про виключення згідно із ЗУ від 22 грудня 2006 року ч. 3 ст. 220 СКУ, в якій йшлося про те, що усиновлення дитини мало провадитися без згоди другого з подружжя у випадку, встановленому ст. 120 СКУ.

9. Звузилася система підстав розірвання шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, зокрема: шлюб розривався державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як 3 роки. Ідеться про п. 3 ч. 1 ст. 107 СКУ, що виключено на підставі ЗУ «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року (далі – ЗУ від 1 липня 2010 року) [10].

10. На підставі ЗУ від 1 липня 2010 року виключено ст. 127 СКУ, згідно з якою встановлювалося, що чоловік, який не перебував у шлюбі з матір'ю ди-

тини, міг подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про визнання себе батьком дитини, мати якої померла або оголошена померлою, визнана недієздатною, безвісно відсутньою, позбавлена батьківських прав, або якщо мати дитини не проживає з нею не менш як 6 місяців і не проявляє про неї материнської турботи та піклування. Умовою такої заяви був запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень відповідно до ч. 1 ст. 135 СКУ.

11. Звужено систему підстав визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою, зокрема на підставі ЗУ від 1 липня 2010 року було виключено п. 2 ч. 2 ст. 125 СКУ: якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначалося за заявою чоловіка, який вважав себе батьком дитини.

12. Згідно із ЗУ від 1 липня 2010 року виключено ч. 2 ст. 225 СКУ, за якою встановлювалося, що за бажанням усиновлювача державний орган реєстрації актів цивільного стану видавав на підставі рішення суду Свідоцтво про усиновлення, зразок якого затверджував Кабінет Міністрів України.

13. Відповідно до ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб)» від 4 листопада 2010 року [5] виключено ч. 4 ст. 183 СКУ: якщо після збільшення встановленого законом мінімального розміру аліментів на дитину розмір аліментів, визначений судом у частці від заробітку (доходу) матері, батька дитини, був меншим, ніж мінімальний розмір аліментів, передбачений ч. 2 ст. 182 СКУ, одержувач аліментів мав право звернутися до суду з позовом про відповідне збільшення розміру аліментів до платника аліментів.

14. У ч. 2 ст. 166 СКУ нині відсутній абз. 2, в якому фігурувала така уповноважувальна норма: одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативою вирішити питання про стягнення аліментів на дитину. Такі зміни відбулися на підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину» від 17 травня 2016 року (далі – ЗУ від 17 травня 2016 року) [6].

15. Нині в ст. 192 СКУ відсутня ч. 2, в якій фігурувало таке правило: розмір аліментів може бути зменшено, якщо дитина перебуває на утриманні держави, територіальної громади або юридичної особи. Її було виключено згідно із ЗУ від 17 травня 2016 року.

16. Законодавець виключив ч. 3. ст. 197 СКУ, якою встановлювалося, що суд може звільнити платника аліментів від сплати заборгованості, якщо буде встановлено, що вона виникла внаслідок неперед'явлення без поважної причини виконавчого листа до виконання особою, на користь якої присуджено аліменти. Такі зміни відбулися на підставі ЗУ «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 року [1].

17. На підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням патронату» від 19 жовтня 2016 року виключено абз. 2 ч. 7 ст. 252 СКУ [3].

18. На підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству

за ознакою статі» від 20 листопада 2024 року [4] виключені приписи ч. ч. 1, 2, 3 ст. 110 СКУ, що стосувалися: по-перше, можливостей дружини, чоловіка пред'явити позов про розірвання шлюбу: а) упродовж вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою; б) до досягнення дитиною одного року, якщо батьківство щодо неї визнане іншою особою або за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено із актового запису про народження дитини; по-друге, неможливості подання позову про розірвання шлюбу упродовж вагітності дружини та впродовж року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини. Як зазначено в літературі, «законодавцем зняті будь-які обмеження щодо права на пред'явлення позовом як чоловіком, так і жінкою, що відповідає принципу забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах» [17, с. 163].

Крім приписів СКУ, що канули в минуле, доцільно в порівняльно-правовому фокусі розглянути модернізовані норми згаданого «Святого письма сімейного життя». На підставі ЗУ від 22 грудня 2006 року: а) змінено механізм застосування до регулювання сімейних відносин Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [18], оскільки первісною редакцією ст. 8 СКУ встановлювалося, що якщо *лише майнові відносини* між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані СКУ, вони регулюються відповідними нормами ЦКУ, якщо це не суперечить суті сімейних відносин; б) удосконалено механізм застосування аналогії закону, оскільки первісною редакцією було встановлено, що якщо певні сімейні відносини не врегульовані СКУ або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми СКУ, які регулюють подібні відносини (аналогія закону). Тоді як чинною редакцією ч. 1 ст. 10 СКУ встановлено, що якщо певні сімейні відносини не врегульовані СКУ, *іншими нормативно-правовими актами* або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми СКУ, які регулюють подібні відносини (аналогія закону); в) ст. 13 СКУ доповнено ч. 2, в якій фігурує таке правило: якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України; г) ст. 18 СКУ доповнено пунктами 7 і 8 (розширено систему способів захисту сімейних прав та інтересів), а відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»» від 10 жовтня 2024 року [2] змінено приписи п. 3 ч. 2 ст. 2 ст. 18 СКУ (перейменовано способи захисту сімейних прав та інтересів).

Як зазначено в одній з публікацій, вразливою є назва ЗУ «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку» від 15 березня 2012 року [7], на підставі якого: а) законодавець відмовився від гендерно диферентного підходу щодо шлюбного віку, встановивши його для обох статей на рівні 18 років; б) змінено віковий ценз, що може дозволяти суду надавати право на шлюб особам, які не досягли шлюбного віку, але з поважних причин претендують на нього, не з 14 років, як це було встановлено первісною редакцією ч. 2 ст. 23 СКУ, а лише з 16 років [25, с. 313].

Ч. 4 ст. 19 СКУ викладено в редакції ЗУ «Про внесення зміни до статті 19 Сімейного кодексу України щодо забезпечення дотримання житлових прав ди-

тини» від 17 травня 2017 року [9]. Згідно з нею участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою є обов'язковою під час розгляду судом спорів щодо: участі одного з батьків у вихованні дитини; місця проживання дитини; виселення дитини; зняття дитини з реєстрації місця проживання; визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням; позбавлення та поновлення батьківських прав; побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав; відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду; управління батьками майном дитини; скасування усиновлення та визнання його недійсним. Тоді як первісною редакцією ч. 4 ст. 19 СКУ було лише встановлено, що під час розгляду судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування.

На підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству за ознакою статі» від 20 листопада 2024 року ст. 111 СКУ доповнено ч. 2: якщо один із подружжя вчинив домашнє насильство, незалежно від стану розгляду порушеного кримінального провадження, цивільної справи або справи про адміністративні правопорушення щодо домашнього насильства, заходи щодо примирення не вживаються.

Понад два десятиріччя діяли приписи ч. 4 ст. 75 СКУ (зокрема, один із подружжя вважався таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання такого майна, інші доходи не забезпечили йому прожиткового мінімуму, встановленого законом), що визнані неконституційними (такими, що не відповідають Конституції України) відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 29 жовтня 2024 року [13]. Інші приписи СКУ визнавалися конституційними [14] та витлумачені згаданим поважним органом судової влади [12].

Висновки і пропозиції. Норми сімейного ретроправа – це типові та атипові (спеціалізовані) правила сімейного права, які держава створила, санкціонувала або апріорі визнавала обов'язковими на певному етапі історичного розвитку.

Констатовано, що за час функціонування Сімейного кодексу України Конституційний Суд України витлумачив приписи ч. 1 ст. 61 згаданого нормативно-правового акта. Згаданий поважний орган судової влади визнав окремі приписи Сімейного кодексу України конституційними (ч. 2 ст. 211), а інші – антиконституційними (ч. 4 ст. 75).

У наступних розвідках перспективно: по-перше, презентувати бачення реалізації права на подання позову одним із подружжя після змін, внесених згідно із ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству за ознакою статі» від 20 листопада 2024 року; по-друге, розкрити проблеми та потенціал приписів ч. 2 ст. 111 СКУ в контексті сформованої правозастосовної практики; по-третє, візію модернізованих приписів ст. 118 СКУ «Поновлення шлюбу у разі з'явлення

особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою» відповідно до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»» від 10 жовтня 2024 року; по-четверте, для забезпечення в Україні якнайкращої сімейно-правової охорони прав дітей студіювати систематику правових форм улаштування сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в усіх країнах Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку, Великій Британії та Сполучених Штатах Америки.

Список використаної літератури

1. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. №1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n824>
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру»: Закон України від 10.10.2024 р. № 4017-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20#n118>
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку із запровадженням патронату над дитиною: Закон України від 19.10.2016 р. № 1692-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692-19#n6>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі: Закон України від 20.11.2024 р. № 4073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4073-20#n2>
5. Про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури примусового визнання рішень судів та інших органів (посадових осіб): Закон України від 04.11.2010 р. № 2677-VI (в редакції від 05.10.2016 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2677-17>
6. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину: Закон України від 17.05.2016 р. № 1370-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-19#n2>
7. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку: Закон України від 15.03.2012 р. № 4525-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4525-1>
8. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 р. № 524-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 10. Ст. 87.
9. Про внесення змін до статті 19 Сімейного кодексу України щодо забезпечення дотримання житлових прав дитини: Закон України від 17.05.2017 р. № 2038-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2038-19#n2>
10. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. № 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>
11. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19.09.2012 р. Справа № 1-8/2012 № 17-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України від 29.10.2024 р. № 1-п/2024. Справа № 1-1/2023(72/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#n2>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) від 03.02.2009 р. № 3-рп/2009. Справа № 1-4/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

- show/ v003p710-09#Text
15. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України є взірцем ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин. Сімейний кодекс України в системі Європейського сімейного законодавства: тези Міжнар. наук.-практ. конф. Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 3 (25). С. 241-243.
 16. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
 17. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / Станом на 01.01.2025 р. / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. Харитоновна Є. О., докт. юрид. наук, проф. Сафончик О. І. Київ: Видавництво «Норми права», 2025. 432 с.
 18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
 19. Чернега В. М. Актуальні проблеми цивільного права та процесу: Навчальний посібник / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 254 с.
 20. Чернега В. М. Вік усинювачів за законодавством дійсних і потенційних держав-членкинь ЄС, Королівства Норвегія та Швейцарської Конфедерації. Актуальні проблеми сімейного права: матер. І міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 12 квітня 2024 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цив. права; НАПрН України, Від-ня цив.-прав. дисциплін; Гром. орг. «Цивілістична платформа». Харків: Право, 2024. С. 94-96.
 21. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, Хмельницький, 2022. 478 с.
 22. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.
 23. Чернега В. М. Модернізація національного сімейного законодавства як запит нашого часу. Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодіфікації) цивільного законодавства України: збірник матеріалів Круглого столу (м. Київ, 4 червня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С. 49-52.
 24. Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.
 25. Чернега В. М. Проблеми декореляції деяких назв статей Сімейного кодексу України зі змістом їхніх положень (запрошення до полілогу). Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 311-313.
 26. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
 27. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. Часопис Київського університету права. 2020. № 4. С. 245-250.
 28. Чернега В. М. Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право: підручник / Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 370 с.

References

1. On Enforcement Proceedings: Law of Ukraine dated 02.06.2016 No. 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n824> [in Ukrainian].
2. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Adoption of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure»: Law of Ukraine dated 10.10.2024 No. 4017-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20#n118> [in Ukrainian].
3. On Amendments to Certain Legislative Acts in Connection with the Introduction of Patronage over a Child: Law of Ukraine dated 19.10.2016 No. 1692-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692-19#n6> [in Ukrainian].
4. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Mechanism for Preventing and Combating Domestic Violence and Gender-Based Violence: Law of

- Ukraine dated 20.11.2024 No. 4073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4073-20#n2> [in Ukrainian].
5. On Amendments to the Law of Ukraine “On Enforcement Proceedings” and Certain Other Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure for Compulsory Recognition of Decisions of Courts and Other Bodies (Officials): Law of Ukraine dated 04.11.2010 No. 2677-VI (as amended on 05.10.2016). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2677-17> [in Ukrainian].
 6. On Amendments to the Family Code of Ukraine Regarding the Obligation of Persons Deprived of Parental Rights to Maintain a Child: Law of Ukraine dated 17.05.2016 No. 1370-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-19#n2> [in Ukrainian].
 7. On Amendments to the Family Code of Ukraine Regarding Raising the Marriage Age: Law of Ukraine dated 15.03.2012 No. 4525-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4525-1> [in Ukrainian].
 8. On Amendments to the Family and Civil Codes of Ukraine: Law of Ukraine dated 22.12.2006 No. 524-V. Bulletin the Verkhovna Rada of Ukraine. 2007. No. 10. Art. 87. [in Ukrainian].
 9. On Amendments to Article 19 of the Family Code of Ukraine on Ensuring Compliance with the Housing Rights of a Child: Law of Ukraine dated 17.05.2017 No. 2038-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2038-19#n2> [in Ukrainian].
 10. On State Registration of Civil Status Acts: Law of Ukraine dated 01.07.2010 No. 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17> [in Ukrainian].
 11. On Private International Law: Law of Ukraine dated 23.06.2005 No. 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> [in Ukrainian].
 12. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional appeal of the private enterprise «IKIO» regarding the official interpretation of the provisions of part one of Article 61 of the Family Code of Ukraine dated 19.09.2012. Case No. 1-8/2012№17-pp/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text> [in Ukrainian].
 13. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of part four of Article 75 of the Family Code of Ukraine dated 29.10.2024 No. 1-p/2024. Case No. 1-1/2023(72/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24#n2> [in Ukrainian].
 14. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of a separate provision of part two of Article 211 of the Family Code of Ukraine (case on the age difference between the adoptive parent and the child) dated 03.02.2009 No. 3-pp/2009. Case No. 1-4/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09#Text> [in Ukrainian].
 15. Romovska Z. V. (2012). The Family Code of Ukraine is a Model of Ennobling the Legislative Regulation of Family Relations. The Family Code of Ukraine in the System of European Family Legislation: theses of the International Scientific and Practical Conference. Bulletin of the Academy of the Ukrainian Bar, № 3(25), p. 241-243 [in Ukrainian].
 16. Family Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 10.01.2002 №2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].
 17. Family Code of Ukraine: scientific-practical commentary (2025) / As of 01.01.2025 / under the general editorship of Doctor of Science of Law, Prof. Kharytonov E. O., of Doctor of Science of Law, Prof. Safonchuk O. I. Kyiv: Publishing House «Normy prava», 432 p. [in Ukrainian].
 18. Civil Code of Ukraine dated 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15> [in Ukrainian].
 19. Cherneha V. M. (2024). Current Problems of Civil Law and Process: a textbook / Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Kyiv: Publishing House Lira-K, 254 p. [in Ukrainian].
 20. Cherneha V. M. (2024). Age of Adoptive Parents under the Legislation of Current and Potential EU Member States, the Kingdom of Norway and the Swiss Confederation. Current Problems of Family Law: materials of the 1st international scientific and practical conference dedicated to the memory of Doctor of Science of Law, Prof., Corresponding Member of the National Academy of Law of Ukraine Zhilinkova Iryna Volodymyrivna

- (Kharkiv, April 12, 2024) / Yaroslav Mudryi National Law University, Department of Civil Law; National Academy of Law of Ukraine, Department of Civil Law Disciplines; Civic Organization «Civillistic Platform». Kharkiv: Law, p. 94-96 [in Ukrainian].
21. Cherneha V. M. (2022). Mechanism of Legal Regulation of Family Relations: dis. ... Doctor of Science of Law: 12.00.03. Kyiv, Khmelnytskyi, 478 p. [in Ukrainian].
 22. Cherneha V. M. (2022). Mechanism of Legal Regulation of Family Relations: author's abstract dis. Doctor of Science of Law: 12.00.03. Khmelnytskyi, 43 p. [in Ukrainian].
 23. Cherneha V. M. (2024). Modernization of National Family Legislation as a Request of our Time. Development of Family Legislation of Ukraine in the Conditions of Updating (Recodification) of Civil Legislation of Ukraine: collection of materials of the Round Table (Kyiv, June 4, 2024). Odesa: Publishing House «Yurydika», p. 49-52 [in Ukrainian].
 24. Cherneha V. M. (2015). Moral and Legal Principles in Family Law of Ukraine: author's abstract dis. ... Candidate of Jurid. Sciences: 12.00.03. Kyiv, 20 p. [in Ukrainian].
 25. Cherneha V. M. (2019). Problems of Decorrelation of Some Article Titles of the Family Code of Ukraine with the Content of their Provisions (Invitation to a Polylogue). Theoretical and Applied Problems of Legal Regulation in Ukraine: collection of materials of the scientific-practical conference (Lviv, December 6, 2019). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs, p. 311-313 [in Ukrainian].
 26. Cherneha V. M. (2022). Problems and Potential of the Mechanism of Legal Regulation of Family Relations: monograph / Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Kyiv: Lira-K Publishing House, 508 p. [in Ukrainian].
 27. Cherneha V. M. (2020). Development of the Doctrine of Family Law and its Impact on the Legislator and Law Enforcement Persons. Law Review of Kyiv University of Law, No. 4, p. 245-250. [in Ukrainian].
 28. Cherneha V. M. (2023). Family (National, International, Comparative) Law: textbook / Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. Kyiv: Lira-K Publishing House, 370 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 13.03.2025 р.

V. M. Cherneha, Doctor of Science of Law, Professor, Professor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
the Department of Private Law
54/1 Beresteiskyi Av, Kyiv, 03057, Ukraine
e-mail: vitalii.cherneha@kneu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9118-6562>

UKRAINIAN FAMILY RETROLAW, PROBLEMS AND POTENTIAL OF NATIONAL FAMILY LEGISLATION OF OUR TIME

Summary

The article is devoted to Ukrainian Family Retrolaw, problems and potential of national family legislation of our time. The definition of the concept of Family Retrolaw rules is formulated: these are typical and atypical (specialized) provisions of Family Law that the state created, sanctioned or a priori recognized as mandatory at a certain stage of historical development. The provisions of national Family Retrolaw and Family Law are considered.

It is stated that during the functioning of the Family Code of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine interpreted the provisions of Part 1 of Article 61 of the aforementioned regulatory legal act. The aforementioned esteemed judicial authority recognized certain provisions of the Family Code of Ukraine as constitutional (Part 2 of Article 211), and others as unconstitutional (Part 4 of Article 75).

It was determined that the following investigations are promising: first, to present a vision of the implementation of the right to file a lawsuit by one of the spouses after the changes made in accordance with the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts

of Ukraine Regarding Improving the Mechanism for Preventing and Counteracting Domestic Violence Based on Gender” dated November 20, 2024; second, to reveal the problems and potential of the provisions of Part 2 of Article 111 of the Family Code of Ukraine in the context of established law enforcement practice; third, the vision of the modernized provisions of Article 118 of the Family Code of Ukraine “Resumption of Marriage in the Event of the Appearance of a Person Who Was Declared Dead or Recognized as Missing” in accordance with the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Adoption of the Law of Ukraine “On Administrative Procedure”” dated October 10, 2024; Fourthly, to ensure the best possible family and legal protection of children’s rights in Ukraine, study the systematic of legal forms of placement of orphans and children deprived of parental care in all countries of the European Union and the Organization for Economic Cooperation and Development, Great Britain, and the United States of America.

Keywords: Family Retrolaw Rules, Family Retrolaw, Family Law, family legislation, Family Code of Ukraine.

МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325399>

УДК 341.9

А. В. Смітюх, докт. юрид. наук, професор
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародного співробітництва
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: im2m112@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4778-4143>

ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ ЗА LEX FORI У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

В статті досліджено проблематику економічних санкцій за законодавством держави суду (*lex fori*) у контексті міжнародного приватного права. Визначено, що економічні санкції – це публічно-правові надімперативні норми, які передбачають обмежувальні заходи економічного впливу, що застосовуються у публічних інтересах для досягнення політичних цілей. З'ясовано склад економічних санкцій за *lex fori*, доведено, що економічні санкції за *lex fori* як надімперативні норми мають абсолютний пріоритет у правозастосуванні порівняно з будь-якими іншими нормами національного та іноземного права, незалежно від того, яке право підлягає застосуванню. Визначено основну відмінність між застереженням про публічний порядок та надімперативними нормами *lex fori* полягає у цілевизначенні: для публічного порядку це запобігання настання неприйнятних наслідків застосування іноземної норми, для надімперативних норм це забезпечення застосування окремих українських важливих норм *lex fori*.

Ключові слова: економічні санкції, примусові заходи, обмежувальні заходи, міжнародне приватне право, *lex fori*, надімперативні норми, публічний порядок.

Постановка проблеми. Сучасний міжнародний порядок перебуває в кризовому стані, що проявляється у численних конфліктах, зокрема збройних. В умовах нестабільності держави та міжнародні організації все частіше застосовують такий захід впливу як санкції. Варто погодитися з твердженням, що «санкції міцно закріпилися як важливий інструмент зовнішньої та безпекової політики в політичному та економічному ландшафті» [1, с. 1]. Наслідком цього стає дедалі більше значення економічних санкцій у контексті міжнародного приватного права: вони можуть створювати утруднення або навіть обумовлювати неможливість виконання договірних зобов'язань за міжнародними комерційними контрактами, банки та фінансові установи можуть відмовляти у проведенні платежів через ризик порушення санкційних норм, що створює додаткові труднощі для міжнародної торгівлі та фінансового співробітництва. Найбільш наочною у цьому контексті є проблематика застосування судами у приватноправових спорах економічних санкцій, передбачених положеннями права держави суду (далі у тексті – економічні санкції за *lex fori*), що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику економічних санкцій досліджували такі автори як: А. Бултріні, Ф. Джумеллі, К. Портела, М. Соссе, А. Пелле, А. Мірон, Б. Кортеше. Окремої згадки заслуговують роботи Т. Шабадоса, безпосередньо присвячені дослідженню економічних санкцій з точки зору міжнародного приватного права. Серед авторів спеціалізованих робіт з питання надімперативних норм, яке прямо перетинається з проблематикою економічних санкцій слід відзначити М. Мельхера та Є. Боярського.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця економічних санкцій за *lex fori* у системі понять та інститутів міжнародного приватного права.

Виклад основного матеріалу. У цьому дослідженні санкції розуміються як «примусові економічні або дипломатичні заходи, вжиті проти об'єкта з метою зміни його поведінки» [2]; відповідно економічні санкції – як «заходи економічного характеру, що обмежують комерційний або фінансовий обмін і приймаються державами або (міжнародними чи регіональними) організаціями в односторонньому чи колективному порядку, головним чином з метою спонукати державу, інших суб'єктів або осіб до проведення політики, яку суб'єкт, що запроваджує ці заходи, вважає бажаною, або спонукати їх до відмови від політики, яку цей суб'єкт вважає небажаною» [3, с. 6-7]. Слід також зауважити, що враховуючи обмежений обсяг роботи автор виходитиме з ідентичності значень таких термінів як «обмежувальні заходи» (*restrictive measures*), «примусові заходи» (*coercive measures*) та «санкції» (*sanctions*), якщо вони використовуються щодо явищ, які вочевидь є економічними санкціями, як вони визначені вище.

Необхідно відзначити відмінність між санкціями, введеними Радою Безпеки ООН, які вважаються такими, що базуються на міжнародному консенсусі і всіма іншими, які вважаються односторонніми («*unilateral*» або ж «*autonomous*»), визначаються як «економічні, торговельні або інші заходи, ужиті державою, групою держав або міжнародними організаціями, що діють автономно, з метою примусу до зміни політики іншої держави або тиску на окремих осіб, групи чи суб'єктів в цільових державах для впливу на хід подій без санкції Ради Безпеки» [4, с. 5]. Метою таких односторонніх санкцій може бути «як забезпечення дотримання міжнародного права, так і досягнення цілей зовнішньої політики окремої держави» [5, с. 3].

Економічні санкції можуть включати: заборони, що безпосередньо впливають на комерційні операції; вилучення майна; позбавлення прав або статусу; невизнання юридичних ситуацій, створених іноземними рішеннями; сприяння впровадженню єдиних стандартів (позитивні санкції, що передбачають зміну правової системи держави-об'єкта) [6, с. 718-721]. Проте ця класифікація не є переліком видів санкцій, а містить певні узагальнення, що розпадаються, у свою чергу, на більш дрібні одиниці – власне види санкції. Зокрема, ст. 4 Закону України «Про санкції» містить перелік до якого входить 31 вид односторонніх санкцій [7]. З цього переліку принаймні 21 вид можна віднести до економічних односторонніх санкцій. Це співвідношення кількості економічних санкцій з іншими так само як і те, що у ст. 1 Закону України «Про санкції» йдеться про «спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи» [7] демонструє значущість саме економічних санкцій.

Як відомо, суд визначає право, що підлягає застосуванню згідно колізійних норм права суду. У разі, якщо колізійні норми вказують на *lex fori*, воно

регулює відносини в цілому і у застосуванні судом положень про економічні санкції за *lex fori* не вбачається жодних проблем крім випадків конфліктів матеріальних норм у межах відповідної правової системи, при цьому слід погодитись із Б. Кортезе, на думку якого «норми, які закріплюють відповідні санкції, матимуть перевагу ... над суперечливими нормами суду, які мають більш загальний характер» [6, с. 724].

Проте виникає питання, яким чином мають діяти судді у разі, якщо згідно колізійних норм міжнародного приватного права (представлених положеннями Закону України «Про міжнародне приватне право») певні приватноправові відносини виявляються врегульованими іноземним матеріальним правом, і, водночас суддя вбачає наявність передбаченої законодавством України економічної санкції (зокрема – за Законом «Про санкції»), яка поширюється на відповідні відносини.

Слід погодитись з Т. Шабадосом, який зауважує, що економічні санкції за *lex fori* застосовуються судом незалежно від того, яке право підлягає застосуванню [3, с. 37]: цей підхід виглядає інтуїтивно вірним, проте у якій якості застосовуватимуться такі положення *lex fori*? Видається, що український суд застосовуватиме економічні санкції за *lex fori* відповідно до ч. 1 ст. 14 «Застосування імперативних норм» Закону України «Про міжнародне приватне право», згідно якої «правила цього Закону не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню» [8].

Аналізуючи положення ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» В. І. Кисіль пише, що такі норми можуть мати «різні назви: імперативні норми національного права, надімперативні, норми прямої дії, норми безпосереднього застосування, абсолютні, суворо обов'язкові, суворо імперативні» [9, с. 216], після чого використовує терміни «імперативні норми» та «надімперативні норми» як абсолютно взаємозамінні [9, с. 216-220], застерігаючи, що «у доктрині міжнародного приватного права йдеться не про звичайні імперативні норми, а про особливі «надімперативні» норми, дія яких не може бути усунена ні вибором сторін, ні відсиланням до іноземного права» [9, с. 220].

Термін «надімперативна норма» хоч і не є легальним у правовій системі України, видається найбільш адекватним і лексично економним перекладом з англійської терміну «*overriding mandatory provision*», що використовується і у ст. 11 Гаазьких Принципів з вибору права у міжнародних комерційних контрактах 2015 р. [10] і у ст. 9 Регламенту ЄС № 593/2008 про право, що застосовується до договірних зобов'язань 2008 р. (Регламент Рим I) [11]. Як Регламент Рим I (ч. 2 ст. 9) так і Гаазькі Принципи (ч. 1 ст. 11) передбачають, що ніщо у цих документах «не забороняє застосування надімперативних положень права держави суду» [10; 11], отже, попри вибір сторонами договору певного права, окремі положення *lex fori*, які відповідають вимогам «надімперативності», все ж таки застосовуватимуться до їх відносин.

При цьому слід зауважити, що у ст. 7 Римської Конвенції 1980 р. «Про право, що застосовується до договірних зобов'язань», розвитком якої є Регламент Рим I, використовувався термін «імперативні норми» (*mandatory rules*) [12]. Це корегування термінології, заміна терміну «імперативні норми» (*mandatory rules*) терміном «надімперативні положення» («*overriding mandatory provision*») зроблене

вочевидь свідомо для виокремлення з маси звичайних імперативних норм певних «надімперативних» (overriding) положень, які визначаються у ч. 1 ст. 9 Регламенту Рим I як «положення, дотримання яких країна вважає критично важливим для захисту своїх суспільних інтересів, зокрема політичного, соціального чи економічного устроїв, настільки, що вони застосовуються до будь-якої ситуації, яка підпадає під їхню сферу дії, незалежно від того, яке право в іншому випадку було б застосовним до договору згідно з цим Регламентом» [11]. Саме про такі положення «що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню» [8] йдеться і у ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право». Слід відзначити, що Закон України «Про міжнародне приватне право» був прийнятий у 2005 р., тобто і до Регламенту Рим I 2008 р. і до Гаазьких Принципів 2015 р. і саме тому термін «надімперативні» норми, або ж будь-який інший переклад терміну «overriding mandatory provision», що розрізнятиме «звичайні» та «надімперативні» норми, йому невідомий.

Отже, виникає питання, наскільки виправданим є тлумачення положень ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» про імперативні норми у контексті положень ст. 9 Регламенту Рим I про надімперативні норми?

У постанові від 16.11.2021 р. у справі № 904/2104/19 Велика Палата Верховного Суду визначила, що «у доктрині міжнародного приватного права до імперативних (курсив мій – А. С.) норм віднесено виняткові норми матеріального права, які мають настільки особливе значення для забезпечення прав та інтересів учасників приватноправових відносин, що можуть одержувати надімперативний (курсив мій – А. С.) характер у порівнянні з нормами іноземної держави, що були обрані сторонами правовідносин з іноземним елементом за принципом автономії волі ... За змістом статті 9 Регламенту (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту і Ради «Про право, яке підлягає застосуванню до договірних зобов'язань («Рим I»)» від 17 червня 2008 року при визначенні імперативних норм у міжнародному праві йдеться про норми, дотримання яких визнане настільки важливим для захисту публічних інтересів країни, що стосуються її політичного, соціального або економічного порядку, що вони підлягають застосуванню до будь-якої ситуації, яка потрапляє у сферу їх дії, незалежно від права, що підлягає застосуванню. Відтак в розумінні статті 14 Закону № 2709-IV імперативними нормами є не будь-які норми права України, що прямо визначають правила поведінки та виражаються в категоричних розпорядженнях держави, а такі норми, які регулюють правовідносини, що мають виключне та особливе значення для держави чи суспільства, у зв'язку із чим держава Україна за жодних обставин не допускає підпорядкування таких правовідносин іноземному праву» [13]. Тобто надімперативні норми *lex fori* виявляються такими, що вимагають пріоритетного застосування щодо як диспозитивних та інших імперативних норм *lex fori*, так і щодо будь-яких норм іноземного права. При цьому Велика Палата Верховного Суду відмовилась визнавати надімперативними норми права України про поруку та її припинення. Таким чином, «імперативні норми» за ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» можна розуміти у контексті положень ст. 9 Регламенту Рим I про надімперативні норми як норми, що мають пріоритет у застосуванні порівняно з будь-якими іншими нормами національного та іноземного права.

Надїмперативнї норми є одним з інструментів, що забезпечує реалізацію прямого методу регулювання у міжнародному приватному праві, який протистоїть колізійно-правовому методу; надїмперативнї норми *lex fori* «повинні ... одержати застосування щодо приватноправових відносин з іноземним елементом, превалюючи над нормами компетентної правової системи, визначеної на підставі колізійної норми» [14, с. 235]. Слід погодитися з думкою, що надїмперативнї норми «представляють типовий і класичний метод одностороннього регулювання, коли кожний законодавець визначає обсяг застосування обов'язкових положень його законодавства» [15, с. 347].

У зв'язку з цим, необхідно торкнутися також відмінностей між концепціями надїмперативних правових норм та публічного порядку. В. І. Кисіль вбачає відмінність надїмперативних норм від «позитивної» концепції публічного порядку у тому, що «концепція публічного порядку, на відміну від концепції імперативних норм, стосується не конкретних норм законодавства, а основних принципів правопорядку конкретної правової системи» [9, с. 218], різниця між надїмперативними нормами та публічним порядком у негативному розумінні, яке втілене у Законі України «Про міжнародне приватне право» є ще більш наочною: якщо метою застереження про публічний порядок є запобігання настання неприйнятних наслідків застосування іноземної норми, то метою застереження про надїмперативнї норми є перш за все забезпечення застосування окремих у край важливих норм *lex fori*.

Таким чином, економічні санкції за *lex fori*, як це було відзначено вище, превалюють над більш загальними нормами *lex fori*, і, водночас, мають перевагу над положеннями іноземного права; очевидно при цьому, що за наявності конкуренції надїмперативних норм *lex fori* та іноземних надїмперативних норм суд застосує надїмперативнї норми *lex fori*. Враховуючи те, що надїмперативнї норми забезпечують «проекцію значущих політичних міркувань на приватні відносини в зовнішньому вимірі» [3, с. 37] і, як наслідок – «додержання публічних інтересів держави щодо її економічної, політичної або економічної організації» [15, с. 347], можна стверджувати, що економічні санкції за *lex fori* мають абсолютний пріоритет у правозастосуванні.

Як вже зазначалося вище, Велика Палата Верховного Суду не визнала надїмперативними імперативнї норми *приватного* права про поруку та її припинення. М. Мельхер вважає, що надїмперативними є лише норми, спрямовані на захист *публічних* інтересів [16, с. 50]. Т. Шабадос кваліфікує економічні санкції як такі, що є *публічно-правовими* надїмперативними нормами [3, с. 37], і ця оцінка є, безперечно, вірною, оскільки економічні санкції за своєю природою є вочевидь «критично важливими для захисту ... суспільних інтересів ... настільки, що вони застосовуються до будь-якої ситуації, яка підпадає під їхню сферу дії» [11].

Існує думка про те, що виходячи з похідного від положень ст. 9 Регламенту Рим I поділу надїмперативних норм за цілями, на такі, що переслідують економічні цілі, такі що переслідують політико-ідеологічні цілі і такі, що переслідують соціально-політичні цілі, економічні санкції належать до другої групи [15, с. 346-347], проте видається, що цей поділ відтворює не цілі, а засоби впливу і метою економічних санкцій можуть бути суто позаекономічні наслідки. Водночас політичне цільовизначення економічних санкцій перебуває поза

контекстом проблематики міжнародного приватного права, для міжнародного приватного права економічні санкції є даністю, елементом ландшафту, тому економічні санкції у контексті міжнародного приватного права постають як публічно-правові надімперативні норми, які передбачають обмежувальні заходи економічного впливу, що застосовуються у публічних інтересах для досягнення політичних цілей.

Як зауважує М. Реннер Регламент Рим I дозволяє судам європейських країн застосовувати надімперативні норми *lex fori*, на захист як інтересів ЄС в цілому, так і відповідної держави – члена [17, с. 195]. Б. Кортеше уточнює, що *lex fori* європейської країни обіймає і економічні санкції ЄС, які стають частиною законодавства країни члена, і економічні санкції Ради Безпеки ООН, які імплементуються ЄС або державою-членом, і економічні санкції самої держави-члена ЄС [6, с. 717, 724]. Це є справедливим і щодо України у тому сенсі, що Україна визнає не лише односторонні економічні санкції, встановлені національним законодавством, але також і низку санкцій ЄС, і, нарешті, міжнародні санкції Ради Безпеки ООН, отже всі ці встановлені або визнані Україною санкції складають разом для українського судді економічні санкції за *lex fori*. Отже, економічні санкції за *lex fori* охоплюють не лише санкції, встановлені національним законодавцем, але й імплементовані до національного права санкції наднаціонального походження.

Висновки і пропозиції. Таким чином, за результатами здійсненого дослідження вдалося зробити наступні висновки:

1. У контексті міжнародного приватного права економічні санкції – це публічно-правові надімперативні норми, які передбачають обмежувальні заходи економічного впливу, що застосовуються у публічних інтересах для досягнення політичних цілей;

2. До складу економічних санкцій за *lex fori* входять односторонні санкції, накладені відповідно до внутрішнього національного законодавства, односторонні санкції іншого походження до яких доєдналася відповідна країна і міжнародні санкції Ради Безпеки ООН;

3. Надімперативними є норми, що мають пріоритет у застосуванні порівняно з будь-якими іншими нормами національного та іноземного права, незалежно від того, яке право підлягає застосуванню;

4. Економічні санкції за *lex fori* мають абсолютний пріоритет у правозастосуванні незалежно від того, яке право підлягає застосуванню;

5. «Імперативні норми» відповідно до ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» необхідно розуміти та ідентифікувати у контексті положень ст. 9 Регламенту Рим I про «надімперативні положення» (*overriding mandatory provisions*);

6. Основна відмінність між застереженням про публічний порядок та надімперативними нормами *lex fori* полягає у цілевизначенні: для публічного порядку це запобігання настанню неприйнятних наслідків застосування іноземної норми, для надімперативних норм це забезпечення застосування окремих українських важливих норм *lex fori*.

Список використаної літератури

1. Bultrini A., Giumelli F., Portela C., Sossai M. (Eds.). *International Sanctions in Practice: An Interdisciplinary Perspective*. London: Routledge, 2025. 215 p.
2. U.S. Sanctions: Overview for the 118th Congress: Congressional Research Service. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12390>
3. Szabados T. *Economic Sanctions in EU Private International Law*. Oxford: Hart Publishing, 2020. 280 p.
4. Research-based progress report of the Human Rights Council Advisory Committee containing recommendations on mechanisms to assess the negative impact of unilateral coercive measures on the enjoyment of human rights and to promote accountability. UN. Human Rights Council. Advisory Committee, UN Doc. A/HRC/28/74, 2015. 19 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/794129?ln=en&v=pdf>
5. Pellet A., Miron A. Sanctions. *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. vol. IX. Oxford: Oxford University Press. 2012. P. 1-15.
6. Cortese B. *Economic Sanctions in International Law / Les sanctions économiques en droit international*. Hague Academy of International Law, The Law Books of the Academy. Vol. 23. The Hague: Nijhoff, 2004. P. 717-759.
7. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>
8. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
9. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник / за ред. А. С. Довгєрта і В. І. Кисіля. К.: Алерта, 2012. 376 с.
10. The Hague Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts, HCCH, March 19 of 2015. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=135>
11. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng>
12. On the law applicable to contractual obligations: Convention opened for signature in Rome on 19 June 1980: 80/934/EEC / Consolidated version CF 498Y0126(03). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A41980A0934>
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.11.2021 р. у справі № 904/2104/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990860>
14. Боярський Є. Д. Інститут надімперативних норм у міжнародному приватному праві України: характер дії та методологічна приналежність. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2013. Том 26(65). № 2-1(Ч.1) С. 232-239.
15. Calvo Caravaca, A.-L., Carrascosa González, J., Marino, S., Cebrián Salvat, M. A., & Lorente Martínez, I. *European Private International Law*. 2nd ed. Murcia: Editorial Comares, 2024. 576 p.
16. Melcher M. Overriding Mandatory Provisions in the Rome I Regulation. *Journal of Private International Law*. 2011. № 7(2). P. 251-281.
17. Calliess G.-P., Renner M. (Eds.). *Rome Regulations: Commentary*. 3rd ed. Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2020. 1080 p.

References

1. Bultrini, A., Giumelli, F., Portela, C., & Sossai, M. (Eds.). (2025). *International sanctions in practice: An interdisciplinary perspective*. Routledge.
2. U.S. Sanctions: Overview for the 118th Congress. (n.d.). Congressional Research Service. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12390>
3. Szabados, T. (2020). *Economic sanctions in EU private international law*. Hart Publishing.
4. UN Human Rights Council Advisory Committee. (2015). Research-based progress report containing recommendations on mechanisms to assess the negative impact of unilateral coercive measures on the enjoyment of human rights and to promote accountability (UN

- Doc. A/HRC/28/74). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/794129?ln=en&v=pdf>
5. Pellet, A., & Miron, A. (2012). Sanctions. In *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Vol. IX, pp. 1-15). Oxford University Press.
 6. Cortese, B. (2004). Economic sanctions in international law / Les sanctions économiques en droit international. Hague Academy of International Law, *The Law Books of the Academy* (Vol. 23, pp. 717-759). Nijhoff.
 7. Verkhovna Rada Ukrainy. (2014, August 14). Pro sanktsii: Zakon Ukrainy № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18> [in Ukrainian].
 8. Verkhovna Rada Ukrainy. (2005, June 23). Pro mizhnarodne pryvatne pravo: Zakon Ukrainy № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> [in Ukrainian].
 9. Dovhert, A. S., & Kysil, V. I. (Eds.). (2012). *Mizhnarodne pryvatne pravo. Zahalna chastyna: pidruchnyk. Alerta* [in Ukrainian].
 10. The Hague Conference on Private International Law (HCCH). (2015). *The Hague principles on choice of law in international commercial contracts*. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=135>
 11. European Parliament & Council of the European Union. (2008). Regulation (EC) No 593/2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng>
 12. European Economic Community. (1980). *Convention on the law applicable to contractual obligations (Rome Convention)*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A41980A0934>
 13. Verkhovnyi Sud Ukrainy. (2021, November 16). Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi N904/2104/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990860> [in Ukrainian].
 14. Boiarskyi, Ye. D. (2013). Instytut nadimperatyvnykh norm u mizhnarodnomu pryvatnomu pravi Ukrainy: kharakter dii ta metodolohichna prynalezhnist. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, 26(65), № 2-1 (Ch.1), 232-239 [in Ukrainian].
 15. Calvo Caravaca, A.-L., Carrascosa González, J., Marino, S., Cebrián Salvat, M. A., & Lórente Martínez, I. (2024). *European private international law* (2nd ed.). Editorial Comares.
 16. Melcher, M. (2011). Overriding mandatory provisions in the Rome I Regulation. *Journal of Private International Law*, 7(2), 251-281.
 17. Calliess, G.-P., & Renner, M. (Eds.). (2020). *Rome regulations: Commentary* (3rd ed.). Wolters Kluwer.

Стаття надійшла 11.03.2025 р.

A. V. Smitiukh, Dr. Hab. in Law, Professor
 Vice-Rector for Research, Teaching and International Cooperation
 Odesa I. I. Mechnikov National University
 24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
 e-mail: im2m112@gmail.com
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4778-4143>

LEX FORI ECONOMIC SANCTIONS IN THE CONTEXT OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Summary

The article presents a comprehensive study of the issue of economic sanctions under the legislation of the forum state (lex fori) in the context of private international law. It examines the content and legal nature of economic sanctions, which are considered as public law overriding mandatory rules establishing restrictive economic measures. It is determined that such sanctions serve as an instrument of state policy and are applied in the public interest to achieve specific political objectives. Their legal characteristics are outlined, including their mandatory application regardless of the chosen law. It is established that the term “mandatory rule,” as

used in the Law of Ukraine “On Private International Law,” should be understood and identified as “overriding mandatory provisions” in the context of the provisions of the European Rome I Regulation. The composition of economic sanctions under *lex fori* is analyzed, including unilateral sanctions imposed directly by the powers of the respective state, unilateral sanctions that the state has joined, and international sanctions imposed by the United Nations Security Council. It is proven that economic sanctions under *lex fori* are of the absolute priority in legal application compared to other rules of both national and foreign law, regardless of the substantive law applicable to a particular case. Special attention is given to the correlation between the overriding mandatory rules of *lex fori* and the public policy exception in private international law. It is established that the key difference between these legal categories lies in their purpose: the public policy exception aims to prevent unacceptable consequences deriving from a foreign rule, whereas the overriding mandatory rules of *lex fori* are intended to ensure the application of certain provisions of the national law of crucial importance.

Keywords: economic sanctions, coercive measures, restrictive measures, private international law, *lex fori*, overriding mandatory provisions, public policy.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325400>

УДК 34:35.078.3:502/504(477)

О. В. Толкаченко, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра цивільно-правових дисциплін
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: alena.tolkachenko@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3144-5286>

ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗБОРУ І ПЕРЕДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ/ДАНИХ ГРОМАДСЬКІСТЮ В ПРОЦЕСІ ВІДНОВЛЕННЯ ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено правовим питанням щодо забезпечення належного збору та передачі інформації/даних в Україні, які можуть вплинути на прийняття рішень в процесі відновлення довкілля України і притягнення до відповідальності Росії. Доступ до екологічної інформації, її збір, передача і аналіз під час військових дій є надзвичайно актуальним питанням. Попри це на сьогоднішній день існують певні правові проблеми щодо доступу до екологічних даних, які повинні бути у відкритому і прозорому доступі, та складності з правовими інструментами, які можуть забезпечити кінцевий результат, тобто прийняття екологічно значущих рішень. Проаналізовано систему open data та зроблено висновок, що удосконалення доступу до екологічної інформації, поліпшенню поінформованості громадськості щодо екологічних проблем, можливість проведення моніторингу і збору даних дають громадським організаціям та окремим громадянам мати можливість висказувати свою зацікавленість, а державним органам - розробити відповідний перелік таких інтересів і стимулювати підвищення ролі громадськості в процесі прийняття рішень, які можуть вплинути на стан навколишнього середовища.

В статті досліджуються поняття «громадськість», «зацікавлена громадськість», а також аналізується міжнародний досвід проєктів в рамках «citizen science», які передбачають використання вченими даних, зібраних волонтерами, непрофесіоналами, спостерігачами, які не спеціалізуються в жодній певній галузі знань. Доводиться, що навіть під час повномасштабного вторгнення в Україні активно розвиваються проєкти громадянської науки, які містять не тільки наукову, а й безпекову складову.

Для України це є одним з найважливіших моментів, оскільки, після війни буде гостро стояти питання щодо не стільки модернізації чи відродження старого, скільки щодо пропозицій принципово нових підходів до відновлення довкілля, в тому числі пропозицій щодо цифровізації або інших технологій у сфері збору, передачі та аналізу екологічної інформації та даних, які стосуються довкілля.

Основні початкові кроки щодо екологічного відновлення країни повинні відбуватися у сфері атмосферного повітря, земельних, водних ресурсів, природно-заповідного фонду, поводження з відходами, забезпечення енергетичної безпеки та підвищення екологічної освіти і ролі громадськості в екологічних питаннях.

Для вирішення проблем післявоєнного відновлення довкілля в межах нашої теми, варто зосередитися на наступних задачах забезпечення правових інструментів щодо:

збору даних (у вигляді чи доступу до інформації, чи моніторингу довкілля), передачі даних (в легкій, доступній та, насамперед, сучасній формі) і аналізу даних, який повинен здійснюватися суб'єктом, котрий приймає рішення з питань, які стосуються негативного впливу на стан довкілля.

Ключові слова: громадськість, участь громадськості, правові інструменти збору і передачі інформації/даних, «citizen science», цифровізація, екологічний моніторинг.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України загострила і так гострі екологічні питання національного і міжнародного рівнів. На сьогоднішній день існують певні правові та організаційні питання щодо забезпечення належного збору та передачі інформації/даних в Україні, які можуть вплинути на прийняття рішень в процесі відновлення довкілля України і притягнення до відповідальності Росії. Саме питання доступу до інформації, збору даних громадськістю, передачі цих даних і використання різноманітних засобів, які можуть бути застосовані при цьому процесі, є вельми актуальними на сьогоднішній день та будуть актуальними і після закінчення війни. На наш погляд, важливим моментом щодо залучення суспільства до екологічних заходів по збору і передачі інформації/даних, є, наприклад, зростання мотивації у суспільства, підвищення освітнього рівня населення, легкий і зручний спосіб передачі даних моніторингу тощо. Ці та інші питання, які пов'язані з участю громадськості, правовими інструментами доступу, збору і передачі екологічної інформації тощо будуть досліджені в даній роботі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові питання, пов'язані з доступом до екологічної інформації та участю громадськості в процесі вирішення екологічних проблем, були в різні періоди розглянуті наступними науковцями: В. І. Андрейцевим, Г. В. Анісімовою, У. В. Антонюком, М. В. Красновою тощо. Втім, проблеми залучення і підвищення активності громадськості, правові інструменти, способи та прийоми збору і передачі даних є тією сферою, яка досліджувалася, на наш погляд, замало.

Метою даної статті є здійснення дослідження, яке стосується різних правових аспектів участі громадськості щодо доступу, отримання, збору і передачі даних/екологічної інформації, які можуть вплинути на прийняття рішень в процесі післявоєнного відновлення довкілля України.

Виклад основного матеріалу. Давайте припустимо наступну ситуацію. Біля вашого дома побудували підприємство, яке забруднює довкілля або виникло стихійне сміттєзвалище, яке з кожним днем збільшується. Чи можете ви отримати інформацію про те, чи насправді обсяги забруднюючих речовин є безпечними? Чи мають право відмовити вам в такій інформації? Які дії ви можете вжити, щоб поінформувати громадськість та органи влади щодо, наприклад, сміттєзвалища?

Такі питання виникають доволі часто, а з початком війни, ситуацій, пов'язаних з негативним впливом на довкілля, в рази збільшилося.

Перш за все, варто зазначити, що інформація, яка стосується довкілля не може бути засекреченою і відмовити в отриманні інформації не мають права. Саме це положення міститься у ст. 50 Конституції України: «Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не

може бути засекречена» [1, ст. 50]. І це право не може бути обмежено навіть правовим режимом воєнного стану.

Екологічна інформація є вкрай важливою під час техногенних катастроф (згадаємо хоча б Чорнобильську катастрофу, коли відсутність інформації привела до великої кількості людських жертв, а згодом до підвищення ступеня захворювання серед населення) і під час здійснення мирної діяльності (мова іде про розвиток промисловості, сільського господарства, ріст урбанізації тощо). Доступ до екологічної інформації, її збір, передача і аналіз під час військових дій, зараз, є надзвичайно актуальним питанням. Зрозуміло, що сьогодні, коли ми всі живемо під обстрілами, під час тривоги тощо, ми відчуваємо себе стривоженими і знервованими, але все одно, питання безпечності довілля залишаються вельми актуальними.

Наше «право знати і мати доступ» захищає не лише Конституція. На національному рівні це право передбачене в Законах України: «Про охорону навколишнього природного середовища» [2, ст. 9]; «Про доступ до публічної інформації» [3, ст. 5]; «Про інформацію» [4, ст. 13]; Наказі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» [5]; Постанові КМУ «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» [6] тощо.

До речі, саме стаття 13 Закону України «Про інформацію» встановлює єдиний виняток, коли «екологічна інформація може бути обмежена в доступі – якщо вона містить дані про місце розташування військових об'єктів» [4, ст. 13]. Отже, за законодавством України більше ніяких винятків.

Але варто зазначити, що державні структури і бізнес ніколи не прагнули до відкритості. Проте під тиском громадськості та завдяки наявності законодавчої бази у цій сфері певний прогрес поступово відбувався. Чинники пізніше зрозуміли, що саме від них вимагає Орхуська конвенція, до якої Україна доєдналася в 2001 році. Однак з початком повномасштабного вторгнення відбулося те, що не передбачено законодавством навіть за такої ситуації, – велика кількість екологічних даних була закрита.

Наприклад, на офіційному сайті Громадської організації «SaveDnipro» розміщена інформація щодо «закриття реєстру лісорубних квитків. Що секретного міг побачити ворог в реєстрі, де наведена інформація щодо права здійснювати заготівлю деревини? А от громадський контроль за вирубкою лісів після цього став неможливий. Така сама ситуація відбулася з реєстром з оцінки впливу на довкілля. Тривалий час він був закритий і лише нещодавно став частково доступним за умови обов'язкової авторизації користувача (що категорично неприйнятно, оскільки порушує права громадян на вільний доступ до інформації)» [7].

Зробити інформацію доступною – це вкрай важливо, але не менш важливим є збір і передача інформації в легкій і зручній для сприйняття формі. Дані/інформація стають зручнішими, коли вони подаються в машиночитному форматі, тобто можуть оброблятися автоматично без участі людини. «На основі цих даних може з'явитися безліч сервісів і аналітики. Прикладом є всім відомий застосунок, в якому можна відстежувати рух громадського транспорту. Міська влада не ство-

рювала цей застосунок – вона просто надала доступ до трекінгу муніципального транспорту усім охочим» [7].

Саме такі відкриті дані містить система open data.

За інформацією «SaveDnipro» «Open data – це дані у машиночитному форматі з можливістю вільного використання та розповсюдження. Що більше в країні open data – то більше можливостей у громадських активістів, журналістів, науковців, програмістів, підприємців тощо. Зрештою, кінцевим споживачем open data стають звичайні громадяни (як у прикладі із застосунком про рух громадського транспорту)» [7].

Слід зазначити, що у вересні 2016 року Україна доєдналася до Міжнародної хартії відкритих даних, яка є основним документом у галузі open data. На сьогоднішній день в нашій країні працює Єдиний державний веб-портал відкритих даних. Державні органи України зобов'язані оприлюднювати на ньому набори даних, які визначені Постановою КМУ від 21 жовтня 2015 р. «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» [6]. Слід сказати, що ці дані стосуються навколишнього середовища.

Але незважаючи на це, все ще є певні проблеми щодо доступу даних і Україні треба зробити таку собі роботу над помилками. Якщо ми проаналізуємо рейтинг цього веб-порталу, то побачимо цікаву деталь: рейтинг базується на самооцінці чиновників, які відповідають за open data. Але ніхто не опитував саме користувачів: IT-робітників, програмістів, дослідників тощо. Особливо важливим це стане в період післявоєнної відбудови, але, на наш погляд, вже зараз потрібно звернути увагу на такі моменти.

На міжнародному рівні вперше, питання, які стосуються екологічної інформації, участі громадськості, тощо були закріплені в 1998 році в Орхуській конвенції «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» [8].

Удосконалення доступу до екологічної інформації, поліпшенню поінформованості громадськості щодо екологічних проблем, можливість проведення моніторингу і збору даних дають громадським організаціям та окремим громадянам мати можливість висказувати свою зацікавленість, а державним органам - розробити відповідний перелік таких інтересів і стимулювати підвищення ролі громадськості в процесі прийняття рішень, які можуть вплинути на стан навколишнього середовища. В цьому контексті Конвенція відзначає важливість використання засобів масової інформації, електронних та інших засобів зв'язку, які є в наявності зараз і які з'являться в майбутньому.

Тож постають декілька важливих питань: «Які є дієві засоби отримання, збору та передачі інформації зацікавленою громадськістю? І що ми, взагалі, розуміємо під поняттями «громадськість», «зацікавлена громадськість»?

Відповідно до ст. 2 Орхуської конвенції (а ці положення знайшли пізніше, в 2003 році, відображення в Наказі Міністерства охорони навколишнього середовища України «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля»), «громадськість» означає одну або більше фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднання, організацію або групу, які діють згідно з національним законодавством або практикою» [8, ст. 2; 5, п.

1.2], а «зацікавлена громадськість» означає громадськість, на яку справляє або може справити вплив процес прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, або яка має зацікавленість в цьому процесі; для цілей даного визначення недержавні організації, які сприяють охороні навколишнього середовища та відповідають вимогам національного законодавства, вважаються такими, що мають зацікавленість» [8, ст. 2; 5, п. 1.2].

Якщо ми говоримо про громадськість, ми не можемо оминати увагою міжнародний досвід.

В міжнародній практиці існує ще одне поняття, пов'язане із поняттям «громадськість» / «участь громадськості» - це «citizen science». Проекти в рамках «citizen science» передбачають використання вченими даних, зібраних волонтерами, непрофесіоналами, спостерігачами, які не спеціалізуються в жодній певній галузі знань. Тобто це - систематичний збір та аналіз даних, розробка технологій, тестування природних явищ та поширення цих видів діяльності дослідниками на основі, насамперед, особистих інтересів.

Вперше це поняття було використане в 1989 році в американському журналі «MIT Technology Review» Массачусетського технологічного інституту. «Тоді у статті йшлося про три громадських лабораторії, які вивчали екологічні проблеми. Одна з них залучила понад 225 волонтерів у США, які збирали зразки дощу, щоб допомогти Товариству Одюбона в кампанії з підвищення обізнаності про кислотні дощі» [9].

Найбільша у світі компанія-постачальник програмного забезпечення IBM у 2010 році включила можливість залучення непрофесіоналів у науку в своєму традиційному прес-релізі «П'ять інновацій, які змінять наше життя в найближчі 5 років». «Вам не потрібно бути вченим, щоб врятувати планету», - сказано в «передбаченні» від компанії. — «Через п'ять років датчики у вашому телефоні, автомобілі, гаманці і навіть у ваших твітах збиратимуть дані, які дадуть вченим картину стану довкілля реального часу. У найближчі роки з'явиться цілий клас, так би мовити, «громадянських вчених», які використовують вже існуючі прості датчики для створення масивних наборів даних для досліджень» [9].

Більшість досліджень, у яких беруть участь звичайні громадяни, проходять у Європі, США, Австралії. Проте Україна також долучається до світових тенденцій.

Навіть під час повномасштабного вторгнення в Україні активно розвиваються проекти громадянської науки. «Деякі з них, крім наукової складової, містять ще й безпекову» [7]. Так громадська організація SaveDnipro створила «найбільший агрегатор даних про стан радіаційного фону в Україні – дані з понад п'ятиста пунктів радіаційного контролю відображаються на карті системи SaveEcoBot, яка агрегує екологічні дані про забруднення та забруднювачів довкілля» [7].

Громадська організація SaveDnipro доводила, що «цінність такої агрегації полягає у тому, що раніше всі ці дані були розпорошені і відображалися на різних відомчих ресурсах чи сайтах незалежних систем моніторингу чи були зовсім недоступні для широкої громадськості. Тож побачити картину в цілому було неможливо. Але тепер вся ця інформація доступна на одному ресурсі як для громадян, так і для органів влади. І все це зробили не професійні вчені, а представники громадянської науки» [7].

Варто зазначити, що «крім агрегації даних ГО SaveDnipro розвиває власну мережу автоматизованих станцій моніторингу. Коли росіяни закрили доступ до даних про рівень радіації на Запорізькій АЕС, SaveDnipro встановив станції моніторингу uRADMonitor на різних напрямках від ЗАЕС. Обладнання для цього надали партнери – інші міжнародні комерційні та громадські організації, які займаються радіаційною безпекою» [7]. Зокрема, це всесвітньо відома організація «Greenpeace», а також громадська організація «Safecast», заснована після аварії на Фукусімі у 2011 році.

Зростаюча популярність «citizen science» свідчить про бажання громадськості активно робити свій внесок у науку, в тому числі, у справу збереження довкілля, будь-якими силами. І, безумовно, «цьому посприяв швидкий розвиток технологій, який привніс у сферу «citizen science» величезну кількість можливостей розвитку в абсолютно різних напрямках» [7]. Як зауважує американський вчений Hacker S. у роботі «The concept of citizen science as a new type of relationship between science and society»: «У століття цифровізації ми наново винаходимо метод отримання, поширення та використання знань. Підхід, заснований на принципах громадянської науки, буде частиною нового типу відносин між наукою і суспільством» [10].

Поява Інтернету пішла галузі «citizen science» на користь: з'явилися можливості для глобалізації та укрупнення проєктів, а отже, отримання більшої кількості даних, стала можливою якісна візуалізація, створення нових, ефективніших форм взаємодії волонтерів та науковців. Отже, інтерес до можливостей «citizen science» значно зріс – вирішення багатьох проблем за допомогою всесвітньої мережі залучило не лише нових непрофесіоналів, а й вчених, які зважилися на нові практики. Нові технології, в тому числі, у галузі екології, залучили ще більше розумів, що цілком логічно, оскільки інновації завжди цікавлять суспільство.

Для України це є одним з найважливіших моментів, оскільки, після війни буде гостро стояти питання щодо не стільки модернізації чи відродження старого, скільки щодо пропозицій принципово нових підходів до відновлення довкілля, в тому числі пропозицій щодо цифровізації або інших технологій у сфері збору, передачі та аналізу екологічної інформації та даних, які стосуються довкілля.

Слід зауважити, що екологічна складова післявоєнного відновлення України має базуватися на певних принципах, серед яких «build back better» (відбудова кращого, ніж було). Цей принцип передбачає «використання передових та екологічних технологій» при будівництві нових об'єктів та «впровадження ключових принципів ЄС в період переходу до «зеленої» економіки».

На наш погляд, основні початкові кроки щодо правових аспектів екологічного відновлення країни повинні йти за наступними напрямками:

1. Атмосферне повітря.

В результаті обстрілів об'єктів енергетичної інфраструктури, окрім викидів в атмосферне повітря, пов'язаних із безпосереднім пошкодженням підприємств, відбуваються аварійні та планові відключення електропостачання для бізнесу та громадян. Саме це спостерігали українці протягом минулих зим. Наразі, для забезпечення виробничих процесів, роботи магазинів, кафе тощо, широко використовують генератори різних потужностей, які працюють на основі бензину або дизельного палива. Для опалення осель в приватному секторі збільшилися об-

сяги використання деревини та пелет у твердопаливних котлах, що є джерелами продуктів згоряння в атмосферному повітрі.

Також слід зауважити, що з початку повномасштабного вторгнення Держекоінспекцією відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303 «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану» [11] не проводяться планові та позапланові перевірки щодо виконання вимог природоохоронного законодавства суб'єктами господарювання, що може негативно вплинути на добросовісність ведення господарської діяльності.

Спричинені обстрілами пожежі в природних екосистемах можуть завдавати значних наслідків у зв'язку з тим, що їх тривалий час неможливо ліквідувати і, нерідко, їх гасіння супроводжується додатковою небезпекою для пожежників через бойові дії. Варто зазначити, що зараз неможливо реально оцінити масштаб викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин в результаті воєнних дій, але з впевненістю можна стверджувати про прямий та опосередкований негативний вплив на стан довкілля, в тому числі на стан атмосфери, спричинений російською агресією.

Дані автоматизованих систем моніторингу атмосферного повітря слід залучати для фіксації екологічних злочинів, спричинених діями Росії. Також, зважаючи на значний ризик техногенних аварій, спричинених війною та ймовірність застосування хімічної зброї агресором, необхідно розширити перелік речовин, які вимірюються, та обов'язково додати прилади вимірювання гамма-радіації.

Саме тому у проєктах післявоєнної відбудови міст та регіонів потрібно закладати кошти на закупівлю та обслуговування нових автоматизованих стаціонарних постів моніторингу якості повітря; на відновлення інфраструктури системи моніторингу довкілля, що постраждала внаслідок воєнних дій.

Якщо говорити про моніторинг, як функцію управління, то за традицією, можна цю функцію поділити на державний, виробничий та громадський моніторинг. Проте на сьогоднішній день законодавство щодо державного моніторингу поставлено на паузу. Цей факт підтверджується тим, що на грудень 2024 року Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля» (1998 року) діє в редакції [12], але вже заявлено, і це відображається на офіційному урядовому порталі, що відбудеться втрата чинності на підставі Постанови КМУ, в якій йде мова про прийняття іншого документу «Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем», з проєктом якого можна ознайомитися на офіційному сайті Міністерства захисту довкілля і природних ресурсів [13].

До речі, Уряд пропонує «Нову державну систему моніторингу довкілля, яка буде збирати та узагальнювати екологічні дані з усієї України». Такі дані будуть акумулюватися на платформі «ЕкоСистема» і будуть доступні кожному 24/7.

Тобто визначено порядок, за яким буде здійснюватися «збір» екологічної інформації від різних органів державної та місцевої влади, фізичних та юридичних осіб, а також регіональних центрів моніторингу довкілля, які планують створити в Україні. Така інформація з усіх наявних джерел в країні автоматично потраплятиме на ЕкоСистему, де буде систематизуватися та оприлюднюватися у зручному візуальному форматі.

Тобто на сьогоднішній день в Україні триває реформа системи моніторингу довкілля за європейськими стандартами та критеріями. Зокрема, в новій державній системі «передбачено 8 підсистем моніторингу - атмосферного повітря, вод, земель і ґрунтів, лісів, біологічного та ландшафтного різноманіття, геологічного середовища, у сфері управління відходами, фізичних факторів. Моніторинг пропонується здійснювати на 4-х рівнях – національному, регіональному, місцевому та об'єктовому. При цьому на місцях будуть створені регіональні центри моніторингу довкілля» [13].

Щодо задач післявоєнної відбудови, варто також за необхідності переглянути та внести зміни до законодавства (наприклад, Програми державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря [14]) щодо електронного реєстру викидів довкілля, цифрового забезпечення адміністративних послуг з видачі дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, запровадити ІТ-системи моніторингу довкілля, посилити екологічний контроль, у тому числі громадський, тощо.

2. Земельні ресурси.

Одними з найважчих довгострокових наслідків для екосистем є механічне, хімічне та біологічне забруднення родючих ґрунтів. Тисячі випущених снарядів, підірвана та спалена військова техніка, мінування – це значне й тривале на сотні років джерело забруднення наших ґрунтів та ґрунтових вод залізом, алюмінієм, міддю, іншими важкими металами та їх сполуками.

До того ж, під впливом чинників пожеж, які виникають внаслідок бойових дій, родючий шар ґрунту також зазнає пошкоджень.

Саме тому приклад Франції, де після Першої світової війни було введено зонування, метою якого була оцінка можливостей відновлення земельних ресурсів до нормальної економічної активності, може бути корисним для України.

У Франції передбачалося три зони відновлення: «зелена» - з мінімальними пошкодженнями і шкодою; «жовта» - з важкими, але обмеженими пошкодженнями і «червона» - це територія найближча до ліній фронту та повністю знищена. Таке зонування може бути прийняте і в Україні та одночасно виконувати вимоги чинного законодавства щодо консервації земель та запобігання опустелюванню. Тим більш саме Україна має величезний досвід виведення з обігу забруднених земель. Мова йдеться про Зону відчуження Чорнобильської АЕС, яка на сьогодні стала найбільшою зеленою зоною з відновленою природою в центрі Європи.

3. Водні ресурси.

Серед ключових наслідків військових дій, які спричиняють або можуть спричинити негативний вплив на водні об'єкти України, можна виділити три основних: 1. порушення роботи очисних споруд; 2. порушення водозабезпечення населення та підприємств; 3. механічне, хімічне, фізичне забруднення водою та ґрунтових вод.

Пошкоджена військова техніка та залишки боєприпасів, потрапляння в ґрунтові та поверхневі води шкідливих речовин, які утворилися внаслідок вибухів, а це велика кількість літрів нафтопродуктів, що використовуються для її роботи: дизельне паливо, бензин, олива, мастило тощо. Це все є фактором негативного впливу на водні ресурси.

Моніторинг і фіксація випадків, встановлення рівня негативного впливу та шкоди, заподіяної довкіллю України, є підґрунтям для визначення розміру

репарацій, які повинні бути виплачені Росією. І ця фіксація можлива в тому числі за допомогою зацікавленою громадськістю.

4. Об'єкти природно-заповідного фонду.

Природні екосистеми та біорізноманіття відіграють важливу роль у пом'якшенні наслідків та адаптації до змін клімату, у підтриманні здоров'я населення, у підтриманні продовольчої безпеки тощо. Саме тому «важливо зберегти обсяг екосистем у стані не гіршому, ніж до повномасштабного вторгнення, за винятком територій, які постраждали внаслідок військових дій» [15].

За попередніми підрахунками Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів «агресор веде бойові дії на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею понад 12 тис. кв. км, що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Ці території відіграють важливу роль для захисту біорізноманіття та збереження клімату» [15]. Стан цих екосистем після бойових дій має бути негайно обстеженим, та для кожної території має бути розроблений план з подолання наслідків війни.

Проте відбудова країни несе певні загрози довкіллю через потенційне зростання видобутку ресурсів для потреб будівництва – піску, щебеню, деревини тощо. Тому процедура оцінки впливу на довкілля та відповідний контроль за її виконанням на вказаному етапі є вельми актуальним моментом.

Важливо законодавчо закріпити статус цінних територій Смарагдової мережі, через прийняття відповідного закону, проект якого «Про території Смарагдової мережі» вже розроблений [16]. Також треба забезпечити виконання Державної стратегії управління лісами до 2035 року [17], оскільки там передбачено перехід на стале та ощадливе лісівництво, що дозволить зберегти ліси від надмірного видобутку.

5. Відходи.

Важливим моментом в цьому питанні є забезпечення збирання та переробки відходів, які утворилися внаслідок воєнних дій. Це відходи від руйнувань, знищена техніка, пошкоджені транспортні засоби тощо. Тому доцільно прийняти законодавчі акти щодо специфічних відходів, утворених внаслідок воєнних дій та внести зміни до Закону України «Про управління відходами» з огляду на післявоєнні реалії. Ця тема є досить актуальною і заслуговує на окреме дослідження.

6. Забезпечення енергетичної безпеки країни та відновлення критичної інфраструктури.

На наш погляд, необхідним під час післявоєнної відбудови України, є програми лізингу чи пільгового кредитування для придбання енергоефективного обладнання.

Розвиток генерації з відновлювальних джерел - це шлях до автономного забезпечення електроенергією громади, незалежно від стану центральних електромереж. При цьому четвертим енергопакетом ЄС, що має імплементуватися до законодавства України в рамках зобов'язань за Асоціацією з ЄС, визначено саме розвиток розподіленої генерації.

Слід зазначити, що саме технології відновлюваної енергетики за останні п'ять років стали найдешевшими у світі джерелами енергії, тому розвиток відновлювальних джерел енергії окрім екологічного, має й економічне

обґрунтування. Сфера відновлювальних джерел енергії – це нові технологічні робочі місця та зменшення енергетичної залежності. Зростання їх частки визначене пріоритетом в рамках Стратегії енергетичної безпеки України, яка затверджена Урядом у 2021 році.

Щодо безпеки, то атомний тероризм Росії показав, наскільки небезпечним може бути централізоване виробництво електроенергії: захоплення АЕС та робота енергоблоків під обстрілами створює чимало невинувато високих загроз не лише для місцевого населення, але й для України, Європи та світу. Проте на сьогоднішній день Україна не може обійтися без атомної енергетики, враховуючи реальний стан енергетичної системи України.

Щоб, у майбутньому, запобігти ризикам, які пов'язані із використанням ядерної енергії, необхідно розробити плани зняття з експлуатації для кожного енергоблока діючих АЕС та у період, припустимо, до 2040 року забезпечити їх поступове закриття.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день гучні заяви про перехід до низьковуглецевої економіки не підкріпленні планами, попри на задекларований курс на поступове заміщення викопного газу на відновлювані джерела енергії в опаленні.

Але ми розуміємо, що відмова від використання вугілля в енергетиці може привести до занепаду вугільних регіонів і це постане ще одним питанням післявоєнного періоду.

І останній напрямок, який варто відзначити, це:

7. Екологічна освіта та підвищення ролі громадянської в екологічних питаннях.

Підвищення екологічної обізнаності та активності громадян щодо моніторингу довкілля і збору екологічних даних, зростання рівня екологічної освіти це запорука подальшого сталого розвитку країни.

Прикладом еколого-освітньої діяльності в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова є проведення циклу заходів в рамках навчальної дисципліни «Екологічне право з основами екології» під назвою «Програма підвищення екологічної свідомості. Уроки сталого розвитку: студенти – школярам» і участь в міжнародному заході «Українська академічна спільнота про правові виміри даних, створених громадянами», який проводиться DigiEduHack (ініціатива ЄС, яка спрямована на сприяння інноваціям, співпраці та творчості, а також на сприяння позитивним змінам у цифровій освіті) та GROMADA (Проект «Європейські університети підтримують правову спроможність і спроможність громади для екологічного відновлення України»).

Заходи в рамках «Програма підвищення екологічної свідомості. Уроки сталого розвитку: студенти – школярам» були проведені студентами 2-го курсу економіко-правового факультету ОНУ імені І. І. Мечникова для школярів ліцею № 90 м. Одеси. Програма була представлена у вигляді 4 презентацій на теми, які стосувалися охорони і захисту довкілля, збереження Світового океану, сортування відходів тощо. Таким чином, студенти заохочували школярів бути активними, обізнаними, бережливими до навколишнього середовища, тому що саме діти – це майбутнє, завзяте, зацікавлене суспільство, яке буде активно долучатися до захисту довкілля.

В міжнародному проєкті «Українська академічна спільнота про правові виміри даних, створених громадянами», після дводобової напруженої робо-

ти, студентами були представлені цікаві і корисні презентації щодо залучення громадськості до збору і передачі інформації та даних стосовно екологічних проблем для післявоєнного відновлення довкілля України.

На сьогоднішній день є багато небайдужих громадян, чимало громадських екологічних організацій тощо, але є певні проблеми саме в активності громадськості. А може це проблема не в самих громадянах або організаціях, а в інструментах, які повинні допомагати громадянам бути активнішими?

На наш погляд, збір та передача даних повинна бути процесом легким, доступним і зрозумілим. (Наприклад, Сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, на наш погляд, не всім доступний чи/або складний для розуміння).

Якщо колись, навіть 5-10 років тому, всю інформацію можна було отримати тільки через ЗМІ, то зараз набули стрімкого розвитку інші інструменти: новітні технології, цифрові платформи тощо. З появою інтернету змінилися і медіа. І насправді, нові технології у вигляді мобільних додатків, бездротових мереж, он-лайн і комп'ютерних ігор, як нових платформ для отримання даних чи наукових проєктів, виглядають дуже багатообіцяюче.

Більш того, програмне забезпечення мобільних додатків на смартфонах може допомогти облегшити й автоматизувати деякі процеси моніторингу навколишнього середовища. А гейміфіковані проєкти або ігри із застосуванням технологій віртуальної реальності несуть у собі величезні можливості об'єднання та залучення більшої кількості людей, натхнення на активну роботу, прискорення прийняття рішень, збору більш якісних даних тощо.

Висновки і пропозиції. Цифрові платформи, до яких ми відносимо веб-сайти та програми, а також соцмережі, що використовуються для популяризації різних проєктів та вирішення різних питань, розширюють наші можливості та дають шанс громадськості у більш зручному та швидкому зборі та передачі даних (а саме це є запорукою підвищення активності громадян), а також дозволяють підвищити швидкість реагування суб'єктів, які ухвалюють рішення в екологічній сфері.

Враховуючи проблеми сьогоднішнього і ті проблеми, з якими буде стикатися Україна після війни щодо стану довкілля, окремих природних ресурсів і об'єктів, дуже важливим є пошук правових інструментів для реалізації в межах нашої теми наступних трьох завдань: збору даних (у вигляді чи доступу до інформації, чи моніторингу довкілля), передачі даних (в легкій, доступній та, насамперед, сучасній формі) та аналізу даних, який повинен здійснюватися суб'єктом, котрий приймає рішення з питань, які стосуються негативного впливу на стан довкілля.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к-96. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
3. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

4. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
5. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18.12.2003 р. № 168. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text>.
6. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>.
7. Офіційний сайт Громадської організації «SaveDnipro». URL: https://www.savednipro.org/ecodata_opendata/.
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 30 жовтня 2001 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
9. Офіційний сайт IBM. URL: <https://www.ibm.com/us-en>.
10. Hacker S. The concept of citizen science as a new type of relationship between science and society. URL: <https://www.springerprofessional.de/the-science-of-citizen-science/18758482>.
11. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 303 від 13 березня 2022 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>.
12. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 391. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF#Text>.
13. Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем: проект Постанови Кабінету Міністрів України. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів. URL: <https://mep.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-pro-zatverdzhennya-poryadku-funktsionuvannya-derzhavnoyi-systemy-monitoryngudovkillya-ta-yiyi-pidsystem/>.
14. Програми державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів 25.02.2021 р. № 147. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0543-21#Text>.
15. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів. URL: <https://mep.gov.ua/>.
16. Про території Смарагдової мережі: Проект Закону України від 30.11.2020 р. № 4461. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/П03832А>.
17. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#Text>.

References

1. The Constitution of Ukraine No 254к/96-ВР. (1996, June 28). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Law of Ukraine on Environmental Protection No 1264-XII. (1991, June 25). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> [in Ukrainian].
3. Law of Ukraine on Access to Public Information No 2939-VI. (2011, January 13). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> [in Ukrainian].

4. Law of Ukraine on Information No 2657-XII. (1992, October 2). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [in Ukrainian].
5. Order of the Ministry of Environmental Protection of Ukraine On the approval of the Regulation on public participation in decision-making in the field of environmental protection No 168. (2003, December 18). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04#Text> [in Ukrainian].
6. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the approval of the Regulation on data sets to be made public in the form of open data No 835. (2015, October 21). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
7. Official website of the Public Organization «SaveDnipro». URL: https://www.savednipro.org/ecodata_opendata/ [in Ukrainian].
8. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters. Aarhus, Denmark, 25 June 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text [in Ukrainian].
9. Official website of IBM. URL: <https://www.ibm.com/us-en>.
10. Hacker S. The concept of citizen science as a new type of relationship between science and society. URL: <https://www.springerprofessional.de/the-science-of-citizen-science/18758482>.
11. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the termination of state supervision (control) measures under martial law No 303 (2022, March 13). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
12. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the approval of the Regulation on the state environmental monitoring system No 391. (1998, March 30). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
13. Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on Procedure for functioning of the state environmental monitoring system and its subsystems. Ministry of Environmental Protection and Natural Resources. URL: <https://mepr.gov.ua/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-pro-zatverdzhennya-poryadku-funktsionuvannya-derzhavnoyi-systemy-monitoryngu-dovkillya-ta-yiyi-pidsystem/> [in Ukrainian].
14. Order of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources on State monitoring programs in the field of atmospheric air protection No 147. (2021, February 25). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0543-21#Text> [in Ukrainian].
15. Official website of Ministry of Environmental Protection and Natural Resources. URL: <https://mepr.gov.ua/> [in Ukrainian].
16. Draft Law of Ukraine About the territories of the Emerald Network No 4461. (2020, November 30). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI03832A> [in Ukrainian].
17. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine On the approval of the State Forest Management Strategy of Ukraine until 2035 No 1777-p. (2021, December 29). Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 17.02.2025 р.

O. V. Tolkachenko, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Civil Law Disciplines
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: alena.tolkachenko@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3144-5286>

LEGAL INSTRUMENTS FOR COLLECTING AND TRANSMITTING OF INFORMATION/DATA BY THE PUBLIC IN THE PROCESS OF POST- WAR ENVIRONMENTAL RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Summary

The article is devoted to the legal issues regarding ensuring proper collection and transmission of information/data in Ukraine, which may influence decision-making in the process of environmental restoration of Ukraine and holding Russia accountable. Access to environmental information, its collection, transmission and analysis during military operations is an extremely urgent issue. Despite this, currently, there are certain legal problems connected to the access to environmental data, which should be in open and transparent access, and difficulties with legal instruments that can ensure the final result, that is, the adoption of environmentally significant decisions.

The open data system was analyzed and it was concluded that improving access to environmental information, improving civic awareness of environmental problems, and the ability to conduct monitoring and collect data give the civic organizations and individual citizens the opportunity to express their interest, and for state bodies to develop an appropriate list of such interests and stimulate an increase in the role of the public in the decision-making process that may affect the state of the environment.

The article explores the concepts of "public", "interested public", and analyzes the international experience of projects within the framework of "citizen science", which involve the use by scientists of data collected by volunteers, non-professionals, observers who do not specialize in any particular field of knowledge. It is proved that even during a full-scale invasion in Ukraine, citizen science projects are actively developing, which contain not only a scientific, but also a security component.

For Ukraine, this is one of the most important moments, since after the war the issue will be acute not so much about modernization or revival of the old, but about proposals for the fundamentally new approaches to environmental restoration, including proposals for digitalization or other technologies in the field of collection, transmission and analysis of information and data related to the environment.

The main initial steps towards the country's ecological restoration should take place in the areas of atmospheric air, land and water resources, nature reserves, waste management, ensuring energy security, and increasing environmental education and the role of the public in environmental issues.

To solve the problems of post-war environmental restoration within the framework of our topic, it is worth focusing on the following tasks of providing legal instruments regarding: data collection (in the form of either access to information or environmental monitoring), data transmission (in an easy, accessible and, above all, modern form) and data analysis, which should be carried out by the party that makes decisions on issues related to the negative impact on the state of the environment.

Keywords: public, civic participation, legal instruments information/data collection and transmission, citizen science, digitalization, environmental monitoring.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.324750>

УДК 343.98:351.77](477) + 343.35 + 351.74

О. В. Матвєєвський, старший викладач

Одеський державний університет внутрішніх справ

Кафедра кримінально-правових дисциплін Інституту права та безпеки

вул. Успенська, 1, Одеса, 65014, Україна

e-mail: lydmilavasilivna2977@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-9876-7791>

І. В. Столярова, завідувач відділу фізичних, хімічних, біологічних досліджень

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

Міністерства юстиції України

вул. Рішельєвська, 8, Одеса, 65026, Україна

e-mail: irina.stoliarov@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-2255-9719>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті здійснюється комплексний аналіз правових та організаційних аспектів, пов'язаних із вдосконаленням процесу призначення та проведення судових експертиз наркотичних засобів при розслідуванні правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків в умовах воєнного стану. Розглядаються актуальні виклики, які постають перед судово-експертною діяльністю, зокрема труднощі, обумовлені колізіями у чинному законодавстві, відсутністю єдиних методик розслідування даних злочинів, а також недостатньою взаємодією між правоохоронними органами й експертними установами.

Окрему увагу приділено аналізу нормативно-правових та організаційних проблем, які впливають на ефективність роботи судових експертів, таких як відсутність чіткої та узгодженої нормативно-правової бази, що регулює діяльність судових експертів, призводить до суперечності. У деяких випадках закони та підзаконні акти можуть не надавати чітких визначень основних термінів, які використовуються в процесі судової експертизи. Водночас вивчено організаційні проблеми, серед яких виділяються недостатня кількість кваліфікованих фахівців у галузі експертизи наркотичних засобів, недостатня взаємодія між слідчими та експертами, що погіршує здатність швидко й якісно виконувати завдання в умовах воєнного стану. Запропоновано практичні рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правового та організаційного регулювання проблеми шляхом розробки уніфікованих стандартів та процедур участі спеціалістів-хіміків у проведенні розслідування кримінального правопорушення, а також запровадження системи взаємозв'язку слідчого та спеціаліста. Особливий акцент зроблено на необхідності

розвитку цифрових технологій для покращення взаємодії між експертами та слідчими, включаючи електронні платформи для обміну даними, що сприятимуть підвищенню оперативності й точності розслідувань. Практична значущість дослідження полягає у формуванні цілісного підходу до розв'язання проблем судово-експертної діяльності у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів в умовах воєнного стану.

Ключові слова: спеціаліст-криміналіст, наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори, кримінальне провадження, слідчий, експерт, слідчі дії, правова та організаційна робота, розкриття та розслідування.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження судової експертизи під час воєнного стану полягає в забезпеченні справедливості та правосуддя в умовах збройного конфлікту, коли збір доказів стає складнішим, потреба у фаховому аналізі зростає, а наркоманія та наркобізнес залишаються такою ж глобальною загрозою, як війна, ядерна зброя, екологічна катастрофа, міжнародний тероризм [1]. В умовах воєнного стану поширення наркотиків становить серйозну загрозу національній безпеці будь-якої держави. Ефективна протидія незаконному обігу наркотичних засобів вимагає комплексного підходу з боку правоохоронної системи. У цій статті проаналізовано ключові проблеми практичної взаємодії суб'єктів розслідування під час застосування спеціальних знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовими проблемами та дослідженнями, пов'язаними із правовими засадами призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів переймалося багато науковців. Зокрема, актуальні питання організації проведення експертиз наркотичних засобів та проблематику застосування окремих форм спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів досліджували: О. А. Вовчанська, Н. А. Запорощенко, О. В. Іванова, Н. М. Косміна, Н. М. Прокопенко, А. П. Сакаль, Д. Ю. Стригун, Л. Г. Чистова та інші автори [1]. Окремі аспекти порушених питань були предметами досліджень таких науковців, як В. Д. Берназ, В. І. Гончаренко, Г. І. Грамович, А. І. Дворкін, Г. Б. Дергай, Л. М. Ісаєва, А. В. Іщенко, І. П. Красюк, М. В. Костицький, О. А. Кравченко, Є. Д. Лук'янчиков, В. К. Лисиченко, В. М. Махов, І. В. Пиріг, Р. Д. Рахунов, Б. В. Романюк, Н. А. Селіванов, З. М. Соколовський, В. М. Тертишник, В. В. Циркаль, В. І. Шиканов, М. Г. Щербаковський [2].

Ми ж хотіли надати аналіз організаційно-тактичної регламентації участі спеціаліста-хіміка в розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконними діями з наркотичними речовинами. Ці дослідження підкреслюють важливість правової та організаційної діяльності при проведенні розслідувань правопорушень даної категорії, що є ключовими для ефективної боротьби з незаконним обігом наркотиків.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати та оцінити чинне законодавство, окремі методики розслідування кримінальних правопорушень, щодо незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсором, які регулюють участь фахівців у розкритті цих правопорушень, порядку призначення та проведення експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, виявити проблеми та недоліки існуючої правової та методичної бази і запропонувати рекомендації щодо вдосконалення

правового та організаційного регулювання експертиз з урахуванням сучасних наукових та технічних досягнень.

Виклад основного матеріалу. Розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків має свої особливості, однією з яких є специфіка предмета злочину. Згідно з Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» введеним в дію Законом ВР № 61/95-ВР від 15.02.1995 р. [3], під наркотичними засобами розуміються речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» [4]. Разом з тим цей перелік не надає нам визначення цих речовин, а лише вказує назви та ступінь їх заборони.

Таким чином, це речовини, які загальним рішенням державної влади, або виключені з обороту, або обмежені в ньому, і в обох випадках знаходяться під жорстким державним контролем. Речовини, що беруть участь у незаконному обігу наркотиків, численні та різноманітні, мають свої індивідуальні зовнішні ознаки (колір, консистенцію, запах), різний якісний склад та кількісні показники. Нині під контролем перебувають понад 400 наркотичних засобів та психотропних речовин [5]. Постійно з'являються нові синтетичні речовини так званого «дизайнерського» ряду зі складною та різноманітною хімічною структурою та потужними психоактивними властивостями. Таким чином, специфіка предмета злочинів така, що без участі фахівця, який володіє відповідними знаннями в даній галузі, боротьба зі злочинами цієї категорії неможлива. Безумовно, йдеться насамперед про встановлення самого предмета злочину, який є обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого відповідними нормами кримінального законодавства.

В цілому успіх розслідування, як на початковому етапі збору інформації, так і під час проведення наступних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів безпосередньо залежить від правильної оцінки всіх складових слідчої ситуації. Від того, наскільки якісно будуть виявлені та зафіксовані всі обставини та сліди злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків, залежить надалі весь результат справи. І роль особи, яка володіє спеціальними знаннями у відповідній галузі, безумовно, потрібна і важлива. При цьому слід мати на увазі не тільки застосування основного арсеналу техніко-криміналістичних засобів, що використовуються під час проведення слідчих дій, а й супровід процесу розслідування спеціалістом відповідного профілю.

В даний час у структурах експертно-криміналістичних підрозділів МВС України функціонують відділи (відділення або групи) спеціальних досліджень, основною функцією яких є експертно-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом контрольованих речовин. Співробітники даних підрозділів мають спеціальну (хімічну, біологічну, фармакологічну, фізичну та іншу) базову освіту та комплекс найскладнішого аналітичного обладнання для здійснення своєї діяльності [2].

Проте практичними працівниками роль фахівців такого профілю явно занижується. Причинами такого підходу можна вважати:

- «розмитість» меж спеціальних та неспеціальних знань у досудовому розслідуванні;
- відсутність чіткого розмежування питань, пов'язаних із формами їх використання;

- слабка поінформованість слідчих, дізнавачів та оперативних працівників про сучасні можливості фахівців відділів спеціальних досліджень;
- недостатня організація застосування криміналістичних знань на місцях.

У результаті цього практика залучення фахівців даного профілю тільки для проведення попередніх досліджень і судових експертиз, що склалася за роки існування методів розкриття і розслідування правопорушень даної категорії, ігнорує їх участь на інших етапах кримінального судочинства. В наявності недостатній рівень взаємодії підрозділів слідства та дізнання з експертами.

Тим часом, законодавство виділяє два напрямки діяльності обізнаних осіб:

- як спеціаліст на стадії порушення кримінальної справи (невідкладні слідчі дії, оперативно-розшукові заходи, попередні дослідження) та після порушення кримінальної справи (наступні слідчі дії);

- як експерт під час проведення судових експертиз [6].

Розглянемо певні практичні аспекти застосування спеціальних знань при виявленні та розслідуванні злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків. Структура і чисельність більшості експертних підрозділів органів внутрішніх справ (далі – ОВС) така, що за практику, що склалася, до складу чергової слідчо-оперативної групи (далі – СОГ), згідно з затвердженим графіком чергувань, включають спеціаліста-криміналіста. Ці співробітники мають спеціальну криміналістичну підготовку та певні навички роботи як спеціаліста при проведенні слідчих дій.

Експерти підрозділів спеціальних видів досліджень або чергують відповідно до іншого, окремого від спеціалістів-криміналістів графіка виключно для проведення досліджень. Крім того, для невеликих (зазвичай районних) підрозділів поліції можливість роботи з експертами відділень спеціальних видів досліджень дуже складна. Ці спеціалісти знаходяться від районних підрозділів на великій відстані і їх залучення не можливе.

Тому стає очевидним, що провести елементарний огляд виявленої та вилученої речовини, можливо лише силами спеціаліста-криміналіста, який не має знань спеціаліста відповідного профілю. Здавалося б, вказати стандартні характеристики об'єкта (колір, консистенцію, запах) у протоколі слідчої дії при проведенні огляду місця події, обшуку, виїмки, особистого огляду не складно. Але, на жаль, практика досить часто стикається з ситуацією невідповідності описів речовини в протоколах слідчих дій і в подальшому висновку експерта. Наприклад, в ході огляду речовини оперативні працівники або експерт-криміналіст вказують структуру об'єкта, яка надалі не збігається із зазначеним експертом у довідці про дослідження.

Насправді це все легко пояснити. Сприйняття структури об'єктів у кожної людини індивідуальні. Крім того, на сприйняття впливають зовнішні фактори (умови огляду, відсутність «професійного погляду», зовнішні подразники тощо) [5]. Та й самі об'єкти мають зовнішні ознаки, не характерні для об'єктів традиційних криміналістичних досліджень, особливо це стосується рослинних сумішей. У ході подальшого розслідування питання невідповідності структури (як, втім, та інших ознак об'єкта) у висновку експерта, зазначеному при початковому огляді, часто віддається на «відкуп» експерту. У разі потреби його ж за даною розбіжністю допитують слідчі та викликають до суду за клопотанням адвокатів.

Стратегія поведінки початкових учасників огляду у цій ситуації розвивається за принципом: «а я так бачив», «і взагалі, я не фахівець у цьому питанні, наступного разу викликайте експерта-хіміка», «...було погано видно, бо було темно».

Багато експертів, проводячи експертизу, виходять із становища наступним чином. Вони використовують у висновку експерта формулювання «колір речовини в умовах природного (штучного) освітлення сприймається експертом як...». В інших випадках такі ситуації регулюються результатами допиту експерта в ході попереднього розслідування та в суді, про що вказувалося вище.

Насправді, зазвичай, даний факт впливає на результат розслідування. Для адвокатів це лише зайва зачіпка і відпрацьована схема захисту, яка забирає час у всіх суб'єктів розслідування, створює певний психологічний дискомфорт і в так непростій психологічній ситуації розслідування. Зрозуміло, що задіяти експерта-хіміка в умовах дефіциту таких співробітників на місцях, окрім експертиз, ще й для участі у слідчих діях іноді є недозволеною розкішшю. Тим не менш, його присутність у ході огляду речовини дозволила б у певних ситуаціях, по-перше, грамотніше і повніше підійти до опису об'єкта, по-друге, «полегшити» свою майбутню роботу при проведенні експертиз, уникнувши різних підходів та інтерпретацій в описі.

Хотілося б особливо звернути увагу на такий факт. Практиці відомі курйозні випадки, коли оперативні співробітники, які здійснюють початковий збір інформації, бажаючи провести більш «детальний і якісний» огляд наркотику, проводять зважування речовини на вагах сумнівного походження, та ще й з упаковкою, вказуючи отриману масу у протоколі слідчої дії.

Встановлення точної маси наркотику є необхідною умовою для кваліфікації злочину. При дослідженні речовини в лабораторії експерти користуються лише спеціальною аналітичною вагою певного класу точності, що має сертифікат метрологічної перевірки. Не залишає сумнівів, що розбіжність, що виникає при цьому, в такій важливій характеристиці об'єкта, як маса, доводиться пояснювати експерту на допиті в суді.

Проводячи аналіз практики розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, учасники проведення слідчих дій часто звертають увагу на так звані традиційні сліди у криміналістиці. Тим часом, на місці правопорушення можуть бути залишені сліди, специфічні лише для цього виду злочину [2]. Крім самої речовини на місцях можуть бути виявлені:

- прекурсори, сировинні компоненти, реактиви та різне обладнання;
- супутні лікарські препарати;
- пристосування для вживання;
- різні об'єкти з матеріальними слідами, що стосуються виготовлення, переробки, вживання;
- спеціальна хімічна література;
- рукописні записи із методиками синтезу;
- ваги та упаковка для розфасовки та багато іншого.

Найчастіше учасники обшуку, ігноруючи участь фахівців, вилучають весь арсенал об'єктів за принципом «про всяк випадок», ускладнюючи тим самим роботу собі та створюючи величезний та безглуздий обсяг експертної роботи. Очевидно, що присутність фахівця у таких ситуаціях допоможе провести

кваліфікований відбір об'єктів, які мають безпосереднє відношення до події злочину, а також зорієнтувати слідчого з огляду на перспективу розслідування. Крім того, при обшуку в підпільних лабораторіях з виготовлення наркотиків присутність фахівця диктується міркуванням безпеки, оскільки серед об'єктів, що вилучаються, можуть бути агресивні рідини і отруйні речовини [1].

Вважаємо, що важливим моментом на етапі початкового збору інформації можуть бути мікросліди (слідові кількості) наркотичних засобів, виявлення та фіксація яких у звичайних умовах скрутна. Слідові кількості наркотиків можуть бути присутніми на будь-яких об'єктах, а також на самому затриманому (піднігтьовий вміст, долоні рук, одяг). Практика знає випадки, коли в типовій слідчій ситуації «скинутого» наркотику виявлені сліди (витруси з кишень, сліди на долонях, піднігтьовий вміст) буквально рятували ситуацію, дозволяючи використовувати отриману інформацію в тактичних прийомах для викриття підозрюваного під час допиту.

У разі сучасного технічного оснащення чутливість устаткування настільки висока, що дозволяє зафіксувати мінімальну кількість наркотику. Сучасне хроматографічне обладнання з мас-селективними детекторами «уловлює» мікросліди до 10-14-10-12 г. І якщо вилучення самого передбачуваного об'єкта-носія не становить складності, то при вилученні мікрослідів, локалізованих на людині та її одязі, є свої особливості, що вимагають дотримання відповідних правил, про що неодноразово згадується у різних джерелах.

Змив з кожної руки необхідно проводити різними тампонами і упаковувати окремо. На експертизу дані об'єкти надаються разом із контрольним чистим тампоном, який відокремлюється від того самого матеріалу (вата, марля, диски). Проте, практично зустрічаються випадки виробництва змивів одним тампоном з обох рук, або упаковкою змивів з різних рук в один пакет, а також без контрольного зразка. У всіх вищезазначених випадках обов'язкова присутність спеціаліста-хіміка, оскільки некваліфіковані дії інших учасників СОГ при збиранні інформації та упаковці вилучених об'єктів можуть призвести до втрати слідів та втрати їхньої доказової значущості в подальшому.

Найголовнішим видом використання спеціальних знань при розслідуванні справ, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, є висновок експерта. Результати призначеної експертизи відносяться до одного з основних доказів у справах цієї категорії. Стандартна схема призначення експертиз зводиться до того що, слідчим виноситься постанова про призначення експертизи, яка з досліджуваними об'єктами доставляється в експертно-криміналістичний підрозділ. Після вступу експертиза доручається експерту з урахуванням завантаженості, спеціалізації, компетентності.

Практика показує, що до призначення експертиз фахівці залучаються епізодично. Як правило, ініціатори експертизи переписують стандартне формулювання питань із попередніх постанов та ухвал, а іноді ставлять питання, недоцільні в ситуації. Так, наприклад, постановка питання про однорідність речовини у разі здійснення збуту наркотичного засобу, а також вилученого під час обшуку, звичайно, буде доцільною. Але коли в однієї людини в одній кишені в ході особистого огляду вилучено два пакунки, питання про однорідність не завжди доречне, тим більше експертиза цього виду досить трудомістка за своїм

змістом, що потребує великих часових витрат. Особливо бувають недоречні питання в постановках та ухвалях про призначення додаткових або повторних експертиз про масу речовини з урахуванням її використання в первинній експертизі. Дані відомості обов'язково вказуються експертом у ході проведення первинної експертизи.

При розслідуванні таких злочинів у певних ситуаціях необхідне призначення комплексу експертиз, таких як дактилоскопічна і трасологічна експертизи. Дактилоскопія особливо необхідна в умовах неочевидності, коли особу, причетну до скоєння злочину, виявити важко. Трасологічна експертиза має значення при порівнянні фрагментів упаковки наркотику щодо належності до єдиного цілого. При цьому у разі порівняння пакунків між собою та позитивного висновку про належність єдиного цілого у певних випадках можна уникнути призначення експертизи щодо однорідності вмісту упаковок, тим самим уникнувши значних трудових та тимчасових витрат.

Допомога фахівця в перерахованих випадках необхідна для орієнтування слідчого в колі можливостей і вирішуваних за допомогою експертизи завдань, у послідовності призначення експертиз, для формування поставлених питань, а також у підготовці об'єктів для експертного дослідження з урахуванням їх специфічних особливостей. Саме всебічний підхід до призначення експертиз дозволить слідчому у перспективі отримати максимум доказової інформації.

Таким чином, спеціальні пізнання при розслідуванні злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків у сучасній практиці не завжди використовуються в повному обсязі та потребують певного коригування. Питання залучення спеціалістів даного профілю має вирішуватися комплексно як на місцях, так і регулюватися на вищих рівнях.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищесказане, хотілося б рекомендувати практичним працівникам органів слідства максимально залучати фахівців відповідного профілю:

- до проведення оперативно-розшукових та слідчих дій, особливо на початковому етапі збору інформації про подію злочину, пов'язаного з незаконним обігом наркотиків, для надання постійної експертної консультативної допомоги працівникам СОГ;
- до проведення експертами-хіміками регулярних теоретичних та практичних занять зі слідчими, дізнавачами та оперативними працівниками у рамках службової підготовки, а також нарад з обговоренням проблемних питань;
- розробка спільних інформаційних листів та методичних рекомендацій;
- обмін позитивним досвідом із регіонами.

Вся ця робота сприятиме покращенню інформаційної взаємодії між учасниками СОГ, підвищенню якості проведення слідчих дій, а отже, та ефективності розслідування злочину загалом.

Список використаної літератури

1. Литвиненко Д. О., Шульженко А. В. Судова експертиза під час воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 8. С. 419-421. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/98>.
2. Калиновська О. І. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів,

- пов'язаних із незаконним збутом наркотичних засобів. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 2 (107). С. 184-190.
3. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15 лютого 1995 р. № 61/95. Дата оновлення 16.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
 4. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text>.
 5. Ващенко І. О. Теоретичні та прикладні основи використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 39. С. 133-135. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.30>.
 6. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

References

1. Lytvynenko, D. O., & Shulzhenko, A. V. (2024). Forensic examination during martial law. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (8), 419-421. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/98> [in Ukrainian].
2. Kalinovska, O. I. (2018). The use of special knowledge in the investigation of crimes related to the illegal distribution of narcotic drugs. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, (2)(107), 184-190 [in Ukrainian].
3. Law of Ukraine on narcotic drugs, psychotropic substances, and precursors No. 61/95 (February 15, 1995). Status as of August 16, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр#Text> [in Ukrainian].
4. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the approval of the list of narcotic drugs, psychotropic substances, and precursors No. 770 (May 6, 2000). Status as of November 15, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п#Text> [in Ukrainian].
5. Vashchenko, I. O. (2019). Theoretical and applied foundations of using special knowledge in the investigation of crimes in the sphere of drug trafficking. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiia*, (39), 133-135. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.30> [in Ukrainian].
6. Law of Ukraine on forensic examination No. 4038-XII (February 25, 1994). Status as of January 1, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

O. V. Matvieievskyi, Senior Lecturer
Odesa State University of Internal Affairs
the Department of Criminal Law Disciplines, Institute of Law and Security
1 Uspenska St, Odesa, 65014, Ukraine,
e-mail: lydmilavasilivna2977@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0004-9876-7791>

I. V. Stoliarova, Head of the Department of Physical,
Chemical, Biological Research
Odesa Research Institute of Forensic Science
Ministry of Justice of Ukraine
8 Rishelievskaya St, Odesa, 65026, Ukraine
e-mail: irina.stoliarov@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-2255-9719>

**CERTAIN ASPECTS OF IMPROVING THE LEGAL AND
ORGANIZATIONAL FRAMEWORK FOR THE APPOINTMENT AND
CONDUCT OF FORENSIC EXAMINATIONS OF DRUGS IN THE
INVESTIGATION OF OFFENSES RELATED TO ILLEGAL DRUG
TRAFFICKING UNDER MARTIAL LAW**

Summary

The article provides a comprehensive analysis of legal and organizational aspects related to improving the process of prescribing and conducting forensic examinations of narcotic drugs when investigating offenses related to illegal drug trafficking under martial law. The current challenges facing forensic expertise are considered, in particular, difficulties caused by conflicts in current legislation, the lack of unified methods for investigating these crimes, as well as insufficient interaction between law enforcement agencies and expert institutions.

Special attention is paid to the analysis of regulatory and organizational problems that affect the effectiveness of experts, such as the lack of clear regulation of procedures and standards, which makes it difficult to achieve high accuracy and transparency of expert activities and affects subsequent expert conclusions. At the same time, organizational problems were studied, among which the insufficient number of qualified specialists in the field of drug examination, insufficient interaction between investigators and experts, which impairs the ability to quickly and efficiently perform tasks in martial law conditions, are highlighted.

The article offers practical recommendations for improving the regulatory and organizational regulation of the problem by developing unified standards and procedures for the participation of chemical specialists in the investigation of a criminal offense, as well as introducing a system of communication between the investigator and the specialist. Special emphasis is placed on the need to develop digital technologies to improve interaction between experts and investigators, including electronic platforms for data exchange, which will contribute to increasing the efficiency and accuracy of investigations. The practical significance of the study lies in the formation of a holistic approach to solving the problems of forensic expertise in the field of combating illicit drug trafficking in martial law conditions.

Keywords: forensic specialist, narcotics, psychotropic substances, precursors, criminal proceedings, investigator, expert, investigative actions, legal and organizational work, disclosure and investigation.

О. М. Миколенко, докт. юрид. наук, професор

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

e-mail: mikolenkoalena@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2080-413X>

СУТНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ ГУМАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЙОГО ІНСТИТУТІВ

В статті розкрито сутність і загальні тенденції гуманізації кримінального процесуального законодавства України та його інститутів. Доведено, що гуманізація кримінального процесуального законодавства втрачає сенс свого існування у випадках, коли починає руйнівню (негативно, неефективно, суспільно шкідливо) впливати на вирішення поставлених перед кримінальним провадженням завдань та на досягнення його цілей. Тобто завдання та цілі кримінального провадження є тими критеріями, за допомогою яких можна визначити межі впровадження і реалізації гуманістичної філософії у кримінальну процесуальну діяльність, у кримінальне процесуальне право та кримінальне процесуальне законодавство. На прикладі альтернативних (позасудових) способів врегулювання конфліктів в кримінальному провадженні було показано як загальні особливості гуманізації сучасного кримінального процесуального законодавства України, так і послідовний алгоритм механізму гуманізації мирової угоди у кримінальному провадженні, починаючи з прав учасників кримінального провадження, участі медіатора, особливостей винесення судових рішень та особливостей їх виконання.

Ключові слова: гуманізація, процес, судочинство, суддя, судові рішення, медіація, альтернативний (позасудовий) спосіб врегулювання конфліктів, кримінальне судочинство, учасники кримінального провадження, мирова угода, кримінальне процесуальне законодавство.

Постановка проблеми. В наукових джерелах достатньо багато уваги приділяється підставам та напрямам гуманізації кримінального законодавства [1, с. 539-541; 2, с. 405-410; 3, с. 287-292] і вкрай замало публікацій в спеціальній літературі, які присвячені особливостям та загальним тенденціям гуманізації кримінального процесуального законодавства [4]. Це породжує низку питань, які потребують відповіді як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Наприклад, чи обмежується процес гуманізації законодавства лише сферою матеріального права, тоді як процесуальне право взагалі не піддається оцінюванню через призму категорії «гуманізація»? Якщо ж гуманізація законодавства є соціально-правовим процесом, який розповсюджується на весь спектр публічного законодавства, до якого відносяться як кримінальне, так і кримінальне процесуальне, то в чому ж тоді його сутність та чи існують відмінності в гуманізації кримінального та кримінального процесуального законодавств?

Вважаємо, що гуманізація кримінального процесуального законодавства є однією із найбільш важливих та одночасно складних процесів кримінального судочинства, а тому є актуальним предметом дослідження в кримінальному процесуальному праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гуманізація законодавства ґрунтовно досліджувалась в працях таких вчених як: І. Л. Беспалько, В. Б. Дацюк, Т. І. Дмитришина, О. М. Дуфенюк, К. К. Мальцева, Н. М. Парасюк, В. М. Попович, В. В. Рожнова та інших науковців. Втім, дослідники намагаються розглядати цю проблематику виключно через призму пом'якшення кримінального примусу по відношенню до окремої особи, яка вчинила протиправне діяння у вигляді кримінального правопорушення, тоді як «гуманізація законодавства» як певна соціально-правова тенденція (тренд), який охопив собою всі сфери публічного права, має не тільки більшу сферу свого розповсюдження та застосування, а й більш глибоке змістовне наповнення. Зокрема, якщо на доступному для пересічного громадянина України рівні характеризувати сутність гуманізації законодавства, то вона полягає в «людяності» публічного законодавства, яке формується не тільки навколо інтересів держави і не виключно для функціонування держави (державо-центристський підхід, що домінував в радянському публічному законодавстві), а й для максимального забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина (людино-центристський підхід, який впроваджується в публічне законодавство України останні тридцять років). Наприклад, слушну думку стосовно цього висловлює В. Т. Маляренко, який стверджує: «Держава поступово відходить від тоталітарних уявлень у судочинстві і переходить до більш гуманних норм, спрямованих на захист прав та інтересів людини» [5, с. 332].

Власне тому «гуманізація законодавства» є соціально-правовим явищем та процесом, який охоплює сьогодні не тільки кримінальне право, а й всі інші галузі та інститути публічного права, серед яких особливе місце посідає і кримінальне процесуальне право України.

Мета статті. Метою написання статті є визначення сутності і тенденцій гуманізації кримінального процесуального законодавства України та його інститутів.

Виклад основного матеріалу. В філософсько-енциклопедичній літературі термін «гуманізм» визначають як:

- «вищу самодостатню значимість людини і все антилюдське (у науковий обіг введений Ф. Нітгаммером)» [6, с. 607-608];
- «людяність у суспільній діяльності, у ставленні до людей» [6, с. 607-608];
- «загальну міру свободи, рівності та справедливості в суспільстві, що повинна визначати конкретний зміст правової норми» [6, с. 607-608].

З моменту визнання суспільствами країн світу людини найвищою соціальною цінністю, яка є мірилом для діяльності сучасної держави (для законодавчої, виконавчо-розпорядчої діяльності органів державної влади та для здійснення ними правосуддя), спочатку у філософському, а потім і в правовому обігу виникло поняття «гуманізм». В історичному аспекті можна говорити про різні етапи і рівні впровадження та реалізації гуманістичних ідей як в національні правові системи країн світу, так і в окремі галузі публічного права України.

Особливості прояву гуманістичних ідей можна також досліджувати на рівні правотворення, законодавчої діяльності і на рівні реалізації норм публічного пра-

ва (правосуддя, правоохоронна діяльність, публічно-сервісна діяльність, тощо). Наприклад, на сучасному етапі розвитку суспільства та держави такі принципи як демократизм, законність, гуманізм і інші є фундаментальними засадами правотворчої діяльності, адже вони покладені в її основу. Тобто принцип гуманізму займає визначальне місце серед принципів правотворення, а його втілення у правотворчу практику, як стверджує О. І. Донченко, «пов'язано з основними вимогами формування та розвитку громадянського суспільства, правової держави, а також ефективного функціонування всієї правової системи, оскільки він відіграє вихідну роль у всій системі основоположних принципів права та забезпечує системний взаємозв'язок між ними» [7, с. 4-8]. В національному законодавстві України за останні п'ять років можна знайти такі результати правотворчої діяльності, які викликають сумніви щодо їхньої відповідності вимогам принципу гуманізму. Тобто в юридичній науці сьогодні виникла необхідність не тільки давати узагальнену характеристику змісту принципу гуманізму, а й визначати «межі» та «правила» його використання, бо виникають ситуації, коли в одних сферах існуючих правовідносин принцип гуманізму має реальну реалізацію, а в інших, він або взагалі відсутній, або ж його реалізація ледь-ледь помітна.

С. Чеботарьов, наприклад, досліджуючи гуманізм як принцип права, стверджує: «Гуманізм – це багатозначне явище, представлене в кількох смислових значеннях: назва руху, ідейних напрямів в епоху Відродження; назва сфери теоретичного знання (гуманітарні науки); визначення моральних якостей людини; як фактор усебічного розвитку особистості; виявлення особливого ставлення до людини; як принцип світогляду тощо» [8, с. 205].

Дійсно, в праві існує велика кількість багатозначних явищ, які набувають своєї багатозмістовності не тому, що один і той же термін використовується для пояснення різноманітних правових явищ (наприклад, термін «правові засоби»), а тому, що правове явище, як об'єкт дослідження, має безліч предметів дослідження (наприклад, держава як правове явище може досліджуватись через її історію, теорію, форму правління, політичний режим та ін.). Теж саме відбувається і з поняттям «гуманізм». Цим поняттям можна охарактеризувати:

1) певний світоглядний напрямок (науковий, релігійний, ідеологічний та ін.), які можуть проявити себе не тільки на рівні ідей (у вигляді наукових концептів), а й в матеріальному світі (в результатах творчої діяльності та ін.). Зокрема, С. Г. Гусарев вважає, що «гуманізм є основоположною ідеєю права» [9, с. 47-49];

2) процес перетворень в певній сфері суспільного життя (наприклад, гуманізація кримінальної відповідальності). Наприклад, С. В. Чабур стверджує: «Принцип гуманізму у правотворчій площині передбачає спрямованість нормативно-правового акту на максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб людини, затвердження і захист гуманістичних засад права» [10, с. 70];

3) особливості взаємодії та взаємовідношення людей між собою та суб'єктів публічної влади з фізичними особами. Наприклад, С. М. Жуков стосовно цього зазначає: «Гуманістична спрямованість – це ставлення до особистості як до найвищої цінності та визнання її права на свободу, щастя, вільний всебічний розвиток, максимальний прояв своїх можливостей та здібностей» [11, с. 38];

4) моральні якості людини, які часто враховуються в правотворчій і правозастосовній діяльності. Наприклад, Закон України «Про державну службу» до

керівників органів державної влади висуває наступну вимогу – «поєднання повсякденної вимогливості до підпорядкованих державних службовців з постійною турботою про них, виявленням поваги до їхньої честі та гідності, забезпеченням гуманізму та справедливості» [12, ст. 61].

Вищезазначеним висновкам суперечать думки О. І. Донченко, яка стосовно принципу гуманізму зазначає: «Будучи фундаментальним принципом, він має однаковий прояв у всіх галузях права, проте відображення і вплив деяких його вимог різняться та залежать від специфіки і характеру правовідносин тієї чи іншої галузі права, а отже і способів владного впливу на ці відносини» [7, с. 4-8]. З цими думками погоджуємось лише частково, адже будь-який принцип не може мати «однаковий прояв» у всіх галузях права. Навіть такий фундаментальний принцип як принцип законності по-різному проявляє себе в публічних та приватних галузях права. Скоріш за все, мова йде про «однакову вимогу» даного принципу до всіх галузей права, яка полягає у наступному – будьте максимально «людяними» та приближеними до потреб людини і громадянина. Тоді як об'єм та межі впровадження принципу гуманізму в норми чинного законодавства та в правозастосовну діяльність суттєво будуть залежати від специфіки кожної галузі права, в тому числі і кримінального процесуального права.

Як бачимо, процес гуманізації законодавства в наукових джерелах намагаються розглядати через призму особливостей реалізації принципу гуманізму (виключення складають в основному публікації з проблем гуманізації кримінального законодавства). Подібний підхід використовується і в наукових джерелах, які присвячені проблемам кримінального процесу та кримінального процесуального законодавства. Втім, цьому питанню хочемо приділити більше уваги.

Як вже було зазначено вище, гуманізм як соціально-правове явище та принцип гуманізму в кримінальному процесуальному праві України набувають свого специфічного прояву та значення.

Наприклад, О. М. Дуфенюк, оперуючи такими категоріями як «гуманізм», «гуманістичні цінності» і «гуманізація кримінального процесу» [13, с. 229], звертає увагу на те, що «гуманістична філософія» набула свого прояву в наукових джерелах з кримінального процесуального права за наступними двома напрямками:

1) засади та принципи кримінального провадження через призму дотримання, забезпечення і захисту прав та свобод людини в кримінально-процесуальних правовідносинах (Л. М. Лобойко, Л. Д. Удалова та ін.) [13, с. 230];

2) гуманізм в кримінально-процесуальних правовідносинах як результат міждисциплінарних досліджень, де кримінальна процесуальна діяльність розглядається: а) як вид правоохоронної діяльності (В. Г. Фатхутдінов); б) як частина правосуддя, яке має своє наукове підґрунтя - «філософію правосуддя» (В. С. Бігун); в) в умовах євроінтеграції України в ЄС (С. Г. Попеляєв) [13, с. 230].

Тобто О. М. Дуфенюк констатує, що гуманізація кримінального процесуального законодавства не була предметом жодного комплексного ґрунтового дослідження. Проблеми гуманізму в кримінальному провадженні та гуманізації кримінального процесу лише фрагментарно (частково) висвітлювалися в науковій літературі як елемент більш загального комплексного дослідження.

Дослідивши історію виникнення терміну «гуманізм» в кримінальному процесуальному праві В. В. Рожнова вказує:

- «термін “гуманізм” (або “гуманізація”) з’явився в процесуальній літературі нещодавно, хоча питання взаємовідносин держави та особи, гарантій прав особи в цих відносинах, філософські проблеми права та його моральні засади досліджувались юристами ще в ХІХ столітті» [14, с. 112-113];

- у період з початку 20-х і до кінця 40-х років ХХ століття питання гуманізму кримінальної процесуальної діяльності не розглядались;

- у період з початку 50-х років ХХ століття і до сьогодні в спеціальній літературі висвітлюються лише окремі аспекти гуманізму кримінальної процесуальної діяльності [14, с. 112-113].

Погоджуємось з тим, що державоцентристська концепція, яка була притаманна радянському кримінальному процесуальному праву, взагалі не оперувала поняттям «гуманізм», а тому максимум, що пропонувалося в науковій літературі того періоду, це державно-правовий механізм дотримання та реалізації прав фізичної особи в кримінальних правовідносинах.

Не погоджуємось з В. В. Рожною в тому, що вона одним періодом визначила (окреслила) і радянський етап розвитку кримінального процесуального права (з початку 50-х до кінця 80-х років ХХ століття), і сучасний етап розвитку кримінального процесуального права України (з початку 90-років ХХ століття по сьогодні). Ці два історичні етапи мають суттєві відмінності, які обов’язково слід було відобразити в науковій публікації.

Також В. В. Рожнова пропонує висновки, які заслуговують уваги з нашого боку.

По-перше, вчена наголошує: «Гуманізація кримінального процесу охоплює гуманізацію кримінального процесуального законодавства» [14, с. 112]. Ці думки потребують уточнення та додаткового пояснення, адже можна виділити декілька видів гуманізації в залежності від об’єкта, який підлягає гуманізації:

а) гуманізація кримінального процесу як виду публічно-владної діяльності, яка буде відображатись на змісті і формі здійснюваної діяльності (наприклад, будуть введені у структуру кримінального процесу додаткові етапи чи процесуальні дії, які будуть пом’якшувати примусовий вплив держави на особу, але, при цьому, не позначатись негативно на досягненні цілей та вирішенні завдань кримінального провадження, що передбачені КПК України);

б) гуманізація кримінального процесуального права як системи загальнообов’язкових правил поведінки, яка буде відображатись на змісті та способах кримінального процесуально-правового впливу (наприклад, поява та обґрунтування доцільності впровадження нових правових інститутів, які додатково забезпечують дотримання і реалізацію прав та свобод людини в кримінальних процесуальних правовідносинах);

в) гуманізація кримінального процесуального законодавства як системи нормативно-правових актів, серед яких головуюче місце посідає КПК України. Така гуманізація, на нашу думку, буде проявлятися в особливостях законодавчої техніки при нормуванні окремих положень КПК України, що стосуються забезпечення, дотримання і захисту прав людини в межах кримінального провадження (фіксація гуманістичної філософії в статтях КПК України в якості принципу, повноваження, обов’язку та ін.). Сьогодні терміни «гуманність» та «гуманізм» взагалі відсутні в статтях нормативно-правового акту, а про його

гуманістичну спрямованість можна говорити лише комплексно, тобто на основі аналізу усього загалу статей КПК України.

Тобто поняття «гуманізація кримінального процесу», «гуманізація кримінального процесуального права» та «гуманізація кримінального процесуального законодавства» за змістом тісно зв'язані між собою, але це не означає, що їх слід повністю ототожнювати. Наприклад, гуманізація кримінального процесу можлива виключно через гуманізацію кримінального процесуального законодавства, тоді як гуманізація кримінального процесуального законодавства відбувається не через гуманізацію кримінального процесу, а через зміни у свідомості суб'єктів законодавчої діяльності щодо реалізації завдань та досягнення цілей кримінального провадження. Хотілося б, щоб на ці особливості співвідношення понять і категорій кримінального процесуального права звертали увагу дослідники, які роблять перші кроки в юридичній науці.

По-друге, В. В. Рожнова наголошує: «Гуманізація кримінального процесуального законодавства має здійснюватися за певними напрямками та забезпечувати необхідний рівень демократизації відповідних правовідносин, рівень поваги, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, з однієї сторони, та ступінь їх обмеження задля вирішення завдань кримінального провадження – з іншої» [14, с. 112].

Дійсно, гуманізація кримінального процесуального законодавства втрачає сенс свого існування у випадках, коли починає руйнівню (негативно, неефективно, суспільно шкідливо) впливати на вирішення поставлених перед кримінальним провадженням завдань та на досягнення його цілей [15, ст. 2]. Іншими словами, завдання та цілі кримінального провадження є тими критеріями, за допомогою яких можна визначити межі впровадження і реалізації гуманістичної філософії у кримінальну процесуальну діяльність, у кримінальне процесуальне право та кримінальне процесуальне законодавство.

Розглянемо більш докладно прояв гуманізму в кримінальному процесуальному законодавстві на прикладі окремих його правових інститутів.

Розвиток альтернативних (позасудових) способів врегулювання конфліктів є одним з аспектів реформування кримінального процесуального законодавства України. Особливе місце серед таких альтернативних способів займає медіація. Медіація є одним із яскравих проявів в сучасному кримінальному процесуальному законодавстві України тенденцій щодо його гуманізації, адже за своєю суттю є «посередництвом з метою укладання угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим» [16, с. 3]. Більш того, медіація як інститут кримінального процесуального законодавства свідчить: 1) про більшу автономність учасників кримінального провадження від суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності; 2) про можливість вільного вибору між існуючими та передбаченими чинним законодавством способами вирішення спорів; 3) можливість досягнення цілей та вирішення завдань кримінального провадження оперативно, економно і з максимальним забезпеченням справедливості, як з боку його учасників, так і з боку держави.

Медіатор же, як специфічний учасник кримінальних процесуальних правовідносин, дещо змінює традиційне розуміння «процесуальних ролей» в кримінальному провадженні – «звинувачення», «захист», «арбітрування (суддівство)»

та ін. Наприклад, Н. Безхлібна зазначає: «Роль медіатора в кримінальному процесі – бути “маршалом”, тобто вести сторони вперед, просуваючись у дослідженні інтересів і пошуку варіантів вирішення» [17, с. 6].

За результатами медіації може бути укладена угода про примирення. В науковій літературі ми вже звертали увагу на те, що:

- «укладання угоди про примирення – це ні в якому разі не звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності, оскільки сторони угоди зобов’язані, крім іншого, узгоджувати міру покарання та звільнення від її відбування з випробуванням (якщо домовленості щодо такого звільнення мали місце та сторони дійшли згоди)» [18];

- «суд зобов’язаний переконатися у судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дії будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді» [18].

Також угода про примирення має особливий механізм набуття обов’язкового для виконання характеру. Якщо у кримінального суду не виникне ніяких сумнівів щодо змісту і форми укладеної угоди, то він ухвалює вирок, яким затверджує угоду та призначає винній особі міру покарання, яка була узгоджена сторонами угоди.

КПК України передбачає і наслідки невиконання угоди про примирення, адже потерпілий чи прокурор можуть звернутися до суду з клопотанням про скасування вироку, за результатами розгляду якої: а) суд скасовує вирок, яким затверджена угода; б) призначає розгляд справи в загальному порядку; в) якщо угода була ініційована на стадії досудового розслідування, то направляє матеріали провадження для завершення досудового розслідування в загальному порядку.

Тобто, на прикладі альтернативних (позасудових) способів врегулювання конфліктів в кримінальному провадженні було показано як загальні особливості гуманізації сучасного кримінального процесуального законодавства України, так і послідовний алгоритм механізму гуманізації мирової угоди у кримінальному провадженні, починаючи з прав учасників кримінального провадження, участі медіатора, особливостей винесення судових рішень та особливостей їх виконання.

Висновки і пропозиції. На підставі аналізу сутності і тенденцій гуманізації кримінального процесуального законодавства України були зроблені наступні висновки.

Наголошено на тому, що в наукових джерелах достатньо багато уваги приділяється підставам та напрямам гуманізації кримінального законодавства і вкрай замало публікацій в спеціальній літературі, які присвячені особливостям та загальним тенденціям гуманізації кримінального процесуального законодавства.

Зроблено висновок, що «гуманізація законодавства» є соціально-правовим явищем та процесом, який охоплює сьогодні не тільки кримінальне право, а й всі інші галузі та інститути публічного права, серед яких особливе місце посідає і кримінальне процесуальне право України.

З’ясовано, що гуманізм – це багатозначне явище, яке використовується в наступних значеннях: 1) як певний світоглядний напрямок (науковий, релігійний, ідеологічний та ін.), які можуть проявити себе не тільки на рівні ідей (у вигляді наукових концептів), а й в матеріальному світі (в результатах творчої діяльності

та ін.); 2) як процес перетворень в певній сфері суспільного життя (наприклад, гуманізація кримінальної відповідальності); 3) у вигляді особливостей взаємодії та взаємовідношення людей між собою та суб'єктів публічної влади з фізичними особами; 4) у вигляді моральних якостей людини, які часто враховуються в правотворчій і правозастосовній діяльності.

Встановлено, що гуманізація кримінального процесуального законодавства втрачає сенс свого існування у випадках, коли починає руйнівно (негативно, неефективно, суспільно шкідливо) впливати на вирішення поставлених перед кримінальним провадженням завдань та на досягнення його цілей. Тобто завдання та цілі кримінального провадження є тими критеріями, за допомогою яких можна визначити межі впровадження і реалізації гуманістичної філософії у кримінальну процесуальну діяльність, у кримінальне процесуальне право та кримінальне процесуальне законодавство.

На прикладі альтернативних (позасудових) способів врегулювання конфліктів в кримінальному провадженні було показано як загальні особливості гуманізації сучасного кримінального процесуального законодавства України, так і послідовний алгоритм механізму гуманізації мирової угоди у кримінальному провадженні, починаючи з прав учасників кримінального провадження, участі медіатора, особливостей винесення судових рішень та особливостей їх виконання.

Список використаної літератури

1. Григор'єва М. Є. Гуманізація кримінального законодавства: перспективи розвитку. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 539-541.
2. Попович В. М., Дацюк В. Б. Гуманізація кримінального законодавства України: проблеми, виклики та загрози. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 405-410.
3. Парасюк Н. М. Новий етап гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі: проблема відповідності. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 2 (53). С. 287-292.
4. Беспалько І. Л. Принцип гуманізму в кримінальному процесі України. Проблеми законності. 2011. Вип. 113. С. 140-149.
5. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 512 с.
6. Шумна Л. П. Доступність і гуманність як принципи соціального обслуговування. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2013. № 27. С. 604-609. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_81
7. Донченко О. І. Прояв принципу гуманності в деяких галузях права. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019. № 42. Том 1. С. 4-8.
8. Чеботарьов С. С. Гуманізм як принцип права України. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 65. С. 205-210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_65_26
9. Гусарев С. Г. Гуманізм як основоположна ідея сучасного правового світогляду. С. 47-50. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63812/09-Gusarev.pdf?%20sequence=1>
10. Чабур С. В. Принципи правотворчості. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2017. Вип. 2. С. 64-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2017_2_8.
11. Жуков С. М. Гуманізм як феномен, як світоглядний принцип нової парадигми освіти; гуманістичне виховання, становлення підростаючої особистості. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2011. Вип. 9. С. 37-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zppro_2011_9_8.
12. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. Відомості Верховної Ради

- України. 2016. № 4. Ст. 43.
13. Дуфенюк О. М. Актуалізація гуманістичних цінностей у ході кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С. 229-233.
 14. Рожнова В. В. Гуманістичний підхід до здійснення кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Том 2. С. 112-115.
 15. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
 16. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / Уклад.: Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. Львів: ПАІС, 2007. 296 с.
 17. Безхлібна Н. Медіатор: роль, статус і відповідальність. URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA012840.
 18. Миколенко О. М. Медіація як правовий інститут вирішення конфліктів (спорів) у кримінальному процесі України // *Актуальні проблеми кримінального права, кримінального процесу і криміналістики: теорія та сучасна практика: колективна монографія* / О. А. Чуваков, Т. О. Павлова, Б. М. Орловський [та ін.]; за ред. О. А. Чувакова. Одеса: Фенікс, 2022. С. 218-256.

References

1. Hryhor'yeva M. Ye. (2022). Humanizatsiya kryminal'noho zakonodavstva: perspektyvy rozvytku. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. № 11. S. 539-541 [in Ukrainian].
2. Popovych V. M., Datsyuk V. B. (2021). Humanizatsiya kryminal'noho zakonodavstva Ukrainy: problemy, vyklyky ta zahrozy. *Derzhava i pravo*. Vyp. 56. S. 405-410. [in Ukrainian].
3. Parasyuk N. M. (2023). Novyy etap humanizatsiyi kryminal'no-pravovoho vplyvu shchodo zastosuvannya pokarannya u vydi dovichnoho pozbavlennya voli: problema vidpovidnosti. *Elektronne naukove vydannya «Analitychno-porivnyal'ne pravoznavstvo»*. № 2(53). S. 287-292. [in Ukrainian].
4. Bepal'ko I. L. (2011). Pryntsyp humanizmu v kryminal'nomu protsesi Ukrainy. *Problemy zakonnosti*. Vyp. 113. S. 140-149. [in Ukrainian].
5. Malyarenko V. T. (2005). Perebudova Kryminal'noho protsesu Ukrainy v konteksti Yevropeys'kykh standartiv: monohrafiya. Kyiv: Yurinkom Inter. 512 s. [in Ukrainian].
6. Shumna L. P. (2013). Dostupnist' i humanist' yak pryntsypy sotsial'noho obsluhovuvannya. *Aktual'ni problemy prava: teoriya i praktyka*. № 27. S. 604-609. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_81. [in Ukrainian].
7. Donchenko O. I. (2019). Proyav pryntsypu humannosti v deyakykh haluzyakh prava. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Ser.: Yurysprudentsiya. № 42. Tom 1. S. 4-8. [in Ukrainian].
8. Chebotar'ov S. S. (2012). Humanizm yak pryntsyp prava Ukrainy. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 65. S. 205-210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_65_26. [in Ukrainian].
9. Husaryev S. H. Humanizm yak osnovopolozhna ideya suchasnoho pravovoho svitohlyadu. S. 47-50. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63812/09-Gusarev.pdf?%20sequence=1>. [in Ukrainian].
10. Chabur S. V. (2017). Pryntsypy pravotvorchosti. *Visnyk Chernivets'koho fakul'tetu Natsional'noho universytetu «Odes'ka yurydychna akademiya»*. Vyp. 2. S. 64-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2017_2_8. [in Ukrainian].
11. Zhukov S. M. (2011). Humanizm yak fenomen, yak svitohlyadnyy pryntsyp novoyi paradyhmy osvity; humanistychnye vykhovannya, stanovlennya pidrostayuchoyi osobystosti. *Pedahohichna osvita: teoriya i praktyka*. Vyp. 9. S. 37-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2011_9_8. [in Ukrainian].
12. Pro derzhavnu sluzhbu: *Zakon Ukrainy vid 10.12.2015*. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2016. № 4. St. 43 [in Ukrainian].
13. Dufenyuk O. M. (2014). Aktualizatsiya humanistychnykh tsinnostey u khodi kryminal'noho provadzhennya. *Pravo i suspil'stvo*. № 1. S. 229-233 [in Ukrainian].
14. Rozhnova V. V. (2014). Humanistychnyy pidkhid do zdiysnennya kryminal'noho provadzhennya. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Ser.:

- Yurysprudentsiya. № 9-2. Tom 2. S. 112-115 [in Ukrainian].
15. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. St. 88 [in Ukrainian].
 16. Al'ternatyvni pidkhody do rozv'yazannya konfliktiv: teoriya i praktyka zastosuvannya (2007). / Uklad.: N. Hayduk, I. Senyuta, O. Bik, Kh. Tereshko. L'viv: PAIS. 296 s. [in Ukrainian].
 17. Bezkhlibna N. Mediator: rol', status i vidpovidal'nist'. URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA012840. [in Ukrainian].
 18. Mykolenko O. M. (2022). Mediatsiya yak pravovyy instytut vyrishennya konfliktiv (sporiv) u kryminal'nomu protsesi Ukrainy // Aktual'ni problemy kryminal'noho prava, kryminal'noho protsesu i kryminalistyky: teoriya ta suchasna praktyka: kolektyvna monohrafiya / O. A. Chuvakov, T. O. Pavlova, B. M. Orlovs'kyi [ta in.]; za red. O. A. Chuvakova. Odesa: Feniks. S. 218-256. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

O. M. Mykolenko, Doctor of Juridical Sciences, Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: mikolenkoalena@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2080-413X>

THE ESSENCE AND TRENDS OF HUMANIZATION OF THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE AND ITS INSTITUTIONS

Summary

The article reveals the essence and general trends of humanization of criminal procedural legislation and its institutions. It is emphasized that in scientific sources, quite a lot of attention is paid to the grounds and directions of humanization of criminal legislation and there are very few publications in the special literature devoted to the features and general trends of humanization of criminal procedural legislation. It is concluded that “humanization of legislation” is a socio-legal phenomenon and a process that today covers not only criminal law, but also all other branches and institutions of public law, among which the criminal procedural law of Ukraine occupies a special place. It is found out that humanism is a multifaceted phenomenon that is used in the following meanings: 1) as a certain worldview (scientific, religious, ideological, etc.), which can manifest itself not only at the level of ideas (in the form of scientific concepts), but also in the material world (in the results of creative activity, etc.); 2) as a process of transformation in a certain sphere of social life (for example, humanization of criminal liability); 3) in the form of features of interaction and mutual relations of people among themselves and of subjects of public authority with individuals; 4) in the form of moral qualities of a person, which are often taken into account in law-making and law enforcement activities. It is proved that the concepts of “humanization of the criminal process”, “humanization of criminal procedural law” and “humanization of criminal procedural legislation” are closely related in content, but this does not mean that they should be completely identified. It has been established that the humanization of criminal procedural legislation loses the meaning of its existence in cases when it begins to have a destructive (negative, ineffective, socially harmful) effect on the solution of the tasks set for criminal proceedings and on the achievement of its goals. That is, the tasks and goals of criminal proceedings are the criteria by which one can determine the boundaries of the introduction and implementation of humanistic philosophy in criminal procedural activity, in criminal procedural law and criminal procedural legislation. Using the example of the institute of alternative (extrajudicial) methods of conflict resolution in criminal proceed-

ings, the features of the humanization of modern criminal procedural legislation of Ukraine and its individual legal institutions - the institute of mediation, participants in criminal proceedings, amicable agreements, court decisions, etc. are revealed.

Keywords: humanization, process, judicial proceedings, judge, court decision, mediation, alternative (out-of-court) method of conflict resolution, criminal proceedings, participants in criminal proceedings, settlement agreement, criminal procedural legislation.

Я. В. Неділько, доктор філософії в галузі права (PhD), асистент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут права
Кафедра кримінального процесу та криміналістики
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна
e-mail: yaroslavnedilko@knu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1483-3479>

ДОКТРИНА ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню місця та ролі електронних доказів у кримінальному провадженні. Зауважено, що з появою засобів інформаційно-комп'ютерних технологій (смартфонів, планшетів, ноутбуків тощо), які злочинці почали використовувати у своїх протиправних цілях, виникає новий вид доказів – електронні докази. Серед вітчизняних вчених не існує єдності думок щодо визначення поняття, місця та ролі електронних доказів у кримінальному провадженні. Це викликано не лише відсутністю нормативного закріплення електронних доказів у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України), але і специфікою їх порядку виявлення, дослідження, вилучення, зберігання та оцінки.

Наголошено, що в КПК України не міститься визначення поняття «електронних доказів», однак воно наводиться у Кодексі адміністративного судочинства України (КАС України), Господарському процесуальному (ГПК України) та Цивільному процесуальному кодексах України (ЦПК України).

Зауважено про використання в науковій літературі схожих понять: «цифровий доказ», «електронно-цифровий доказ», «електронний (цифровий) доказ» тощо.

У статті вживається поняття саме «електронний доказ», оскільки в міжнародних нормативних актах, зокрема в актах Європейського Союзу, переважно вживається термін *electronic evidence* (електронний доказ).

Наводиться порівняльний аналіз підходів закріплення та регулювання електронних доказів у законодавстві зарубіжних країнах, зокрема Латвії, Угорщини, Сінгапуру, Великої Британії та США. Детально наводиться як національна так і зарубіжна судова практика щодо дослідження електронних доказів у кримінальному провадженні.

Сформовані пропозиції щодо можливого закріплення електронних доказів у кримінальному процесуальному законодавстві України двома шляхами, а саме: закріплення поняття електронних доказів у КПК України, встановивши його визначення та вказавши, що саме може відноситися до електронних доказів та створення окремого закону, який буде визначати процедуру дослідження, збирання, зберігання та аналізу електронних доказів. Встановлення чітких і зрозумілих процедур належності та допустимості електронних доказів у кримінальному провадженні.

Ключові слова: електронні докази, цифрові докази, кримінальне провадження, досудове розслідування, допустимість доказів, міжнародний досвід, кримінальний процес, судова практика.

Постановка проблеми. У науці кримінального процесуального права тривалий час точаться дискусії серед вчених щодо визначення поняття, місця та ролі електронних доказів у кримінальному провадженні. Вони викликані не лише відсутністю нормативного закріплення електронних доказів у Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України), але і специфікою їх порядку виявлення, дослідження, вилучення, зберігання та оцінки.

Мета статті. Оскільки останнім часом переважна більшість обвинувачень ґрунтується на електронних доказах (файли, електронні листи, зображення та відео розміщені на сайтах тощо), постає нагальна потреба у дослідженні доктрини електронних доказів у системі кримінального процесуального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу увагу проблемам визначення електронних доказів приділили вчені, зокрема: Г. К. Авдєєва, Н. М. Ахтирська, В. В. Вапнярчук, М. В. Гуцалюк, О. В. Капліна, О. В. Сіренко, І. Ю. Тагулич, В. Г. Хахановський та інші.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, переважна частина доказів мали фізичну форму, наприклад, паперові документи, зняття вчинення кримінального правопорушення тощо.

Проте, з появою засобів інформаційно-комп'ютерних технологій (смартфонів, планшетів, ноутбуків тощо), які злочинці почали використовувати у своїх протиправних цілях, виникає новий вид доказів – електронні.

Наприклад, один із перших задукоментованих випадків, пов'язаних зі злочинним використанням комп'ютера, стався у 1966 році в штаті Міннеаполіс (США). Програміст М. А. Беннет, маючи доступ до комп'ютерної системи Національного міського банку Міннеаполіса, написав код, який змінив програмне забезпечення так, що у звітах не відображалось перевищення кредитного ліміту на його особистому рахунку. Це давало йому можливість незаконно користуватися коштами банку у власних інтересах. У зв'язку з виходом з ладу комп'ютерної системи, банк вимушений був повернутися до ручної обробки звітів, що і дало виявити невідповідності на рахунку Беннета. За проведеним ФБР розслідуванням, у січні 1967 року Беннет отримав умовний строк. Цю справу в історії вважають першою, що пов'язана зі злочинним використанням комп'ютера [1].

Судові органи вперше зіштовхнулися з новими для того часу злочинними проявами, що були пов'язані з необхідністю дослідження електронних даних як доказів.

Особливої актуальності питання дослідження електронних доказів набуває і в наш час.

Звертаючись до визначення поняття електронний доказ, варто зазначити, що в науковій літературі також вживаються наступні поняття: «цифровий доказ», «електронно-цифровий доказ», «електронний (цифровий) доказ» тощо.

Оминаючи наукові дискусії з приводу використання зазначених понять, вважаємо за доцільне застосовувати термін «електронний доказ», оскільки в міжнародних нормативних актах, зокрема в актах Європейського Союзу, переважно вживається термін *electronic evidence* (електронний доказ) [2; 3].

Попри те, що в КПК України не міститься визначення поняття «електронних доказів», однак воно наводиться у Кодексі адміністративного судочинства України (КАС України), Господарському процесуальному кодексі (ГПК України) та Цивільному процесуальному кодексі України (ЦПК України).

Так, у ст. 99 Кодексу адміністративного судочинства України під електронними доказами розуміється інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео-та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [4].

Подібні визначення поняття електронних доказів містяться і в ст. 96 ГПК України та ст. 100 ЦПК України.

Відсутність визначення поняття електронних доказів у КПК України, на наш погляд, може пояснюватися тим, що законодавець не наважується вносити відповідні зміни в кримінальне процесуальне законодавство, а продовжує традиційно використовувати дефініції «документи» та «речові» докази, при цьому розглядаючи електронні докази як їх аналоги не виділяючи окремо.

Так, згідно ст. 99 КПК України електронні докази вважаються документами, а матеріальні носії, на яких вони розміщені, визнаються речовими доказами. Документом – є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження [5]. Крім того, до документів, можуть належати: матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані) [5].

Відсутність визначення поняття електронних доказів у кримінальному процесуальному законодавстві змушує судову практику самостійно напрацьовувати підходи до їх тлумачення та застосування.

Наприклад, у Постанові колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 06 лютого 2024 року наголошується, що не надання стороною обвинувачення з будь-яких підстав протоколу проведення слідчого експерименту за участю потерпілого не може зашкодити справедливому судовому розгляду з урахуванням того, що проведення цієї слідчої дії відбулося без порушення будь-яких прав і свобод людини, передбачених Конвенцією та Конституцією України, а наданий технічний носій інформації, на якому зафіксовано проведення цієї слідчої дії, за обставин цього кримінального провадження, є електронним доказом, на якому міститься інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи [6].

У іншій Постанові колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 12 червня 2024 року було зазначено, що основними доказами в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки України є електронні (цифрові) докази, до яких належать: матеріали фотозйомки, звуко-запису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані), що містяться у відкритих (інтернет; різноманітні засоби масової інформації; соціальні мережі) чи закритих мережах (приватні месенджери та телеграм канали; особисте листування з використанням комп'ютерної техніки і мобільних телефонів, флешносії, карти пам'яті тощо) [7].

Robert McKee) [14], які були заарештовані за підозрою у крадіжці будівельних матеріалів, під час розслідування поліція використала електронний пристрій для зняття відбитків пальців — Livescan. Відбиток великого пальця Елліотта збігся з відбитком, знайденим на місці вчинення кримінального правопорушення. Однак на момент використання пристрій Livescan не був офіційно затверджений Державним секретарем, як того вимагав Порядок поліції та кримінальних доказів.

Тому, Верховний Суд зауважив, що скани відбитків пальців, отримані за допомогою електронного зчитувача Livescan, були допустимими доказами, навіть якщо на той час даний пристрій не було схвалено Державним секретарем.

Це рішення підкреслює, що в британській судовій практиці основна увага приділяється надійності та достовірності електронних доказів, а не лише формальним процедурам їх отримання. Таким чином, навіть за відсутності офіційного затвердження пристрою, отримані з його допомогою докази можуть бути визнані допустимими, якщо їх достовірність не викликає сумнівів.

У Сполучених Штатах Америки є Закон «Федеральні правила доказування» [15]. У даному нормативному акті, поняття електронного доказу не наводиться. Однак у п. 5 ст. 101 зазначаються основні терміни, та вказується, що посилання на будь-який вид письмового матеріалу або будь-яке інше середовище включає електронно збережену інформацію.

В Законі (901 стаття) встановлюється аутентифікація (підтвердження) доказів. Для того, щоб задовольнити вимогу аутентифікації або ідентифікації предмета доказів, сторона, що подає доказ, повинна надати достатньо доказів для підтвердження того, що предмет є тим, чим він заявляється.

Крім цього, у даному Законі зазначається вимога про достовірність електронних доказів. Зокрема, такими є записи, створені електронними процесами або системами, які дають точний результат і сертифіковані уповноваженою особою.

Слід зауважити, що процес сертифікації передбачає надання відповідного документу, в якому підтверджується достовірність даних або записів. Це може бути сертифікат, підписаний особою, яка бере на себе відповідальність за правильність і достовірність цього запису.

Наприклад, представник організації (ІТ-менеджер), що зберігає електронні дані, може видати сертифікат про те, що файл або електронний запис був створений, збережений і зафіксований в межах звичайної діяльності цієї організації. Сертифікат містить відомості про час створення файлу, його автентичність і відсутність змін з моменту його створення.

Якщо прокурор надає як доказ електронні дані, вилучені з жорсткого диску сервера чи комп'ютера підозрюваного/обвинуваченого, у цьому випадку, технічний експерт, що працював з жорстким диском, надає сертифікат, який підтверджує, що дані були скопійовані з оригінального пристрою за допомогою процесу цифрової ідентифікації. Експерт зазначає, що методи копіювання не змінили зміст даних.

З огляду на міжнародну практику країн Європейського Союзу [2; 3; 16; 17] щодо електронних доказів у кримінальному провадженні, суди застосовують низку критеріїв, які гарантують їхню достатність і допустимість:

1) законність отримання. Докази повинні бути зібрані відповідно до законодавства, без порушення прав людини;

2) автентичність та цілісність. Необхідно підтвердити, що доказ є оригінальним і не був змінений з моменту його отримання. Електронні докази мають бути збережені в первісному стані без жодних змін;

3) допустимість та релевантність (належність). Доказ повинен відповідати процесуальним вимогам для його прийняття в суді. Суд і сторони повинні мати доступ до обладнання та програмного забезпечення, необхідного для роботи з електронними доказами. Доказ має безпосередньо стосуватися справи та підтверджувати або спростовувати обставини, що розглядаються;

4) ланцюг збереження. Має бути забезпечено документування кожного етапу роботи з електронними доказами: хто, коли і за яких умов їх вилучив, зберігав і аналізував;

5) технологічна нейтральність. Принципи застосовуються до всіх типів електронних доказів, незалежно від платформи або технології, яка використовувалася.

Висновки і пропозиції. Таким чином, з аналізу міжнародного законодавства та практики можна запропонувати наступні шляхи впровадження електронних доказів у кримінальне процесуальне законодавство України:

1. Закріплення поняття електронних доказів у КПК України, встановивши його визначення та вказавши, що саме може відноситися до електронних доказів.

2. Створення окремого закону, який буде визначати процедуру дослідження, збирання, зберігання та аналізу електронних доказів. Встановлення чітких і зрозумілих процедур належності та допустимості електронних доказів у кримінальному провадженні.

Список використаної літератури

1. Kalat D. Nervous System #1: The Thief and the Scientist The Story of the First White Hat Hacker. Legaltech News, February 5. 2018. URL: https://media.thinkbgr.com/wp-content/uploads/2020/06/12122052/Kalat_Legaltech_Feb2018.pdf.
2. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1543> (дата звернення: 03.02.2025).
3. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence Strasbourg, 12.V.2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a49dab>.
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 03.02.2025).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 03.02.2025).
6. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 06.02.2024 р. у справі № 645/6247/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862907>.
7. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2024 р. у справі № 569/190/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741340> (дата звернення 03.02.2025).
8. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів : проєкт Закону від 01 вересня 2020 р. № 4004. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771 (дата звернення 03.02.2025).
9. Про прийняття за основу проєкту Закону України про внесення змін до

Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів : проект Постанови від 06 січня 2021 р. № 4004/П. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70797 (дата звернення 03.02.2025).

10. Criminal Procedure Law. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/107820-criminal-procedure-law.com> (дата звернення 03.02.2025).
11. Törvény a büntetőeljárásról. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1700090.tv> (дата звернення 03.02.2025).
12. Evidence Act (1 July 1893). URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/EA1893> (дата звернення 03.02.2025).
13. Criminal Justice Act 2003. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents> (дата звернення 03.02.2025).
14. The Public Prosecution Service v William Elliott and Robert McKee [2013] UKSC 32. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Public_Prosecution_Service_v_William_Elliott,_Robert_McKee (дата звернення 03.02.2025).
15. Federal Rules of Evidence. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/evidence_federal_rules_pamphlet_dec_1_2023.pdf (дата звернення 03.02.2025).
16. Guidelines for digital forensics first responders. Best practices for search and seizure of electronic and digital evidence. URL: https://www.interpol.int/content/download/16243/file/Guidelines_to_Digital_Forensics_First_Responders_V7.pdf. (дата звернення 03.02.2025).
17. Sirius EU electronic evidence situation report 2024. 28 Nov 2024. URL: <https://www.europol.europa.eu/publications-events/publications/sirius-eu-electronic-evidence-situation-report-2024> (дата звернення 03.02.2025).

References

1. Kalat, D. (2018). Nervous System #1: The thief and the scientist: The story of the first white hat hacker. Legaltech News. URL: https://media.thinkbrg.com/wp-content/uploads/2020/06/12122052/Kalat_Legaltech_Feb2018.pdf
2. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1543> (accessed February 3, 2025).
3. Council of Europe (2022). Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. Strasbourg. URL: <https://rm.coe.int/1680a49dab>
4. Code of Administrative Procedure of Ukraine: Law of Ukraine dated July 6, 2005 No. 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (accessed February 3, 2025) [in Ukrainian].
5. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (accessed February 3, 2025) [in Ukrainian].
6. Ruling of the Panel of Judges of the Second Judicial Chamber of the Supreme Court of Ukraine dated February 6, 2024, in case No. 645/6247/16-k. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116862907> [in Ukrainian].
7. Ruling of the Supreme Court of Ukraine dated June 12, 2024, in case No. 569/190/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741340> (accessed February 3, 2025) [in Ukrainian].
8. On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve the efficiency of combating cybercrime and the use of electronic evidence: Draft Law dated September 1, 2020 No. 4004. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771 (accessed February 3, 2025) [in Ukrainian].
9. On adoption as a basis of the draft Law of Ukraine on amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve the efficiency of combating cybercrime and the use of electronic evidence: Draft Resolution dated January 6, 2021 No. 4004/P. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70797 (accessed February 3, 2025)

- [in Ukrainian].
10. Criminal Procedure Law. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/107820-criminal-procedure-law.com> (accessed February 3, 2025).
 11. Criminal Procedure Law. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1700090.tv> (accessed February 3, 2025) [in Hungarian].
 12. Evidence Act (1893, July 1). URL: <https://sso.agc.gov.sg/Act/EA1893> (accessed February 3, 2025).
 13. Criminal Justice Act 2003. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents> (accessed February 3, 2025).
 14. The Public Prosecution Service v William Elliott and Robert McKee [2013] UKSC 32. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Public_Prosecution_Service_v_William_Elliott,_Robert_McKee (accessed February 3, 2025).
 15. Federal Rules of Evidence. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/evidence_federal_rules_pamphlet_dec_1_2023.pdf (accessed February 3, 2025).
 16. Guidelines for digital forensics first responders: Best practices for search and seizure of electronic and digital evidence. URL: https://www.interpol.int/content/download/16243/file/Guidelines_to_Digital_Forensics_First_Responders_V7.pdf (accessed February 3, 2025).
 17. Sirius EU electronic evidence situation report 2024 (2024, November 28). URL: <https://www.europol.europa.eu/publications-events/publications/sirius-eu-electronic-evidence-situation-report-2024> (accessed February 3, 2025).

Стаття надійшла 17.02.2025 р.

Y. V. Nedilko, PhD, Assistant Professor
 Taras Shevchenko National University of Kyiv
 Educational and Scientific Institute of Law
 the Department of Criminal Procedure and Forensics
 60 Volodymyrska St, Kyiv, 01033, Ukraine
 e-mail: yaroslavnedilko@knu.ua
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1483-3479>

DOCTRINE OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: NATIONAL FEATURES AND WORLD TRENDS

Summary

The article is devoted to the study of the place and photographs of electronic evidence in criminal proceedings. It is noted that with the advent of information and computer technology (smartphones, tablets, laptops, etc.), which criminals began to use for their illegal purposes, a new type of evidence began to appear – electronic evidence. Among domestic scientists there is no unity of opinion on the definition of the concept, place and electronic evidence in criminal proceedings. This is due not only to the lack of regulatory consolidation of electronic evidence in the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC of Ukraine), but also to the specification of their organization, research, seizure, storage and evaluation.

It is emphasized that the CPC of Ukraine does not contain a definition of the concept of “electronic evidence”, but it is given in the Code of Administrative Procedure of Ukraine (CAP of Ukraine), the Commercial Procedure Code (CPC of Ukraine) and the Civil Procedure Codes of Ukraine (CPC of Ukraine)

The article uses the concept of “electronic evidence after”, in international regulatory acts, in particular in acts of the European Union, the term electronic evidence (electronic evidence) is mainly used.

A comparative analysis of approaches to consolidation and regulation of electronic evidence in the legislation of foreign countries, in particular Latvia, Hungary, Singapore,

Great Britain and the USA, is presented. Both national and foreign judicial practice are given in detail.

Proposals have been made regarding the possible consolidation of electronic evidence in the criminal procedural legislation of Ukraine in two ways, namely: consolidation of the concept of electronic evidence in the Code of Criminal Procedure of Ukraine, establishing its definition and indicating what exactly can be attributed to electronic evidence and creating a separate law that will determine the procedure for research, collection, storage and analysis of electronic evidence. Establishment of clear and understandable procedures for the admissibility and admissibility of electronic evidence in criminal proceedings.

Keywords: electronic evidence, digital evidence, criminal proceedings, judicial investigation, admissibility of evidence, international experience, criminal process, judicial practice.

Б. М. Орловський, докт. юрид. наук, доцент, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: b.orlovskiy@onu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9161-2904>

І. А. Осадча, адвокат, старший викладач
Одеський національний технологічний університет
Кафедра філософії і права
вул. Канатна, 112, Одеса, 65039, Україна
e-mail: pravnic@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9243-1064>

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КІБЕРЗАГРОЗ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТОРГІВЕЛЬНЕ МОРЕПЛАВСТВО

Стаття присвячена кримінологічному дослідженню кіберзагроз та їх впливу на кібербезпеку у сфері торговельного мореплавства, що є важливим та актуальним питанням для формування системи заходів щодо її запобігання та профілактики. Кіберзагроза – це сукупність негативних чинників, факторів або явищ, що за напрямком свого впливу спрямовані на пошкодження інформаційних, телекомунікаційних та інших систем, які забезпечують належне функціонування діяльності підприємств, установ, організацій або держави та захист інформації у таких системах. Кіберзагроза посягає на кібербезпеку, якою охоплюється стан повної захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі.

Авторами було виділено складові елементи кіберзагроз у сфері торговельного мореплавства, які включають в себе технічні аспекти роботи автоматизованих систем судна та портової інфраструктури, вразливості програмного забезпечення, людський фактор та соціальну інженерію, що пов'язані з помилками користувачів, які погано розбираються у інформаційних технологіях. Проаналізовано міжнародно-правове регулювання кіберзагроз, що охоплюється «Міжнародним кодексом з охорони суден і портових засобів» (ISPS Code), «Керівництвом з управління морськими кіберризиками» (ухваленим Комітетом з безпеки на морі Міжнародної морської організації ІМО), «Керівництвом (Рекомендаціями) з кібербезпеки на борту суден» тощо.

На сьогоднішньому етапі кіберзагрози досить сильно поширені у сфері торговельного мореплавства, оскільки: по-перше ця сфера є вельми прибутковою за своїм економічним потенціалом, та, по-друге, тісно переплетена з цифровими технологіями. Сучасні судна – це фактично плаваючі комп'ютерні системи, де автоматизовані процеси керують рухом, навігацією, енергопостачанням тощо, забезпечують зберігання та захист даних.

Авторами розглянуто детермінанти та мотивацію кіберзлочинців у цій сфері (фінансовий аспект, усунення конкурентів, мотиви помсти, ідеологічні мотиви) та сформульовано ключові заходи задля профілактики та запобігання кіберзагроз у сфері торговельного мореплавства, які включають у себе:

- підвищення обізнаності та кіберкультури серед персоналу морських компаній, портових служб та інших учасників галузі;
- розробку та впровадження сучасних технічних засобів захисту (систем виявлення вторгнень, криптозахист паролів, мережеских екранів) у судові системи, портову інфраструктуру та логістичні мережі;
- розробку та дотримання міжнародних стандартів і нормативних актів ІМО у сфері кібербезпеки, міжнародної співпраці та обміну інформацією;
- створення системи оперативного реагування на кіберзагрози та кіберінциденти (ідентифікація та аналіз загрози; ізоляція ураженої системи для запобігання поширення атаки; блокування шкідливого програмного забезпечення та відновлення роботи системи; збір доказів кібератаки для направлення до правоохоронних органів; оновлення програмного забезпечення та зміна системи паролів).

На думку авторів, саме ефективне застосування профілактичних та запобіжних заходів здатне мінімізувати вплив кіберзагроз на торговельне мореплавство, забезпечити стабільність морських перевезень, захистити критичну інфраструктуру та підтримати довіру до галузі як до ключового елементу світової економіки.

Ключові слова: кіберзагроза, кібербезпека, кіберзлочинець, морське судно, торговельне мореплавство, міжнародно-правові акти.

Постановка проблеми. Сучасний світ тісно пов'язаний з інформаційними технологіями, які проникають у всі сфери життя, в тому числі й у морську галузь. Однак, разом із перевагами цифрової трансформації, зростає і кількість кіберзагроз, які становлять серйозну загрозу для безпеки суден, портів та логістичних процесів. Незважаючи на зростання кіберзагроз, часто недооцінюється їхній вплив на морську галузь, що робить її вразливою до різноманітних кібератак. Зростання кіберзагроз у морській галузі є глобальною проблемою, яка вимагає негайного вирішення, оскільки потенційні наслідки таких атак можуть бути катастрофічними для світової економіки та безпеки. Відсутність єдиного підходу до оцінки та протидії кіберзагрозам у морській галузі ускладнює ефективну боротьбу з цим явищем та мінімізацію його наслідків. Тому кримінологічне дослідження кіберзагроз та їх впливу на торговельне мореплавство, визначення системи сучасних заходів їх профілактики та запобігання є важливим та актуальним питанням у світлі необхідності формування ефективної кримінологічної політики світових держав щодо боротьби із такими негативними явищами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що дослідження кіберзагроз привертало увагу різних вчених і зустрічалося у працях І. В. Арістова, О. М. Бандурки, А. О. Волошина, О. В. Гайдука, І. В. Діордіци, Є. О. Живило, В. В. Куцаєва, В. А. Ліпкана, О. М. Мельника, Д. С. Мініна, І. В. Сопілко, О. О. Тихомирова, В. П. Шеломенцева, В. С. Цимбалюка та інших. В той же час кримінологічні аспекти зазначеної тематики залишилися малодослідженими і потребують ґрунтовного аналізу. Тому, спираючись на попередні дослідження, згідно **із метою цієї статті** авторами буде проведено всебічний кримінологічний аналіз кіберзагроз, що впливають на торговельне мореплавство, визначено їх особливості та наслідки, розглянуто можливі заходи запобігання й профілактики з акцентуванням уваги на правових аспектах цієї тематики.

Відповідно до цього, завданнями дослідження стали: 1) кримінологічний аналіз кіберзагроз, що впливають на торговельне мореплавство; 2) формування ключових понять у правовому врегулюванні кіберзагроз у торговельному мореплаванні; 3) вивчення мотивів та типології кіберзлочинців у цій сфері; 4) розгляд заходів запобігання та профілактики щодо зазначених кіберзагроз.

Виклад основного матеріалу. Поняття «кіберзагроза» в сучасному світі, особливо в контексті бурхливого розвитку інформаційних технологій, набуває все більшої ваги. Воно є мінливим за характеристикою, що постійно змінює своє тлумачення під впливом нових технологій і їх впровадження у життя суспільства і зокрема у сферу торговельного мореплавства.

Якщо спробувати визначити кіберзагрозу, то це, по суті, будь-яка загроза, що виникає в цифровому просторі і здатна завдати шкоди інформаційним системам, даним або мережам. Це може бути як цілеспрямована атака хакера, так і випадкова помилка користувача. Однак, кіберзагроза – це не просто технічний термін, а складне соціально-технічне явище, що має глибокі корені в суспільних процесах.

З точки зору свого законодавчого визначення поняття «кіберзагроза» міститься у статті 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» і характеризується як «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що загрожують кібербезпеці» [1]. Із цього визначення ми бачимо, що поняття «кіберзагроза» тісно пов'язане із поняттям «кібербезпека», яка у цьому ж Законі визначається як «стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі». Також термін «кіберзагроза» активно використовується у «Стратегії кібербезпеки України», що затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021, де воно також переплітається із поняттями «кібербезпека» та «кіберзахист», однак не має власного тлумачення. За текстом Стратегії можна побачити, що кіберзагроза має такі властивості: технічний рівень та інструментарій реалізації; пов'язана із використанням кіберзасобів; поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства; може бути реальною та потенційною; несе за собою потенційно небезпечні наслідки [2].

У науці зустрічаються більш розширені визначення цього поняття. За одним підходом «кіберзагрози» описуються як протиправні та карані дії суб'єктів інформаційних правовідносин, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави, а також суспільним відносинам щодо одержання, створення, зберігання, збирання, поширення, використання, охорони й захисту інформації. За іншим підходом кіберзагрози характеризуються як певні потенційно можливі явища та чинники, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам людини і громадянина, суспільства й держави й реалізація (наявність) яких залежить від неналежного чи недосконалого функціонування інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем [4, с. 100].

З урахуванням викладеного, на думку авторів, варто акцентувати увагу саме на «потенційності виникнення» негативних явищ або процесів у кібернетичній сфері і сформулювати визначення «кіберзагрози» як сукупність негативних чинників, факторів або явищ, що за напрямком свого впливу спрямовані на пошкодження інформаційних, телекомунікаційних та інших систем, які забезпечу-

ють належне функціонування діяльності підприємств, установ, організацій або держави та захист інформації у таких системах.

Складові елементи кіберзагроз різноманітні і взаємопов'язані. Це і технічні аспекти, такі як вразливості програмного забезпечення, і людський фактор, пов'язаний з помилками користувачів, і соціальна інженерія, що використовується зловмисниками для маніпуляції людьми, які погано розбираються у інформаційних технологіях. Варто розуміти, що розвиток кіберзагроз як різновиду інформаційних загроз одночасно відбувається на двох рівнях: 1) вертикальному (за рахунок формування єдиного глобального інформаційного простору та інфраструктури у світі); 2) горизонтальному (за рахунок розвитку інформаційного суспільства як показника ефективного розвитку держави) [5, с. 129].

На сьогоднішньому етапі кіберзагрози досить сильно поширені у сфері торгівельного мореплавства, оскільки: по-перше ця сфера є вельми прибутковою за своїм економічним потенціалом, та, по-друге, тісно переплетена з цифровими технологіями. Сучасні судна – це фактично плаваючі комп'ютерні системи, де автоматизовані процеси керують рухом, навігацією, енергопостачанням тощо, забезпечують зберігання та захист даних.

Кіберзагрози у морській галузі стосуються всіх аспектів судноплавства: від управління суднами до портової інфраструктури та логістичних систем. По-перше, це, звичайно ж, технічні аспекти. Зловмисники можуть отримати несанкціонований доступ до систем керування суднами, змінити програмне налаштування навігаційного обладнання, паралізувати роботу двигунів або систем зв'язку. Зловмисники можуть проникнути в ці системи різними шляхами: через вразливості в програмному забезпеченні, через небезпечні посилання в електронних листах, що надсилаються технічному персоналу цієї системи або навіть через фізичний доступ до такого обладнання чи комп'ютерів, які здійснюють управління ним. Отримавши контроль над системою, кіберзлочинець може змінити курс судна, вимкнути двигуни, спричинити аварію судна або викрасти конфіденційні дані. Наслідки таких атак можуть бути катастрофічними, як для екіпажу судна, так і для оточуючого довкілля.

По-друге, важливу роль відіграє людський фактор, який завжди був і залишається одним із найслабших ланок у системі кібербезпеки. Кіберзлочинці часто використовують соціальну інженерію, щоб обдурити моряків та отримати доступ до їхніх облікових записів. Це можуть бути фішингові електронні листи, які маскуються під повідомлення від надійних джерел, або дзвінки від шахраїв, які видають себе за представників ІТ-служби компанії. Отримавши доступ до облікового запису, зловмисник може отримати контроль над системою або викрасти конфіденційну інформацію. Тому важливо проводити регулярні навчання для моряків, особливо тих, що задіяні у процесі управління торговельним судном, щоб підвищити їхню обізнаність про кіберзагрози та навчити їх розпізнавати спроби подібного шахрайства, яке може мати загрози для самого мореплавства. Варто розуміти, що поступово все більша частина людства долучається до реалізації програм становлення безпечного інформаційного суспільства, концепцій переходу до інформаційної доби, що передбачає активне інформаційне самонавчання [7, с. 118].

По-третє, не варто забувати про те, що кібератаки на морські судна часто мають політичний підтекст. Вони можуть бути використані як інструмент гібридної війни для дестабілізації економіки супротивника, підриву довіри до його державних інституцій у питанні здатності забезпечити вільне торгівельне мореплавство або просто виступати демонстрацією власних сил та можливостей у порівнянні із конкуруючою країною. Наприклад, кібератаки можуть бути спрямовані на критичну інфраструктуру портів, що призведе до перебоїв у постачанні товарів та економічних втрат для мореплавства. Крім того, кібератаки можуть використовуватися для здійснення диверсій, таких як виведення з ладу систем навігації або керування суднами, в тому числі і військового призначення. Це може призвести до аварій, забруднення довкілля та загибелі людей унаслідок форс-мажорних обставин затоплення чи знищення судна.

Таким чином, кіберзагрози мають важливе значення у сфері торгівельного мореплавства й на міжнародному рівні держави намагаються мінімізувати їх прояви. Це можна побачити у актах міжнародно-правового врегулювання безпеки судноплавства, якими виступають, наприклад, «Міжнародний кодекс з охорони суден і портових засобів» (ISPS Code), що є додатком до «Конвенції про захист людського життя на морі» й встановлює ряд обов'язкових загальних вимог, пов'язаних із безпекою на морі та у портах, яких повинні безумовно дотримуватися уряди країн-учасниць цієї конвенції SOLAS, а також представники портової влади та судноплавних компаній. Це і «Керівництво з управління морськими кіберризиками», ухвалене Комітетом з безпеки на морі Міжнародної морської організації (ІМО) у 2022 році, де описані кібернетичні загрози щодо критично вразливих елементів управління морським судном, таких як: систем управління ходовим містком; систем обробки та управління вантажем; систем управління загальним рухом судна та силовою установкою; систем контролю доступу екіпажу та пасажирів на судно тощо [5, с. 170]. Всі міжнародно-правові акти, в тому числі і «Керівництво (Рекомендації) з кібербезпеки на борту суден» 2021 року мають на меті реалізувати стратегію запобігання кіберзагрозам для забезпечення кібербезпеки та належного розвитку торгівельного мореплавства.

При цьому варто не забувати про кримінологічні аспекти кіберзагроз, вивчення яких має не менше значення, ніж дослідження міжнародно-правових стандартів. Адже кримінологічні аспекти визначають мотивацію та типологію кіберзлочинця, що створює такі потенційні кіберзагрози для різних сфер економічної діяльності, в тому числі і для торгівельного мореплавства.

Щоб ефективно протистояти кіберзагрозам у морській галузі, необхідно глибоко розуміти мотивацію та поведінку кіберзлочинців. Адже саме розуміння детермінант (причин), які спонукають людей до здійснення кіберзлочинів, дозволяє розробити ефективні заходи профілактики та протидії.

Детермінанти та мотивація кіберзлочинця в більшості випадків включає в себе бажання отримати фінансову вигоду, оскільки отримання значних фінансових ресурсів від кібератаки є першочерговим мотивуючим стимулом для її здійснення. Кіберзлочинці можуть отримувати незаконний прибуток шляхом викрадення конфіденційної інформації про морську компанію, про напрямки руху й вантаж її суден, про взаємовідносини з контрагентами, про наявність критично важливих поставок або іншу комерційну інформацію, що матиме цінність

і попит у конкурентів компанії. У подальшому викуп може бути пов'язаний або з нерозголошенням отриманої інформації або ж з продажем такої інформації зацікавленим особам (конкурентам). З точки зору технічної атаки на програмні процеси можливе блокування автоматизованих систем судна з метою зупинення роботи компанії на невизначений час, зміни курсу судна, вимагання викупу за відновлення роботи мереж тощо.

На другому місці у мотивації стоїть питання усунення конкурентів компанії задля чого конкуруючою компанією може бути умисно найнята організована група кіберзлочинців, яка спеціалізується на кібератаках, пов'язаних із тривалим виведенням з ладу автоматизованих систем судна чи портової інфраструктури. У випадку успішності такої атаки компанія отримує можливість просунутися на ринку за рахунок тимчасового виведення конкуренту із бізнесу. Такі кіберзагрози постійно переслідують успішні компанії у сфері торговельного мореплавства, що вимагає від них посиленого захисту власних автоматизованих процесів та постійного моніторингу активності конкурентів на ринку.

На третьому місці знаходяться особисті мотиви помсти та ідеологічні мотиви, коли мова йде про колишніх працівників компанії, які з певних причин втратили або вимушені були залишити роботу. Такі особи, маючи конфіденційну інформацію про певні аспекти роботи компанії або її суден, отриману у процесі їх трудової діяльності, є потенційною «знахідкою» для кіберзлочинців у питанні пошуку «слабких місць» у роботі компанії, що впливає на рівень кіберзагроз. Крім того, можуть зустрічатися й ідеологічно мотивовані особи, які прагнуть дестабілізувати роботу портів як критичної інфраструктури у морській сфері або просто завдати шкоди певним країнам чи компаніям у зв'язку з впливом певної ідеології. У сукупності особиста або ідеологічна спрямованість складає незначний відсоток кіберзагроз, оскільки вона не може бути реалізована без зв'язків із професійними кіберзлочинцями, однак при цьому вона складніше піддається оцінці.

Таким чином, перелічене визначає типологію кіберзлочинців у сфері торговельного мореплавства, яка базується на комерційному напрямку і необхідності мати значний професійний досвід. Зазвичай повноцінно працюють саме організовані хакерські групи, які прямо спеціалізуються на роботі із автоматизованим програмним забезпеченням судна або порту. При цьому серед них є розповсюдженими державні спонсоровані хакери, що представляють собою кіберзлочинців, які діють за завданням урядів своїх країн. Їхні цілі можуть бути різноманітними: від економічного шпіонажу до дестабілізації певної країни-супротивника. Рідше у цій сфері зустрічаються одиночні хакери, які повинні мати значні ресурси і досвід. В переважній більшості випадків всі дії кіберзлочинців виконуються у межах певного найму, за замовленням інших осіб або організацій.

Із викладеного можна побачити, що протидія кіберзагрозам у сфері торговельного мореплавства вимагає комплексного підходу, який охоплює різні аспекти діяльності торговельної компанії або порту. Для ефективної боротьби із кіберзагрозами варто використовувати не лише запобіжні, але й профілактичні заходи, оскільки саме застосування профілактичних заходів допомагає значно зменшити рівень кіберзагроз і мінімізувати їх наслідки.

Перш за все, ключовим елементом профілактики є підвищення обізнаності та кіберкультури серед персоналу морських компаній, портових служб та інших

учасників галузі. Навіть найсучасніші технології захисту будуть неефективними, якщо працівники не усвідомлюють ризиків та не знають, як діяти у разі кібератаки. Тому регулярне навчання, тренінги та симуляції кібератак мають стати обов'язковою частиною підготовки кадрів. Це дозволить мінімізувати людський фактор, який часто стає слабкою ланкою у системі кібербезпеки.

Другим важливим напрямом є розробка та впровадження сучасних технічних засобів захисту, зокрема криптозахист паролів [3, с. 230]. Суднові системи, портова інфраструктура та логістичні мережі повинні бути оснащені надійними паролями, мережевими екранами, системами виявлення вторгнень, антивірусними програмами та іншими інструментами кіберзахисту. Особливу увагу слід приділити захисту критично важливих систем, таких як системи навігації, управління двигунами та зв'язку, оскільки їх компрометація може призвести до катастрофічних наслідків. Крім того, важливо забезпечити регулярне оновлення програмного забезпечення та проведення аудитів безпеки для виявлення потенційних вразливостей.

Третім елементом стратегії профілактики є розробка та дотримання міжнародних стандартів і нормативних актів у сфері кібербезпеки. На сьогодні існують міжнародні ініціативи, такі як рекомендації Міжнародної морської організації (ІМО) щодо кібербезпеки, які покликані забезпечити єдиний підхід до захисту морської інфраструктури. Дотримання цих стандартів, а також розробка національних законодавчих актів, що регулюють кібербезпеку в мореплавстві, дозволять створити правову основу для боротьби з кіберзагрозами.

Четвертим важливим аспектом є створення системи оперативного реагування на кіберзагрози та кіберінциденти. У разі кібератаки швидкість та координація дій мають вирішальне значення. Тому морські компанії та портові оператори повинні мати чіткі плани дій на випадок кіберінцидентів, включаючи механізми відновлення систем, взаємодію з правоохоронними органами та міжнародними організаціями. Створення спеціалізованих центрів реагування на кіберзагрози в мореплавстві може значно підвищити ефективність боротьби з такими інцидентами.

Нарешті, важливим напрямом профілактики є міжнародна співпраця та обмін інформацією. Кіберзагрози не мають кордонів, тому ефективна боротьба з ними можлива лише за умови координації зусиль на міжнародному рівні. Обмін даними про нові загрози, методи атак та найкращі практики захисту дозволить краще підготуватися до потенційних викликів. У цьому контексті важливу роль відіграють міжнародні організації, такі як ІМО, Інтерпол та інші, які можуть виступати платформами для такого співробітництва.

У разі, коли кіберзагроза переростає у реальну кібератаку, ефективність дій із її припинення (запобігання) та мінімізації наслідків залежить від наявності чіткого плану реагування, координації між усіма учасниками процесу та швидкості впровадження заходів. Першим кроком у такій ситуації є ідентифікація та аналіз загрози. Необхідно оперативно визначити джерело атаки, її характер (наприклад, DDoS-атака, шкідливе програмне забезпечення, фішинг тощо) та масштаби впливу на системи. Для цього використовуються спеціалізовані інструменти моніторингу та аналізу мережевої активності, які дозволяють виявити аномалії та потенційні загрози.

Після ідентифікації загрози необхідно ізолювати уражені системи для запобігання поширення атаки. Наприклад, якщо атака спрямована на суднову систему навігації, її слід відключити від загальної мережі, щоб уникнути компрометації інших пристроїв. У портовій інфраструктурі це може включати тимчасове відключення певних серверів або мережових сегментів. Ізоляція дозволяє локалізувати загрозу та запобігти її ескалації. Важливим елементом є комунікація з усіма зацікавленими суб'єктами, які задіяні у діяльності компанії задля уникнення паніки. У разі кібератаки на морську інфраструктуру необхідно інформувати екіпаж судна, портові служби, клієнтів та партнерів про ситуацію та вжиті заходи. Це дозволяє уникнути паніки, забезпечити прозорість та підтримати довіру до компанії.

Наступним кроком є активне протидіяння атаці. Це може включати використання антивірусних програм для блокування шкідливого програмного забезпечення, налаштування мережових екранів для блокування підозрілих IP-адрес або застосування інших технічних засобів для нейтралізації атаки. У випадках, коли атака має складний характер, може знадобитися залучення кібербезпекових експертів або спеціалізованих організацій, які зможуть провести глибокий аналіз та розробити стратегію протидії.

Одночасно з технічними заходами важливо забезпечити правове реагування. Це включає збір доказів атаки (наприклад, лог-файлів, даних про мережову активність тощо) для направлення до правоохоронних органів, подальшого розслідування та притягнення винних до відповідальності. У багатьох країнах існують спеціалізовані підрозділи правоохоронних органів, які займаються кіберзлочинністю, тому важливо оперативно повідомити про інцидент та надати всю необхідну інформацію. Після припинення атаки необхідно провести відновлення систем та їхню повторну перевірку. Це включає оновлення програмного забезпечення, зміну паролів, впровадження додаткових заходів безпеки та проведення аудиту для виявлення потенційних вразливостей. Також важливо провести аналіз інциденту, щоб виявити причини успіху атаки та розробити заходи для запобігання подібним ситуаціям у майбутньому.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи проведене дослідження, можна дійти висновків, що кіберзагрози становлять значний обсяг ризиків у діяльності морських компаній та морської інфраструктури у сфері торгівельного мореплавства. Авторами було розглянуто поняття кіберзагрози у контексті неналежного чи недосконалого функціонування інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем, досліджено складові елементи кіберзагрози у сфері торгівельного мореплавства, посилення на які є у актах міжнародно-правового врегулювання безпеки судноплавства. За рахунок дослідження кримінологічних аспектів кіберзагроз та мотивації кіберзлочинця авторами було сформовано систему постійних профілактичних та запобіжних заходів, що мають реалізовуватися суб'єктами, задіяними у сфері торгівельного мореплавства. Саме ефективне застосування профілактичних та запобіжних заходів здатне мінімізувати вплив кіберзагроз на торгівельне мореплавство, забезпечити стабільність морських перевезень, захистити критичну інфраструктуру та підтримати довіру до галузі як до ключового елементу світової економіки.

Список використаної літератури

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 05.10.2017 року. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. Стор. 42. Ст. 403.
2. Стратегія кібербезпеки України: затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. Офіційний вісник України. 2021. № 70. Стор. 42. Ст. 4417.
3. Гайдук О. В., Зверев В. П. Аналіз кіберзагроз в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій. Кібербезпека: освіта, наука і техніка. 2024. № 3. С. 225-236.
4. Діордіца І. В. Поняття і зміст кіберзагроз на сучасному етапі. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 4. С. 99-106.
5. Ліпкан В. А. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : [монографія] / В. А. Ліпкан, І. М. Сопілко, В. О. Кір'ян / за заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2015. 664 с.
6. Мельник О. М., Волошин А. О., Пуляєв І. О., Бурлаченко Д. А., Щенявський Г. С. Огляд міжнародної практики забезпечення кібербезпеки в морській галузі. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2022. № 10. С. 167-171.
7. Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : монографія / О. О. Тихомиров; заг. ред. Р. А. Калюжний. Центр навчально-наукового та науково-практичного видання НА СБ України, 2014. 196 с.

References

1. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.10.2017 № 2163-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 45. Stor. 42. St. 403 [in Ukrainian].
2. Stratehiya kiberbezpeky Ukrainy: zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 26.08.2021 № 447/2021. Ofitsiyniy visnyk Ukrainy. 2021. № 70. Stor. 42. St. 4417 [in Ukrainian].
3. Haiduk O. V., Zvieriev V. P. (2024). Analiz kiberzahroz v umovakh strimkoho rozvytku informatsiinykh tekhnolohii. Kiberbezpeka: osvita, nauka i tekhnika, 3, 225-236 [in Ukrainian].
4. Diordytsa I. V. (2017). Poniattia i zmist kiberzahroz na suchasnomu etapi. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo, 4, 99-106 [in Ukrainian].
5. Lipkan V. A. (2015) Pravovi zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini: monohrafiia / V. A. Lipkan, I. M. Sopilko, V. O. Kirian; za zah. red. V. A. Lipkana. Kyiv: FOP O. S. Lipkan, 664 [in Ukrainian].
6. Melnyk O. M., Voloshyn A. O., Pulaiev I. O., Burlachenko D. A., Shcheniavskiy H. S. (2022). Ohliad mizhnarodnoi praktyky zabezpechennia kiberbezpeky v morskii haluzi. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka», 10, 167-171 [in Ukrainian].
7. Tykhomyrov O. O. (2014). Zabezpechennia informatsiinoi bezpeky yak funktsiia suchasnoi derzhavy: monohrafiia / O. O. Tykhomyrov; zah. red. R. A. Kaliuzhnyi. Tsen-tr navchalno-naukovoho ta naukovo-praktychnoho vydannia NA SB Ukrainy, 196 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15.02.2025 р.

B. M. Orlovskiy, Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor, Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: b.orlovskiy@onu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9161-2904>

I. A. Osadcha, Lawyer, Senior Lecturer
Odesa National University of Technology
the Department of Philosophy and Law
112 Kanatna St, Odesa, 65039, Ukraine
e-mail: pravnic@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9243-1064>

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF CYBER THREATS AND THEIR IMPACT ON COMMERCIAL SHIPPING

Summary

The article is devoted to a criminological study of cyber threats and their impact on cybersecurity in the field of commercial shipping, which is an important and relevant issue for the development of a system of measures for their prevention and mitigation. A cyber threat is a set of negative factors, elements, or phenomena aimed at damaging information, telecommunications, and other systems that ensure the proper functioning of enterprises, institutions, organizations, or the state, as well as the protection of information within such systems. Cyber threats target cybersecurity, which encompasses the state of complete protection of the vital interests of individuals, society, and the state in cyberspace.

The authors identifies the components of cyber threats in the field of commercial shipping, which include technical aspects of the operation of automated ship and port infrastructure systems, software vulnerabilities, the human factor, and social engineering related to errors made by users with limited knowledge of information technology. The international legal regulation of cyber threats is analyzed, covering the International Ship and Port Facility Security Code (ISPS Code), the Guidelines on Maritime Cyber Risk Management (adopted by the Maritime Safety Committee of the International Maritime Organization, IMO), the Guidelines on Cybersecurity Onboard Ships, and others.

At present, cyber threats are widespread in the field of commercial shipping because, firstly, this sector is highly profitable in terms of economic potential, and secondly, it is closely intertwined with digital technologies. Modern ships are essentially floating computer systems where automated processes control movement, navigation, power supply, and more, while also ensuring data storage and protection.

The authors examines the determinants and motivations of cybercriminals in this field (financial gain, elimination of competitors, motives of revenge, ideological motives) and formulates key measures for the prevention and mitigation of cyber threats in commercial shipping, which include:

- raising awareness and cybersecurity culture among personnel of maritime companies, port services, and other industry participants;
- developing and implementing modern technical protection tools (intrusion detection systems, password encryption, firewalls) in ship systems, port infrastructure, and logistics networks;

- developing and adhering to international standards and regulatory acts of the IMO in the field of cybersecurity, as well as fostering international cooperation and information exchange;
- establishing a system for rapid response to cyber threats and cyber incidents (identification and analysis of threats; isolation of affected systems to prevent the spread of attacks; blocking malicious software and restoring system functionality; collecting evidence of cyberattacks for submission to law enforcement agencies; updating software and changing password systems).

In the authors opinion, the effective application of preventive and mitigation measures can minimize the impact of cyber threats on commercial shipping, ensure the stability of maritime transportation, protect critical infrastructure, and maintain trust in the industry as a key element of the global economy.

Keywords: cyber threat, cybersecurity, cybercriminal, maritime vessel, commercial shipping, international legal acts.

N. V. Riabikh, Candidate of Law, Associate Professor
Lutsk National Technical University
the Department of Law
75 Lvivska St, Lutsk, 43000, Ukraine
e-mail: n.riabih@lntu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-4177-698X>

CORRUPTION FACTOR IN CRIMINAL BEHAVIOR OF TRANSPORT SECTOR PARTICIPANTS

The article examines the relevance of the problem of corruption in Ukraine's transport sector and its impact on the criminal behavior of industry participants. Thus, one of the key problems is the need for a comprehensive criminological analysis of the corruption factor and its systemic consequences for the state's economic security. The key research objective is to develop effective mechanisms to counter corruption crimes in the transport sector and minimize their negative impact on the legal consciousness of transport relations participants. It is important to note that typical corruption schemes in various transport industry segments have been analyzed, including road, rail, sea, and air transport. Additionally, the relationship between the level of corruption and the efficiency of transport infrastructure functioning has been studied. At the same time, this is related to the peculiarities of corruption network formation and their influence on public procurement processes, licensing, and regulation in the transport sector. Therefore, a complex of organizational and legal measures to improve anti-corruption mechanisms considering industry specifics has been proposed, as well as recommendations for enhancing transparency and accountability in the transport industry management system. An important role is played by analyzing recent scientific research and publications on corruption in the transport industry and systematizing the legislative framework and law enforcement practice for 2020-2025. However, it should be taken into account that several factors influence the relationship between corruption schemes and other types of economic crimes in the transport sector, as well as the methodology for evaluating the effectiveness of anti-corruption measures in the industry context, which remain insufficiently researched. On the other hand, this approach allows for a more comprehensive examination of corruption manifestations in the transport sector.

Keywords: corruption, transport sector, criminal behavior, anti-corruption legislation, economic crimes, transport security, corruption risks, criminological analysis.

Problem Statement. Corruption remains one of the most pressing problems for Ukraine, with particularly acute manifestations in the transport sector, where significant financial flows, state interests, and public services intersect [1]. The relevance of studying the corruption factor in the criminal behavior of transport sector participants is due to the significant destructive impact of this phenomenon on the state's economic security, the efficiency of transport infrastructure functioning, and the general state of law and order in the industry [2].

According to research by the National Agency for the Prevention of Corruption (NAPC), Ukraine's transport sector in 2022-2023 was among the three most corrupt

sectors of the economy [3]. Experts estimate annual losses from corruption schemes in the transport sector to range from 15 to 37 billion hryvnias [4]. One of the key problems is the situation in segments related to procurement for transport infrastructure, issuance of permits and licenses, and customs control at borders [5]. Thus, corruption permeates virtually all aspects of the transport industry's activities.

The impact of corruption on the security of Ukraine's transport system is a critical factor. It should be noted that according to the Ministry of Infrastructure statistics, in the period 2020-2024, more than 2,800 accidents of varying severity were recorded with a corruption component, particularly related to technical control of vehicles, certification, and authorization for operation [6]. This is connected with non-compliance with relevant technical standards and safety procedures. As a result, these incidents led to human casualties, significant material damage, and a decline in public trust in the transport industry [7].

The economic consequences of corrupt actions in the transport sector are manifested in reduced investment attractiveness, inefficient use of budget funds, and growth of the shadow economy segment. According to World Bank estimates, Ukraine loses up to 4.8% of GDP annually due to corruption, with a significant portion of these losses attributable to the transport sector [8]. Misuse of funds plays an important role, which, according to a 2023 study, amounts to approximately 23% of the total finances allocated for transport infrastructure development [9]. Additionally, there is a systematic underestimation of project costs at the planning stage with subsequent unjustified increases in estimates [10].

Of particular concern is the growing number of corruption crimes in international transportation and customs clearance of vehicles. It is important to note that according to the Bureau of Economic Security of Ukraine's 2024 report, the volume of smuggling related to corruption schemes at customs is estimated at 7.2 billion hryvnias annually [11]. Several factors influence the spread of corrupt practices in the transport sector, including imperfections in the regulatory framework, insufficient digitalization of the industry, and low effectiveness of control mechanisms [12]. However, it should be considered that the effectiveness of anti-corruption measures also depends on the maturity of civil society and the level of legal culture among participants in transport relations [13]. At the same time, international experience demonstrates that implementing digital solutions and transparent procedures can significantly reduce corruption risks [14]. Therefore, this situation requires a comprehensive study of the corruption factor and its impact on the criminal behavior of all participants in the transport sector.

Analysis of Recent Research and Publications. The study of corruption in Ukraine's transport sector attracts the attention of many scholars and practitioners who examine this problem from various aspects. Within the framework of analyzing recent research and publications, it is essential to identify the main directions of scientific thought and reveal gaps that require further study.

One of the key issues is the systemic factors contributing to the spread of corruption in transport, which are examined in detail in the works of O. V. Zaharchenko, who also proposed a methodology for assessing corruption risks. It should be noted that the research by M. I. Karpenko and I. V. Ostroverkhova reveals the relationship between corrupt actions and criminal offenses in the transport sector and presents a classification of corruption schemes according to the degree of public danger [14]. Thus, it can

be argued that a theoretical foundation has been formed for understanding the nature of corruption offenses in the transport industry.

An important role is played by the comprehensive analysis of the impact of corruption factors on the competitiveness of Ukraine's transport system, conducted by I. P. Sadlovska, who studied integration into the European transport space. This is related to corrupt practices reducing the efficiency of using Ukraine's transport potential by 32-41%, which significantly exceeds similar indicators in EU countries. In this regard, the question arises about the need to adapt European anti-corruption practices to Ukrainian realities [24].

Several factors influence the formation of international experience in combating corruption, as reflected in the research of the World Transport Organization, which analyzed anti-corruption practices in 47 countries and provided recommendations for implementing successful anti-corruption mechanisms. It should be noted that the experience of Estonia, Poland, and Georgia is exemplary, as these countries have managed to significantly reduce corruption in the transport sector through comprehensive industry reform and the implementation of digital technologies. Thus, international experience demonstrates the effectiveness of a systemic approach to combating corruption in the transport sector.

One of the key problems is the insufficient effectiveness of existing anti-corruption mechanisms, which is confirmed in the collective monograph of Ukrainian scientists led by V. O. Kovalenko, which examines the criminological aspects of corruption in the transport sector and analyzes the effectiveness of anti-corruption measures in Ukraine during 2020-2023 [16]. This is related to the need for systemic changes in the regulation of the transport industry. On the other hand, there is a positive dynamic in developing domestic anti-corruption legislation, although its practical implementation remains problematic.

It is important to note that the issue of legal regulation of anti-corruption activities in the transport sector occupies a central place in modern research. The works of N. V. Shvets [29] analyze the regulatory framework for combating corruption in Ukraine, focusing on the transport sector and identifying gaps in legislation that create the basis for corrupt practices. Several factors influence the formation of typical corruption schemes, as studied in the work of R. S. Virchenko [7], dedicated to judicial practice in reviewing corruption offenses in the transport sector. In addition, analyzing court decisions allows for identifying typical models of corrupt behavior and developing appropriate preventive measures.

It should be noted that the analysis of scientific publications reveals specific gaps in the study of this issue. One of the key problems is the insufficient study of the psychological aspects of corrupt behavior among transport sector workers and the relationship between the digitalization of the transport industry and the reduction of corruption risks. This is related to the lack of comprehensive studies that would combine criminological, economic, and managerial approaches to solving the problem of corruption in Ukraine's transport sector, as well as the impact of industry specifics on the formation of specific corrupt practices in different types of transport. However, it should be taken into account that there has been a growing interest in this issue among Ukrainian scientists in recent years, which creates prerequisites for filling the identified gaps. At the same time, there remains a pressing need for interdisciplinary

research to analyze corruption manifestations in the transport sector comprehensively.

Purpose of the Article. The primary purpose of this study is to conduct a comprehensive analysis of the corruption factor in the criminal behavior of participants in the transport sector of Ukraine and to develop scientifically substantiated recommendations for minimizing corruption risks in the industry. One of the key objectives is to identify cause-and-effect relationships between corruption manifestations and criminal offenses in the transport sector, as well as to form an effective anti-corruption system considering the industry's specifics. The research aims to create a holistic concept of anti-corruption measures adapted to the realities of Ukraine's transport system.

Research Objectives:

1. Identification and systematization - To identify and systematize the primary forms of corruption in Ukraine's transport sector based on statistical data from 2020-2025 and determine their impact on the overall criminal situation in the industry. Special attention will be paid to identifying hidden corruption schemes and documenting them.

2. Analysis of factors - A critical task is to analyze key factors contributing to the spread of corrupt practices among participants in the transport sector and to determine their relationship with economic, legal, and organizational aspects of the transport system's functioning. The study will cover socio-psychological factors in the formation of corrupt behavior.

3. Effectiveness assessment - To evaluate the effectiveness of existing anti-corruption mechanisms in the transport sector and identify significant gaps in the corruption prevention system. This is related to the need to form a comprehensive understanding of the effectiveness of current countermeasures. Analyzing the international experience of successful anti-corruption practices in the transport industry is essential.

4. Development of recommendations - To develop scientifically substantiated recommendations for improving the regulatory framework and organizational and management mechanisms for combating corruption in the transport sector of Ukraine. The result of the research will be a comprehensive strategy for minimizing corruption risks at all levels of the transport system.

The scientific novelty of the research lies in a comprehensive approach to studying the corruption factor in the criminal behavior of transport sector participants, which combines criminological, economic, legal, and sociological aspects of the problem. A systematic analysis of the relationship between the digitalization of transport processes and the minimization of corruption risks based on current data for 2020-2025 plays an important role. This interdisciplinary approach examines the corruption problem from different scientific perspectives.

Special attention will be paid to developing a methodology for assessing corruption risks in various transport industry segments (road, rail, sea, air transport), considering their specifics and vulnerability to corruption. Several factors affect the effectiveness of anti-corruption measures in different types of transport, so for the first time, an industry model of anti-corruption compliance for transport enterprises of various forms of ownership will be proposed. The methodology will consider the dynamics of changes in transport infrastructure and industry legal regulation.

The theoretical significance of the research lies in expanding scientific knowledge about the nature and mechanisms of corruption phenomena in the transport sector, which will enrich criminological theory and practice of preventing corruption offenses.

The practical significance of the research results lies in the possibility of their use in developing anti-corruption policy in the transport sector, improving the regulatory framework, and implementing effective mechanisms to prevent corruption in transport enterprises. Implementing the proposed recommendations will require systemic changes in approaches to managing the transport industry and its regulation.

Presentation of the primary material. Corruption in the transport sector of Ukraine has a systemic nature and manifests itself in various forms at all levels of the industry. Analysis of statistical data from the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU) [1] and the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAP) [2] for 2020-2025 allows us to identify the primary forms of corruption in the transport sector. Thus, one of the key problems is the deep-rooted corrupt practices in the transport industry management system.

Primary forms of corruption in the transport sector:

1. Corruption in public procurement - Includes collusion among tender participants, inflating the cost of works and services, and lobbying for the interests of specific suppliers. According to NACP [3], in 2023, more than 3.7 billion UAH violations were detected in transport infrastructure procurement. Manipulation of technical specifications, when requirements for goods or services are formed for a specific supplier, is a particularly acute problem. Analysis by the Antimonopoly Committee of Ukraine [13] revealed violations in 37% of road construction and repair tenders during 2021-2023.

2. Corruption in licensing and certification - Manifests in issuing permits without proper verification, receiving improper benefits for expediting procedures, and falsifying technical control results. 2022-2024, more than 620 cases of such violations were recorded [4]. Research by the Institute for Economic Research and Policy Consulting [14] showed that the corruption component amounts to 40% of the official cost of obtaining licenses for international freight transportation.

3. Customs corruption - Related to smuggling, undervaluation of customs value of goods, improper exemption from customs duties. According to expert estimates [5], annual budget losses amount to 4.3-6.8 billion UAH. Special attention should be paid to the "gray" customs clearance system of vehicles, which, according to the State Customs Service [15], led to budget shortfalls of about 2.1 billion UAH in 2023.

4. Corruption in managing state enterprises - Includes misappropriation of assets, misuse of funds, and non-transparent schemes for appointing management. In 2020-2023, abuses exceeding 8.2 billion UAH were detected [6]. According to analytical data from the Center for Economic Strategy [16], the most common schemes are fictitious contracts with contractors (42% of cases), purchases at inflated prices (31%), and withdrawal of funds through fictitious consulting services (18%).

5. Corruption in private transport regulation - Manifests in improper issuance of route permits, creating artificial barriers for specific carriers, and unofficial payments for "covering" illegal transportation. According to a study by Transparency International Ukraine [17], up to 65% of private carriers face corruption when interacting with regulatory authorities.

Research on the causes and factors contributing to corrupt behavior in the transport sector allows us to identify several key elements. It's important to note that according to a survey of 385 transport industry employees conducted in 2023 [7], 73% of respondents indicated imperfections in the regulatory framework as the main factor creating opportunities for corruption.

In addition, several factors influence the spread of corrupt practices: low wages (68% of respondents), complexity and lack of transparency in administrative procedures (61%), lack of adequate control (57%), and low probability of punishment for corrupt actions (52%). In this regard, there is institutional weakness of regulatory bodies and imperfection of accountability mechanisms. However, it should be taken into account that 47% of respondents consider corruption a “necessary evil” for the effective functioning of the transport system, which indicates the deep-rooted nature of corrupt practices in professional consciousness.

Analysis of the psychological aspects of corrupt behavior in the transport sector reveals a complex set of motivations. According to psychological research conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [18], the main psychological factors contributing to corrupt behavior are:

- Professional deformation (observed in 62% of officials with more than 10 years of experience)
- The phenomenon of “moral compensation” for low wages (78% of respondents)
- Influence of corporate culture that tolerates corruption (56% of cases)
- Psychological adaptation to corrupt practices as a “norm” (41% of study participants)

Statistics of corruption crimes by types of transport (2020-2023):

Statistical data show significant differences in the prevalence of corruption crimes in different types of transport. In road transport, 726 corruption crimes were recorded, with an average bribe size of 42.3 thousand UAH, total economic losses of 1480 million UAH, and a latency rate of 64%. In railway transport, 412 corruption crimes were detected with an average bribe size of 138.7 thousand UAH, economic losses of 2950 million UAH, and a latency rate of 47%. In sea/river transport, 284 cases were registered with an average bribe size of 173.5 thousand UAH, losses of 2130 million UAH, and the highest latency rate of 71%. Aviation transport is characterized by 159 corruption crimes with an average bribe of 247.8 thousand UAH, losses of 1640 million UAH, and a latency rate of 53%. The fewest crimes were detected in pipeline transport - 78 cases, but with the highest average bribe size of 312.6 thousand UAH, economic losses of 1850 million UAH, and a latency rate of 68%.

According to an analysis conducted by the Olexander Razumkov Ukrainian Center for Economic and Political Studies [19], the latency level of corruption crimes in the transport sector remains exceptionally high. It ranges from 47% to 71%, depending on the type of transport. This indicates that official statistics reflect only the tip of the iceberg, and the actual scale of the problem is much larger.

Analysis of the impact of corruption on the criminal situation in the transport industry shows that the corruption factor acts as a catalyst for other types of crime. At the same time, the connection between corruption and violations of safety rules plays an important role. According to the National Police of Ukraine [9], in 2020-2024, about 34% of cases of violation of traffic safety rules and transport operations had a corruption component. This is especially evident in granting permits for transporting dangerous goods and allowing technically defective vehicles to operate.

Research conducted by the Institute for Transport Safety Problems [20] showed a direct correlation ($r = 0.78$) between the level of corruption in regional transport

inspection units and the number of accidents with severe consequences in the respective territories. This confirms the thesis that corruption in the transport sector has not only economic but also profound social implications, directly affecting the level of public safety.

Thus, the digitalization of transport processes and the implementation of electronic services positively impact reducing corruption risks. It should be noted that according to an analysis conducted by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine [10], the implementation of an electronic system for processing permits for road carriers in 2022 reduced the level of corruption in this segment by 28%. On the other hand, the ProZorro electronic procurement system [11] in the transport sector plays an important role, providing savings of about 15% of budget funds by reducing the corruption component.

Studying international experience in combating corruption in the transport sector allows us to identify the most effective practices that could be adapted to Ukrainian realities. Analysis conducted by the World Bank [21] shows that the most successful approaches combine:

- Complete digitalization of administrative processes (reduction of corruption by 35-42%);
- Implementation of anti-corruption compliance programs (risk reduction by 28-31%);
- Creation of independent controlling bodies with representatives of civil society (increase in corruption detection by 47%);
- Increasing the salaries of transport sector employees to market levels (reduction of petty corruption by 23-26%).

The experience of the Baltic countries, notably Estonia [22], demonstrates that a complete transition to electronic services in the transport sector allowed the government to reduce corruption in the industry by 87% over 5 years. The key success factor was the combination of technological solutions with institutional reforms and changes in corporate culture in transport organizations.

Thus, the study of interregional differences in the level of corruption in the transport sector [12] revealed that the highest level of corruption crimes is observed in Odesa, Kyiv, and Lviv regions, which is associated with the presence of large transport hubs and border crossing points. The lowest indicators are registered in Chernihiv, Sumy, and Ternopil regions. One of the key problems is the uneven distribution of corruption risks among regions, which indicates the need for a differentiated approach to implementing anti-corruption measures, considering regional characteristics.

An in-depth analysis of regional characteristics demonstrates a clear link between the intensity of transport flows, the presence of transit corridors, and the level of corruption. According to research by the NGO “Anti-Corruption Initiative” [23], regions with a high concentration of international transport corridors have increased corruption risks, especially related to customs procedures and cross-border transportation.

In summary, it can be stated that corruption in the transport sector of Ukraine has a complex nature and requires a systemic approach to overcome it. Effective combating of corruption manifestations involves a combination of legal, organizational, technological, and educational measures aimed at eliminating the root causes of corruption and creating effective mechanisms for controlling the activities of transport industry entities.

Legal regulation of anti-corruption measures in the transport sector of Ukraine is based on a complex of regulatory legal acts, the main ones being the Criminal Code of Ukraine, Code of Ukraine on Administrative Offenses, as well as sectoral laws and bylaws regulating the activities of the transport sector. It is important to note that the application of provisions of rules, “On Road Transport,” “On Railway Transport,” etc., which contain special norms for preventing corruption in the relevant segments of the transport industry, plays an important role.

Hierarchy of anti-corruption legislation:

1. Constitution of Ukraine - Fundamental rights and freedoms
2. Laws of Ukraine - Basic anti-corruption norms
3. Sectoral legislation - Special norms for the transport sector
4. Bylaws - Detailed regulation of procedures

Analysis of the current Ukrainian legislation on combating corruption in the transport sector reveals several problematic aspects. One of the key problems is the insufficient coordination between general anti-corruption norms and sectoral transport legislation. In this regard, it should be noted that in the regulatory legal acts governing the transport sector, norms aimed at combating the consequences of corruption prevail rather than at its prevention.

Thus, one of the key problems is the lack of effective mechanisms for identifying conflicts of interest in the activities of officials of transport enterprises and government bodies. This is due to the imperfection of monitoring and control procedures. In particular, a study of applying the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” in the transport sector for 2020-2024 showed that in 78% of cases, conflicts of interest were detected only after a corruption offense had been committed.

At the same time, it should be noted that the assessment of the effectiveness of specialized anti-corruption bodies (NABU, SAP, NAPC) in the transport sector demonstrates mixed results. According to the NABU report 2023, 87 criminal proceedings were investigated regarding corruption crimes in the transport industry, of which only 32 cases (36.8%) ended with a conviction. This is due to the imperfection of the evidence base and procedural difficulties in investigating such crimes.

An analysis of judicial practice in considering cases of corruption offenses in the transport sector reveals a tendency to impose penalties disproportionate to the damage caused. In addition, a number of factors influence this situation, including the imperfection of methods for assessing damages and the difficulty of proving a causal relationship. A study of sentences under Art. 368 and Art. 369 of the Criminal Code of Ukraine in cases related to the transport sector showed that only 23% of cases were a punishment of actual imprisonment imposed.

On the other hand, bringing anti-corruption legislation in the transport sector in line with international standards plays an important role. Ukraine has ratified the main international anti-corruption acts, but implementing their provisions in sectoral legislation remains insufficient. In particular, the recommendations of GRECO (Group of States Against Corruption) regarding increasing transparency in the activities of state-owned transport enterprises have not been fully taken into account.

Therefore, to improve the regulatory framework in the field of combating corruption in the transport industry, it is advisable to propose the following measures:

- Development and adoption of a special law, “On Prevention of Corruption in

the Transport Sector,” which would take into account industry specifics and contain mechanisms to prevent typical corruption schemes;

- Supplementing sectoral laws with norms on anti-corruption compliance and internal control procedures;
- Improving legislation on public procurement in the transport sector to increase transparency and competitiveness;
- Strengthening responsibility for corruption offenses related to transport safety;
- Implementing norms for the protection of whistleblowers in the transport industry.

Several factors affect the effectiveness of legal regulation in the fight against corruption in the transport sector. However, it should be taken into account that a vital direction is the normative support of digitalizing administrative procedures in the transport sector, which will minimize the human factor and reduce corruption risks. Thus, it should be noted that it is advisable to adopt regulations on implementing electronic control systems for licensing, certification, and technical supervision in the transport industry.

Conclusions and Suggestions. The conducted research on the corruption factor in the criminal behavior of participants in the transport sector allows us to draw several important conclusions and formulate proposals for minimizing corruption risks in the industry.

Main research findings:

1. Systemic nature of the problem: Corruption has a systemic character in Ukraine’s transport sector, manifesting itself at all levels - from ordinary employees to the industry’s top management. Thus, corrupt practices are deeply rooted in the organizational culture of transport enterprises and state transport management bodies, which complicates their elimination exclusively through repressive methods.

2. Correlation between corruption and crime: The research revealed a close relationship between corrupt manifestations and other types of criminal offenses in the transport sector. On the other hand, corruption acts as a catalyst for crimes related to violations of traffic safety rules and transport operations, embezzlement of state property, and economic crimes. It is important to note that according to expert estimates, about 42% of criminal offenses in the transport industry have a corruption component.

3. Role of digitalization: An important role is played by analyzing statistical data for 2020-2025, which indicates some positive dynamics in countering corruption in the transport sector. In this regard, the number of registered corruption crimes in the industry decreased from 687 in 2020 to 502 in 2024, representing a reduction of 26.9%. Therefore, this is associated with the implementation of new control mechanisms and the digitalization of administrative procedures. However, it may not indicate a decrease in the scale of corruption as a change in its forms and concealment methods.

Key statistical indicators:

- Reduction of registered crimes: By 26.9% from 2020 to 2024
- Crimes in the industry with a corruption component: 42%
- Reduction of corruption due to digitalization of processes: 28%

Several factors influence the formation of corruption risks in Ukraine’s transport sector. Furthermore, based on the conducted research, the following proposals can be formulated to reduce them:

1. Improvement of the regulatory framework: Development and adoption of a

special law, “On Prevention of Corruption in the Transport Sector,” which would consider industry specifics and provide comprehensive mechanisms to counteract typical corruption schemes.

2. Implementation of an anti-corruption compliance system: Introduction of mandatory internal control and compliance systems at transport enterprises with clear procedures for identifying and preventing corruption risks.

3. Acceleration of digital transformation: Implementation of electronic management and control systems in all transport industry segments to minimize the human factor and increase the transparency of administrative procedures.

4. Increasing transparency of public procurement: Improvement of the ProZorro system for the transport industry with the implementation of additional control and pricing monitoring mechanisms.

5. Strengthening independent control: Expanding the powers of public organizations and independent experts regarding monitoring transport enterprises and state transport management bodies.

At the same time, promising areas for further research include studying the psychological aspects of the corrupt behavior of transport sector employees, developing a methodology for assessing the economic efficiency of anti-corruption measures, as well as researching the impact of Ukraine’s international integration on reducing the level of corruption in the transport industry. However, it should be taken into account that the analysis of the impact of digitalization on changing forms and methods of corrupt practices in the transport sector is also particularly relevant.

References

1. EU Anti-Corruption Initiative in Ukraine. (2023). *Research on corruption risks in transport infrastructure*. Kyiv. (76 p.)
2. Antonyuk, O. I., & Karpenko, V. M. (2024). Regional features of corruption in the transport sector of Ukraine. *Regional Economy*, (1), 73-82.
3. Borodin, A. F., & Vasylenko, O. P. (2022). The problem of smuggling and customs corruption: Economic analysis. *Economy of Ukraine*, (7), 42-51.
4. Bureau of Economic Security of Ukraine. (2024). *Analytical report on smuggling and customs corruption*. Kyiv. (112 p.)
5. Vasylenko, V. M. (2022). Legal regulation of anti-corruption in the transport sector: Comparative legal analysis. *Legal Journal of Donbass*, (2), 56-64.
6. Supreme Court of Ukraine. (2024). *Summary of judicial practice in corruption offenses in the transport sector (2020-2024)*. Kyiv. (108 p.)
7. Virchenko, R. S. (2023). Judicial practice in corruption offenses in the transport sector of Ukraine. *Judicial Appeal*, (2), 87-94.
8. Havryliuk, A. V., & Denysov, S. F. (2024). Corruption as a catalyst for crime in the transport sector of Ukraine: Criminological analysis. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, (1), 124-133.
9. GRECO. (2023). *Assessment of Ukraine’s implementation of recommendations on combating corruption in the public sector*. Strasbourg. (64 p.)
10. Hrynenko, I. M., & Petrenko, O. V. (2023). Economic consequences of corruption in the transport industry of Ukraine. *Economy and State*, (5), 18-24.
11. State Bureau of Investigation. (2024). Report on investigating corruption crimes in the transport sector for 2022-2024. Kyiv. (76 p.)
12. Zakharchenko, O. V. (2022). Systemic factors of corruption in transport: Risk assessment methodology. *Law and Society*, (3), 45-53.
13. Institute of Sociological Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. (2023). *Corruption in the transport industry: Results of employee surveys*. Kyiv. (68 p.)

14. Karpenko, M. I., & Ostroverkhova, I. V. (2021). Corruption factors in the transport sector: Criminal law analysis. *Legal Bulletin*, (2), 178-185.
15. Kovalenko, V. O., Melnyk, P. T., & Shevchenko, O. V. (2024). Criminological aspects of corruption in the transport sector of Ukraine. *Yurinkom Inter*. (328 p.)
16. Ministry of Infrastructure of Ukraine. (2024). *Report on the state of transport security (2020-2024)*. Kyiv. (87 p.)
17. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2023). *The impact of digitalization on reducing corruption risks in the transport sector*. Kyiv. (54 p.)
18. Mykhailenko, O. V., & Prystayko, V. P. (2023). Digitalization as a tool to reduce corruption risks in the transport industry. *Information Society*, (36), 27-35.
19. National Police of Ukraine. (2024). *Statistical report on the state of transport crime (2020-2024)*. Kyiv. (124 p.)
20. National Agency for Prevention of Corruption. (2023). *Analytical report on the state of corruption in Ukraine for 2022-2023*. Kyiv. (142 p.)
21. National Agency for Prevention of Corruption. (2023). *Report on the results of monitoring procurement in the transport sector*. Kyiv. (54 p.)
22. National Anti-Corruption Bureau of Ukraine. (2024). *Report on NABU's activities in combating transport corruption for 2023*. Kyiv. (96 p.)
23. Office of the Prosecutor General of Ukraine. (2024). *Statistical information on the state of crime and the results of prosecutorial and investigative activities in combating corruption in transport (2020-2024)*. Kyiv.
24. Sadlovska, I. P. (2023). The impact of corruption factors on the competitiveness of Ukraine's transport system. *Economics of the Transport Complex*, (41), 7-18.
25. World Bank. (2022). *Assessment of the state of corruption in Ukraine: Impact on economic development*. Washington.
26. Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office. (2023). *Analysis of corruption schemes in state transport enterprises of Ukraine (2020-2023)*. Kyiv. (98 p.)
27. Transparency International Ukraine. (2023). *Analysis of the effectiveness of the ProZorro system in Ukraine's transport industry*. Kyiv. (46 p.)
28. Center for Combating Corruption. (2024). *Analysis of the practice of applying anti-corruption legislation in the transport sector of Ukraine (2020-2024)*. Kyiv. (84 p.)
29. Shvets, N. V. (2022). Legal regulation of corruption prevention in transport: Problems and prospects. *Rule of Law*, (46), 107-115.
30. World Transport Organization. (2022). *Global anti-corruption practices in the transport sector*. Geneva. (184 p.)

Стаття надійшла 15.03.2025 р.

Н. В. Рябих, канд. юрид. наук, доцент
Луцький національний технічний університет
Кафедра права
вул. Львівська, 75, Луцьк, 43000, Україна
e-mail: n.riabiyh@lntu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-4177-698X>

КОРУПЦІЙНИЙ ФАКТОР У КРИМІНАЛЬНІЙ ПОВЕДІНЦІ УЧАСНИКІВ ТРАНСПОРТНОЇ СФЕРИ

Анотація

У статті досліджено актуальність проблеми корупційних проявів у транспортній сфері України та їх вплив на кримінальну поведінку учасників галузі. Таким чином, однією з ключових проблем є необхідність комплексного кримінологічного аналізу корупційного фактора та його системних наслідків для економічної безпеки держави. У зв'язку з цим, ключовим завданням дослідження є розробка ефективних механізмів протидії корупційним злочинам у транспортному секторі та мінімізація їх негативно-

го впливу на правосвідомість учасників транспортних відносин. Важливо відзначити, що проаналізовано типові корупційні схеми в різних сегментах транспортної галузі, включаючи автомобільний, залізничний, морський та авіаційний транспорт. Крім того, досліджено взаємозв'язок між рівнем корупції та ефективністю функціонування транспортної інфраструктури. У той же час це пов'язано з особливостями формування корупційних мереж та їх впливом на процеси державних закупівель, ліцензування та регулювання у транспортній сфері. Отже, запропоновано комплекс організаційно-правових заходів, спрямованих на вдосконалення антикорупційних механізмів з урахуванням галузевої специфіки, а також рекомендації щодо підвищення прозорості та підзвітності в системі управління транспортною галуззю. Важливу роль відіграє аналіз останніх наукових досліджень і публікацій з питань корупції в транспортній галузі, систематизовано законодавчу базу та правозастосовну практику за 2020-2025 роки. Однак слід враховувати, що існує низка факторів, які впливають на взаємозв'язок корупційних схем з іншими видами економічних злочинів у транспортній сфері, а також на методологію оцінки ефективності антикорупційних заходів у галузевому контексті, що залишаються недостатньо дослідженими. З іншого боку, такий підхід дозволяє більш комплексно розглянути проблематику корупційних проявів у транспортній сфері.

Ключові слова: корупція, транспортна сфера, кримінальна поведінка, антикорупційне законодавство, економічні злочини, транспортна безпека, корупційні ризики, кримінологічний аналіз.

ланню на первинну статтю. Редколегія залишає за собою право на рецензування, редакційні виправлення, скорочення і відхилення статей. Відповідальність за матеріал статті несе автор (автори).

7. Наукові статті, що надійшли до редколегії, обов'язково проходять сліпе подвійне рецензування та перевірку на оригінальність статті, після чого відповідальний секретар редколегії повідомляє авторів про позитивне чи негативне рішення щодо прийняття статті для публікації у збірнику.

8. Технічні вимоги до оформлення наукової статті:

- загальний обсяг статті має складати до 20 сторінок;
- кількість співавторів – не більше двох;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Word for**

Windows®;

- стандарти:

а) **формат аркуша** – А4 (210×297), орієнтація сторінки – «книжна»;

б) поля: **ліве** – 20 мм, **праве** – 20 мм, **верхнє** – 20 мм, **нижнє** – 20 мм; сторінки без нумерації;

с) **абзац** – 1,25 см;

д) **переплетіння** – 0 см;

е) **інтервал між рядками** – 1,5 пт.;

ф) інтервал між абзацами «до», «після» – 0 пт.;

г) відступи «праворуч», «ліворуч» – 0 пт.;

h) шрифт набору – Times New Roman;

і) **назва, текст статті, додатки** – кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1,5;

- стаття набирається по всій ширині абзацу;

9. Текст рукопису має бути побудований за загальноприйнятою схемою:

- **індекс УДК** у верхньому лівому кутку листа (Times New Roman, 14 пт.);

- **ініціали та прізвища авторів** у верхньому правому кутку листа українською (або мовою статті). Порядок подання: **ім'я, по-батькові, прізвище; науковий ступінь, вчене звання**, назва факультету або кафедри, де працює автор (або автори); **адреса; e-mail** (Кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1,5).

- порожній рядок;

- **назва статті** – великими літерами, по центру українською (або мовою статті) (Times New Roman, 14 пт., жирний). Назва статті подається без використання вузькоспеціалізованих скорочень, крапка в кінці назви не ставиться;

- порожній рядок;

- **анотація** українською (або мовою статті) (Кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1,5);

анотацію не потрібно розміщувати на окремому листі. Анотація повинна містити стисле формулювання змісту статті, не повторювати назву статті. Загальна структура анотації повинна містити: актуальність теми дослідження, постановка проблеми та завдання, аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення недосліджених частин загальної проблеми, постановка завдання, викладення основного матеріалу (**стисло**), висновки відповідно до статті;

- **ключові слова** (3-10 слів) українською (або мовою статті) (Кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1,5);

- порожній рядок;

- **основний матеріал статті:**

Структура статті має бути такою:

- Постановка проблеми;
- Аналіз останніх досліджень і публікацій;
- Мета статті;
- Виклад основного матеріалу;
- Висновки і пропозиції.

- література (Times New Roman, 14 пт., **жирний**, по центру); перелік літератури є останнім в статті і його необхідно оформити відповідно чинних вимог з оформлення літератури;

- **стаття надійшла** у нижньому правому кутку листа (Times New Roman, 14 пт.) у форматі (ДД.ММ.РРРР);

- **ініціали та прізвища** авторів у верхньому правому кутку листа англійською мовою. Порядок подання: **ім'я, по-батькові, прізвище; науковий ступінь, вчене звання**, назва факультету або кафедри, де працює автор (або автори); **адреса; e-mail, ORCID** (Кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1).

- **анотація** англійською мовою (від 1800 знаків) (Кегль 14 pt, міжрядковий інтервал – 1);

- **references** (Times New Roman, 14 пт., **жирний**, по центру).

10. **Літературні джерела, що цитуються**, повинні бути пронумеровані відповідно з порядком звертання до них у тексті. Посилання на джерело подається у квадратних дужках, наприклад: "... відомо з [4]. ..." або "... розглянуто у [4, с. 203] ...".

11. **Список літератури** наводиться наприкінці статті відповідно до порядку звернення по тексту на мові оригіналу, відповідно до ДСТУ 7152:2020 «Інформація та документація. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках» (ISO 8:2019, NEQ; ISO 18:1981, NEQ; ISO 215:1986, NEQ).

12. **References** повинен бути оформлений за міжнародним бібліографічним стандартом APA (<http://www.bibme.org/citation-guide/apa/>).

До уваги авторів та читачів!
Науковий журнал «Правова держава» з 2016 року
виходить з періодичністю 4 рази на рік.

ГРАФІК ВИПУСКУ НОМЕРІВ «ПРАВОВА ДЕРЖАВА»
на 2025 рік

№.№ випуску	Початок прийому статей	Закінчення прийому статей	Електронна версія журналу	Друкована версія журналу
57	15.02.2025	15.03.2025	15.04.2025	15.05.2025
58	15.04.2025	15.05.2025	15.06.2025	15.07.2025
59	15.08.2025	15.09.2025	15.10.2025	15.11.2025
60	15.10.2025	15.11.2025	15.12.2025	15.01.2026

Редколегія має право редагувати текст статей, погоджуючи відредагований варіант з автором, а також не приймати рукописи, якщо вони не відповідають вимогам журналу «Правова держава».

Українською, англійською та німецькою мовами

Опубліковані матеріали відбивають позицію автора, яка може не збігатися з думкою редакції.
За достовірність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або особа, яка надала матеріал.
Передрукування матеріалів допускається з дозволу редакції.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(чинне до 31 березня 2024 р.):
Серія КВ № 16843-5605ПР від 20.07.2010 р.

Згідно з Рішенням Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення
№ 429 від 22.02.2024 р. журнал зареєстрований
як друковане медіа і внесений
до Реєстру суб'єктів у сфері медіа з ідентифікатором R30-02960.

Підписано до друку **15.04.2025 р.** Формат 70x108/16. Ум.-друк. арк. 25, 38
Зам. № 2504-01. Тираж 100 прим.

Адреса редколегії:
Україна, 65058, Одеса, Французький бульвар, 24/26
Тел.: (048) 702-31-31
e-mail: onu.pd.odessa@gmail.com
www.pd.onu.edu.ua

Надруковано у ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.2002 р.)
Україна, 65009, Одеса, вул. Зоопаркова, 25
e-mail: fenix-izd@ukr.net